

kötő-jelek

kötő-jelek 2014

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem
Társadalomtudományi Kar
Szociológia Doktori Iskola Évkönyve, 2014

E-könyv

Budapest, 2015

Szerkesztő:

ÖRKÉNY ANTAL

Szerzők:

CSÁSZÁR BALÁZS

FEKETE MARIANN

FÉLIX ANIKÓ

FERENCZ GÁBOR

KEMÉNY PÉTER

LUXNÉ PREHODA ANNA

MORAUSZKI ANDRÁS

NÓGRÁDI ANDRÁS

© Szerzők, 2015

Szerkesztés © Örkény Antal, 2015

Hungarian edition © ELTE TáTK, 2015

Olvasószerkesztő: Sík Júlia

Tipográfia és tördelés: Siba László

A borítóterv az AltmanStúdió munkája

A kötetet kiadja az Eötvös Lorand Tudományegyetem Társadalomtudományi Kar
(ELTE TáTK) Szociológia Doktori Iskolája

1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/A

E-mail: kucserak@tatk.elte.hu

A kiadásért felel Örkény Antal, a Szociológia Doktori Iskola vezetője

Budapest, 2015

Az évkönyv letölthető a <http://tatk.elte.hu/doktori-iskola/koto-jelek> honlapról.

TARTALOM

Császár Balázs

Kollektív cselekvés és művészet 5

Félix Anikó

„A NŐK most szent harcra kelnek...” A radikális jobboldal mint az emancipáció eszköze 25

Luxné Prehoda Anna

„Megoldódott, megoldottuk, megoldották.”

A 2010-es vörösiszap-katasztrófa utáni helykeresés egy élettörténet alapján 46

Ferencz Gábor

Értelmezési keretek a társadalmi mozgalmak vizsgálatában 65

Morauszki András

A kapcsolathálózat-elemzés alkalmazási lehetőségei a kisebbségi civil szervezetek kutatásában 81

Nógrádi András

Polgármesterek a határon 100

Kemény Péter

Az Országos Fogyatékosügyi Program a CRPD tükrében 114

Fekete Mariann

Generációs szabadidő-felhasználás képernyőn innen

és képernyőn túl az 1999/2000-es és a 2009/2010-es időmérleg-vizsgálat tükrében 133

A szerzőkről 160

Császár Balázs

KOLLEKTÍV CSELEKVÉS ÉS MŰVÉSZET*

Összefoglalás. Tanulmányomban a művészeti jelenségekről alkotott empirikus leírások, a kollektív cselekvés analitikus elmélete és az átfogó művészetszociológiai elméletek között keresek kapcsolódási pontokat. A kollektív cselekvés Melucci-féle fogalmi készlete egyrészt a művészeti jelenségekben rejlő cselekvésorientációs elemek pontos definiálására, másrészt a kollektív cselekvés strukturális körülményeinek elemzésére egyaránt lehetőséget ad. Ehhez ugyanakkor a strukturális tényezők adott rendszerből fakadó sajátosságait is figyelembe kell vennünk, amihez az általános érvényű művészetszociológiai leírások differenciálódásra, integrációra és társadalmi rendre vonatkozó elképzeléseinek számbavételével juthatunk el.

Kulcsszavak: kollektív cselekvés, művészetszociológia, Bourdieu, Becker, Luhmann, Melucci.

Abstract. The main purpose of the study to map the connection between empirical descriptions of collective phenomena in art, analytical theory of collective action and the general theories of sociology of art. Melucci's theory could provide a useful typology of orientations of collective action and able to link systematically reproduced structural factors and collective action. Assuming the peculiarity of each social system, the remaining task is to find the specific circumstances and possibilities of collective action in art, using the concepts of the three main sociological theories of art, about differentiation, integration and social order.

Keywords: collective action, sociology of art, Bourdieu, Becker, Luhmann, Melucci.

Bevezetés

A *kollektív cselekvés* kérdése leegyszerűsítve az, hogyan jelenhetnek meg olyan társas gyakorlatok vagy események, melyek a társadalom rendjét megzavarják, kétségbe vonják. A kérdésfelvetésben összekapcsolódik a társadalmi változás eredetének problémája azzal a feltételezéssel, hogy a cselekvés, ebben az esetben a kollektív formája, hathat a társadalmi rend alakulására. Kézenfekvő elképzelés, hogy azok a csoportok, amelyek erre első-sorban képesek, a társadalmi rend újratermelésében érdekelt elitcsoportok, és a különös esetek azok, amikor az értékes erőforrások felett nem rendelkező, eliten kívüli szerveződések válnak a társadalmat átformáló események főszereplőivé. Tehát a kérdés az, hogyan tesznek szert az eliten kívüli csoportok ilyen jelentős cselekvési lehetőségekre, milyen társadalmi pozíciókból, viszonyokból származhatnak a saját szerveződésük és céljaik érdekében

* Témavezető: Wessely Anna.

mozgósított erőforrások. A kollektív cselekvés problematikája, a cselekvés, a cselekvés változást hozó képessége¹ és a társadalmi rend összefüggését keresi, és a rend fenntartásában érdekelteken kívüli csoportok kollektív erőfeszítéseire összpontosít.

A társadalom az újratermelődése során diszkrét és sajátos csoportokra tagolódik, de funkcionálisan is differenciálódik. A rendszerszerű szerveződés alapvető sajátossága a modern társadalmaknak. Ha a kollektív cselekvés megjelenését vizsgáljuk, a társadalom differenciálódásának két irányát külön-külön is összekapcsolhatjuk a kollektív cselekvés problémájával. Így azon felül, hogy milyen társadalmi csoportok lehetnek a változás mozgatói, feltehetjük azt a kérdést is, hogy melyik társadalmi szféra (mező, alrendszer stb.) jelentheti a változást hozó cselekvés számára megfelelő környezetet. A kollektív cselekvés maga is egy differenciálódási folyamat terméke, a kollektív cselekvő a cselekvők elkülönült csoportjaként jelenik meg, változatos társadalmi pozíciók együttese, amely különböző társadalmi szférákban újratermelt infrastruktúrákra támaszkodik.

A dolgozat ezt a lehetőséget veszi figyelembe, egészen pontosan a művészet mint a differenciálódott társadalmi szféra kollektív cselekvés megjelenésével kapcsolatos szerepét. A kollektív cselekvés és a művészet kapcsolatának sematikus ábrázolásához a művészetet mint a cselekvés infrastruktúráját és egyben tárgyát fogjuk fel (1. ábra), vagyis a művészet egyrészt bizonyos motivációk és célok tárgyát képezi, illetve a cselekvés eszközeit strukturálja.

1. ábra: Kollektív cselekvés és művészet

		A kollektív cselekvés tárgya <i>(a viszonyrendszer, amelyre irányul)</i>	
		művészetben belüli	művészetben kívüli
A kollektív cselekvés infrastruktúrája <i>(a viszonyrendszer, amelyre támaszkodik)</i>	művészetben belüli		
	művészetben kívüli		

A kollektív cselekvés tehát egyrészt támaszkodhat a művészetben jelen lévő és alakuló viszonyrendszerekre, azokra a társadalmi formákra, melyeknek alapvető funkciója a művészet önreprodukcója. Másrészt a kollektív cselekvés tárgya is lehet ez a viszonyrendszer, vagyis értelme szerint vonatkozhat a művészetben belüli viszonyokra. Vagyis abból indulok ki, hogy a művészet szerepét legáltalánosabban a kollektív cselekvés cél-eszköz sémájában lehet ábrázolni. A kollektív cselekvés ugyanakkor egy komplex értelemadási folyamat, a kollektív cselekvő

¹ A kollektív cselekvés hatásának és a társadalmi változás összefüggésének kérdése a mozgalmakutatás „kulturális fordulatával” sajátos megfogalmazást nyert. Az „új társadalmi mozgalmak” elméletei, a kollektív identitás, a mozgalmak rezonanciájának és szimbolikus befolyásának problémái (Buechler 1995, Mikecz 2010) a társadalmi rend feltűnő stabilitásának ténye mellett igyekeznek a mozgalmak változtató képességét megragadni.

megszerveződése maga is kollektív erőfeszítések eredménye, így az előbbi egyszerű mátrix valójában a lehetőségeknek azt a terét jeleníti meg, amelyben a művészettel kapcsolatos kollektív cselekvés mozog. A következőkben mind az így megkülönböztethető felállásokra, mind a köztük történő elmozdulásra hozok fel rövid példákat.

Társadalmi mozgalmak és a művészet

McCaughan (2007) tanulmányában a mexikói Grupos és az egyesült államokbeli chicano mozgalmat hasonlítja össze a hozzájuk kapcsolható műalkotások reprezentációs sajátosságai alapján, abból a feltételezésből kiindulva, hogy a két csoport egyező kulturális gyökerei és élénk kölcsönkapcsolatai mellett a nagyon eltérő szociokulturális közeg miatt egészen más értelmezések és stratégiák alakították a mozgalmakba beilleszthető *művészeti* tevékenységet. A Grupos művészeti csoportjai a '68-as mexikóvárosi diáktüntetések véres elnyomása után alakultak, az események után számos művész politizálódott, és a kialakuló művészeti kollektívák aktívan működtek az 1970–80-as években. A chicano mozgalom a fekete polgárjogi mozgalom útját követve az etnikai-faji elnyomás ellen szerveződött az Egyesült Államokban. Mind a Grupos, mind a chicano mozgalom művészei a mexikói forradalmi művészet hagyományait, a mexikói kultúra és történelem szimbolikáját vették alapul, és hasonló technikákat is preferáltak: a monumentális falfestészetet és a sokszorosító grafikai eljárásokat. A köztük lévő különbségeket kézenfekvő módon az általuk értelmezett társadalmi tér különbözősége magyarázza. A magasan képzett, középosztálybeli mexikói művészek egy autoriter, korporatista állam által modernizálódó országban éltek. A chicano művészek közvetlen környezetét viszont egy nagymértékben piacosult és kiterjedt művészeti világ és kultúripar jelentette a háború utáni fordista-liberális Egyesült Államokban, ahol – mint a chicano mozgalom többi tagjának is – az etnikai kirekesztés és a mobilitási csatornák keresése határozta meg a pozíciójukat. A mexikói Grupos műveiben a demokrácia, a szabadságjogok és az állampolgárság témái dominálnak, a chicano művészek pedig bonyolult társadalmi pozíciójukat értelmezve egy sokrétű identitás megfogalmazására törekedtek, amelyben az etnikai-faji elnyomással szembeállított identitáselemek mellett az osztálykülönbségekre, az anyagi és individualista értékrendre is reflektálnak.

Habár McCaughan (2007) szerint a vizsgált művek jelentős szerepet játszottak a mozgalmak identitásának és valóságértelmezésének formálódásában, a műveket kizárólag a művészek reprezentációs stratégiája szempontjából vizsgálja, amelyek a két mozgalom művészeinek különböző társadalmi térben elfoglalt különböző pozícióiból következnek. Ugyanakkor McCaughan olyan kollektív művészeti törekvéseket elemez, amelyek célja nem csupán művészi formák kidolgozása, hanem a mozgalmak törekvéseinek formálása és érvényre juttatása. Vagyis mindkét esetben a művészet infrastruktúrájára támaszkodó, de a cselekvés tárgya és a tétjei szempontjából olyan törekvésekről van szó, amelyeket a művészet teljességében nem képes integrálni.

William G. Roy (2010) monográfiájának tézise szerint a zene szerepe a társadalmi mozgalmakban nem a megjelenített tartalomtól és jelentésétől függ, hanem azoktól a társas viszonyoktól, amelyekbe a zene ágyazódik. A *folkzene* fontos szerepet játszott az Egyesült Államok baloldali kulturális és politikai törekvéseiben, Roy a kommunista ihletésű hagyományos baloldal és a fekete polgárjogi mozgalom népzene-használatát hasonlítja össze. Az 1930–40-es években a baloldal propaganda eszköze volt arra, hogy a mozgalom kidolgozott üzeneteit egyfajta politikai nevelés keretében átültessék a mozgalom által elérni kívántakba, ugyanakkor fontos volt a moz-

galmi együtt zenélés, a részvétel erősítése is. Mindezt az előadó-közönség sémában igyekeztek megvalósítani (Roy 2010: 153), az úgynevezett megnyerni kívánt feketéket akarták bevonni a mozgalom szervezeteibe, elsősorban a szakszervezetekbe. A baloldal igyekezett kiépíteni saját infrastruktúráját az ekkor kialakuló tömegkulturális iparban a legkülönbözőbb kulturális és művészeti szervezetek és szponzorációs formák segítségével, ugyanakkor a művészet megszerveződésében megtartották a domináns társadalmi rendet tükröző konvencionális intézményes formákat, amelyek akadályozták a faji kisebbség bevonását (uo.: 98). Ehhez képest a fekete polgárjogi mozgalom kollektív cselekvésében központi jelentőségű volt a vallási közösségek és a fekete college-ok közösségi és rituális célú folkzenéje, mint a közösségek fenntartásának eszköze, amely a decentralizáltan szerveződő polgárjogi mozgalom akcióiban is hasonló szervező szerepet tudott betölteni (uo.: 210–211). A fekete zene mozgalom átstrukturálódásával a zene használata veszített jelentőségéből: szekuláris városi csoportok álltak az élre, és a kollektív cselekvés városi formáinak kialakítása került előtérbe (uo.: 232).

A folkzene mozgalmi szerepének változatai a fenti felosztás szerint is összehasonlíthatók. A baloldal célja elsősorban a populáris kultúrán keresztül szerezhető befolyás volt, igyekeztek ennek feltételeit kialakítani az intézményrendszerben, a kidolgozott politikai önértelmezés terjesztésére. A célok így két szinten fogalmazódtak meg: a baloldali politikai mozgalom kiszélesítése új cselekvési lehetőségek kialakítását igényelte az intézményes viszonyrendszerben, ennyiben tehát a művészetben belüli viszonyrendszerre mint tárgyra irányult. A polgárjogi mozgalom viszont a saját gyökereit jelentő zenei gyakorlatot folytatta, és ez a gyakorlat terjedt szét a mozgalom döntően decentralizált és informális hálózatában, tehát tisztán infrastruktúraként fogták fel saját zenei gyakorlatukat, nem törekedtek népszerű felvételek vagy dalszövegek kiadására. Ez a különbség jelzi, hogy a művészet differenciált közege is eltérő cselekvési lehetőségeket és feltételeket kínál a kollektív cselekvők számára.

2. ábra: Társadalmi mozgalmak és művészet

		A kollektív cselekvés tárgya	
		művészetben belüli	művészetben kívüli
A kollektív cselekvés infrastruktúrája	művészetben belüli	Baloldal folkzenéje	GRUPOS
	művészetben kívüli		CHICANO Polgárjogi mozgalom „OLD LEFT” (USA baloldali szervezetei)

A fent bemutatott elemzések a társadalmi mozgalom kutatásának körébe tartoznak tárgyuknál fogva, de a kollektív cselekvésre vonatkozó modellünket másként megragadott, klasszikus értelemben nem társadalmi mozgalomként definiálható kollektív cselekvésformákra is alkalmazhatjuk. Ilyen példát találunk a magyar nyelv-

vű színházi intézményesítését célzó, 19. századon áthúzódó törekvések esetében, amelyeket egy időszakban a „nemzetépítés” ügyét képviselő elitmozgalmak vezényeltek. A színpártolás esetében politikai és kulturális törekvések egymásra találásáról beszélhetünk. A legjelentősebb epizódja a *magyar nyelvű színházi élet* intézményesülésének a döntően német nyelvű budapesti színházi élet átalakulása volt. Az 1812-ben megnyíló Pesti Városi Német Színház, mint az akkoriban legnagyobb német nyelvű színház Európában, reprezentálta a magyar színházi élet németiségét, de mindez néhány évtized alatt megváltozott, a század második felére a színházi kultúra nyelve a magyar lett. Freifeld (1999) ezt az átalakulást három mozzanatban mutatja be. A felvilágosodás eszméi, a jozefinista birodalompolitika németesítő szándéka és más ismert tényezők által indukált nyelvújító mozgalom alapvető belátása volt a nemzethalál fenyegetésén való felülkerekedésben, hogy a magyar nyelvet képessé kell tenni a művelődésre. A színháznak ebben központi szerepet szántak, így a színpártoló és színházalapító törekvések, érdekes módon német analógiára, már a századfordulón jelentkeztek. A magyar nyelvű művelődés lemaradása ugyanakkor látványos volt. A német nyelvű színházi művészet magasabb művészi minősége, a dramatikus szövegek hiánya és a fővárosi színházalapítások kudarcai a 18. század első harmadában a német színházi virágzásával estek egybe, az első „nemzeti színház” Kolozsváron, az erdélyi arisztokrácia pártfogásában jött létre. A magyar nyelvű színházi ügy a reformmozgalom kibontakozásával kapott igazán nagy lendületet, a pesti színház iránti igény központi politikai követelésként jelent meg. Az 1837-ben megnyíló Pesti Magyar Színházzal ez a követelés teljesült, a Német Színház „európai” látványosságot nyújtó világa mellé a szerényebb, de hazafias ambícióiban bővelkedő, állandó magyar színházi kerület került. A két társulat közönségért folytatott „küzdelmét” végső soron a Nemzeti Színházzá avatott magyar színház állami támogatása és a nemzeti értelmiség elkötelezett munkája döntötte el, a német színház tíz év alatt fokozatosan vesztett el terét. Az időközben átalakuló politikai környezetben a magyar nyelvű színházi élet, a német kulturális dominancia megtörésével, új funkciót kapott. Freifeld (1999) ezt a második mozzanatot a színháznak a politikai nyilvánosság helyévé válásaként mutatja be.

A forradalom leverése után a Bach-korszak teremtette konfliktusos helyzetben, amikor a színházi élet a politikai konszolidáció reprezentálásának alávetve folyt tovább, a magyar ellenzék számára a *tiltakozás* nyilvános terepévé váltak a színházi események. A színház politikai szerepe miatt a német nyelvű színházi élet állami támogatása is napirendre került, a politikai küzdelmek több városban a magyar és német társulatok közti konkurenciaként bukkantak fel. Pesten és Budán ennek ellenére a német nyelvű színházi élet idővel sem állt lábra. A neoabszolutizmus rutinizálódásával viszont a színházi élet egyre inkább a nacionalizmus szimbolikus terepévé vált, az '50-es évek repressziója miatt mártírnak tekintett személyiségeiről való megemlékezések (Garay János, Vörösmarty Mihály, Lendvai Márton temetései) az évtized fontos politikai eseményei voltak, a városokban országshozjárás a gyülekezés, a szimbolikus politikálás alkalmait adták a színpadi események. Emellett idővel a Nemzeti Színház, a német színházi teljes hanyatlásával párhuzamosan, a kultúra csúcsára került, a bécsi Burgtheater mellé zárkózva és ahhoz képest identifikált kulturális szerepével. Freifeld tanulmányában az utolsó mozzanatot a színház politikai szerepének eltűnése jelenti, a magyar politikai intézmények létrejöttével, a pártok megalakulásával és a parlamentarizmus kiépülésével a politikai tömegesemények helyszínévé a színház helyett az utca vált. Ezzel együtt, a nyelvi váltás ellenére, a politikai szerepét elvesztő Nemzeti Színház a klasszikus, európai mintájú művelődés intézményeként működött tovább. Globálisan pedig a korábban is jelen lévő problémák,

a művészeti modernizálódás belügyei és általában a színházi élet mindennapi infrastruktúrájának megszerveződése határozzák meg döntően a század utolsó évtizedeiben a magyar színház útját (Rajnai 2011).²

A magyar, pontosabban pesti színházi élet magyarosításának történetében is a művészeti infrastruktúrájához való viszonyában definiált kollektív cselekvés változatos mozaikját azonosíthatjuk. Az első mozzanatban főszereplő *nyelvújító mozgalom* a színházra a magyar nyelvű művelődés eszközeként tekintett, de a színpártolás gyakorlatából láthatóan, ami a vármegye intézményére támaszkodott, ezt egy művészethez képest külsődleges infrastruktúrára támaszkodva tudta hatékonyan megcélozni. A reformmozgalom végével és a forradalom időszakában a színpad *politikai nyilvánosság* funkciója került előtérbe, a színpad és a színpadiasság hatékony eszköze volt mozgósításnak, majd a forradalom utáni represszióban a színház városi életet megszervező szerepén keresztül vált az ellenzéki politizálás szimbolikus terepévé. A Freifeld által bemutatott utolsó fázissal, a politikai eszköz funkció eltűnésével pedig az *intézményesedés* belső problémái kerültek a kollektív erőfeszítések fókuszába. A modellünkkel ebben az esetben tehát három különböző konfigurációt tudunk elkülöníteni (3. ábra).

3. ábra: Magyar színházi törekvések a 18. században

		A kollektív cselekvés tárgya	
		művészetben belüli	művészetben kívüli
A kollektív cselekvés infrastruktúrája	művészetben belüli	Depolitizált színház	A Bach-korszak ellenzéke
	művészetben kívüli	A nyelvújítás színháza	

A továbbiakban tehát két problémát szükséges tárgyalni. Az egyik *a kollektív cselekvés mibenlétére* vonatkozik. Amint a fenti kétszer két példán láttuk, a kollektív cselekvések iránya nem határozható meg teljesen egyértelműen, tehát olyan leírásra van szükség, ami ezt az ellentmondásos értelemadási folyamatot és a cselekvésben jelen lévő különböző orientációs formákat megragadni képes. Ennek a problémának része az, hogy a kollektív cselekvés kérdését a társadalmi mozgalmaktól különböző kollektív jelenségekre is kiterjeszthessük, vagyis nem csupán a kollektív cselekvő, tulajdonképpen az adott társadalmi mozgalom kialakulásának folyamatában jelentős orientációkat szükséges kiemelni, hanem a különböző morfológiájú kollektív cselekvési formák között is különbséget kell tenni. Az első probléma fogalmi alapjait Alberto Melucci (1996) vonatkozó analitikus elmélete alapján szeretném tisztázni.³ A második probléma *a művészet mibenléte* kapcsán merül fel. Az ismertetett példákban

² A tét az állandó színjátszás feltételeinek megteremtése, ennek kifutása lesz a színi kerületi rendszer kialakulása és az Országos Színészegyesület megalakulása.

³ Melucci az „új társadalmi mozgalmak” teoretikusai közé tartozik, ugyanakkor a problémakör relevanciájának kritikája mellett (lásd Lentin 1999) a kollektív cselekvésre vonatkozó analitikus elmélete társadalmi struktúrára, differenciálódásra vonatkozó explicit szempontjai miatt lehet hasznos a felvetett probléma körvonalazásában.

felmerült a művészet infrastrukturális voltának differenciáltsága. A társadalmi változás, a változást elősegítő ágens és társadalom reprodukciója kapcsán kiemelhető három kérdés, *a differenciálódás, az integráció és a rend*, művészettel kapcsolatos pontosítására van szükség. Kiindulópontunk, hogy a különböző területek társadalmon belüli elkülönülése három problémát rejt: az első a differenciálódás formájára és kiterjedésére vonatkozik, a második az így elkülönült terület társadalmi viszonyokat meghatározó sajátosságaira, tehát struktúrájára és integrációs módjára, végül a harmadik kérdés a differenciálódott társadalmi terület külső viszonyaira, tehát a társadalom rendjére utal. A művészettel kapcsolatos mindhárom probléma megtalálható valamilyen mélységben és formában Pierre Bourdieu, Niklas Luhmann és Howard Becker művészetszociológiai elméleteiben. Lényeges momentum, hogy mindhárom elmélet eltérő elképzelésekből indul ki a társadalmi leírásának tekintetében, Luhmann rendszerelméleti, Bourdieu strukturalista és Becker interakcionista álláspontjának különbségeit nem ütköztetni és szintetizálni szeretném, hanem a művészetre jellemző kutatási problémákat és sajátos leírási lehetőségeiket igyekszem összegyűjteni. A dolgozat módszere, hogy a vonatkozó elképzeléseknek a kollektív cselekvéssel összefüggésbe hozható jelentőségét kiemelve, ezzel egy olyan fogalmi keretet és problémakört vázoljon, ami további vizsgálatok orientálódását szolgálja.

A kollektív cselekvés analitikus tere

Az előbbi példákban látható volt, hogy a művészet infrastrukturális és tárgyyszerű dimenziói mentén nehéz egyértelműen elhelyezni azokat a társadalmi mozgalmakat, melyek valamilyen módon összekapcsolódnak a művészettel. Ennek okai: (1) a kollektív cselekvés heterogén jelenség, benne többféle cselekvési orientáció működik; (2) a kollektív cselekvés időbeli kibontakozása; (3) azok a viszonyrendszerek, amelyekre irányul és támaszkodik, szintén változékonyak lehetnek. A kollektív cselekvést ezért problémánk szempontjából érdemes egy olyan analitikus térben szemlélni, amiben ez a heterogenitás megragadható.

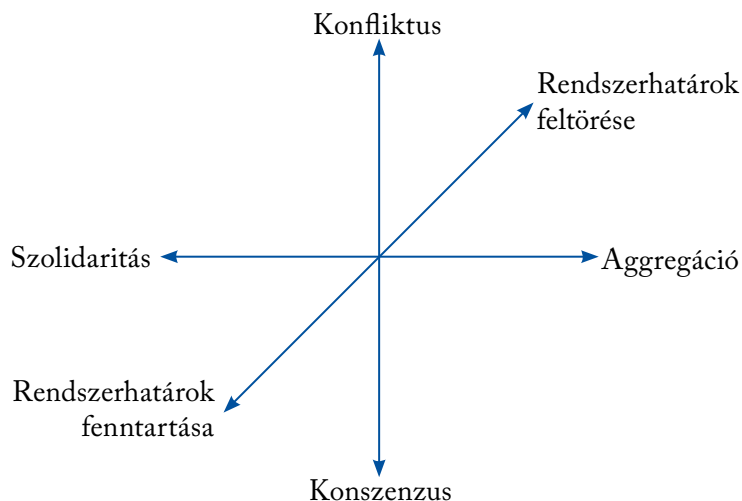
Melucci (1996) kiindulópontja a kollektív cselekvés értelmezésében fenomenológiai, a kollektív jelenségeket az individuumok cselekvéseinek sajátos konfigurációiként határozza meg:

„A kollektív cselekvés társas gyakorlatok olyan készlete: i) több egyént, csoportot involvál egyszerre; ii) hasonló morfológiai karakterű viselkedést mutatva időben és térben egymás mellett; iii) egy társadalmi viszonyrendszerre utal; iv) a résztvevők kapacitására utal, miszerint fogalmat alkotnak arról, amit csinálnak.” (Melucci 1996: 20.)

Egy tömegtüntetés, egy bojkott vagy egy szervezett társadalmi mozgalom olyan jelenségek ebben a megközelítésben, melyek ugyan empirikus realitásként mutatkoznak meg, de a megfigyelő számára adott egységük a hasonló viselkedések konvergenciáján alapszik és valójában a kialakulásuk folyamatában interakcióba kerülő individuális cselekvők értelemegyeztetése révén tesz szert erre az egységre. A kollektív cselekvés formálódása ugyanakkor nem egyetlen irányba halad, Melucci (1996) szerint három *cselekvésorientációs dimenzió* mentén lehet analitikusan különbséget tenni a kollektív cselekvés formái között (uo.: 22). Vagyis arra vállalkozik, hogy az empirikus formák változatossága mögött, analitikus térben meghatározható orientációk mentén különbségeket

tegyen. A cselekvésorientáció a kollektív cselekvésre vonatkozik, tehát az individuális cselekvések konvergenciájának irányát mutatja meg (4. ábra).

4. ábra: A kollektív cselekvés orientációs tere

Forrás: Melucci (1996: 26).

Az egyik dimenzió a szolidaritás és az aggregáció között feszül ki. Bizonyos kollektív cselekvések a *szolidaritásra* épülnek, tehát arra, hogy a cselekvésben résztvevők kölcsönösen elismerik egymást és azonos társadalmi egység részeinek tartják magukat. Az ellentétes esetben, a kollektív jelenséget alkotók között csupán időbeli és térbeli közelség van, a cselekvések teljes mértékben a csoporton kívülre utalnak, és így a kollektív jelenség a morfológiai karakter elvesztése nélkül felbontható individuális cselekvésekre, a kollektív minőség csupán ezek *aggregációjának* tekinthető (Melucci 1996: 23). A következő dimenzió a *konfliktus-konszenzus* tengely, a konfliktus olyan, két vagy több szereplő közötti ellentét, ami értékesnek tartott források feletti rendelkezés körül alakul ki, konszenzus esetében viszont a szereplők közösen elfogadnak erre vonatkozó elveket, szabályokat (uo.: 24). A következő analitikus szempont a kollektív cselekvés referenciarendszerére vonatkozik. Melucci különbséget tesz a kollektív cselekvés társas gyakorlatainak konkrét helyei és azon viszonyrendszerek között, melyekbe a cselekvés beágyazódik. Ez utóbbi alatt tehát a cselekvéseket strukturáló viszonyrendszereket érti, melyekre a kollektív cselekvések értelmük szerint irányulhatnak. A referenciarendszerekhez való viszony szempontjából a *rendszerhatárok fenntartása és feltörése* a két lehetséges végpont. Melucci szerint a cselekvés és rendszer kapcsolat nem determinisztikus (uo.: 24), tehát a strukturáló viszonyrendszerekhez bizonyos szabadságfokkal igazodik a cselekvés és fordítva, a rendszer saját kompatibilitási határai mentén képes tolerálni a cselekvésvariációkat. Ellenben ha a cselekvések a rendszer kompatibilitásának határain túlmutatnak, a rendszer strukturái adaptálásának irányába mutató ösztönzést kap.

A három cselekvésorientációs dimenzió mentén tehát különböző kollektív cselekvéstípusok különböztethetők meg (Melucci 1996: 32–34):

- A **társadalmi mozgalmak** azok a kollektív cselekvésformák, amelyek konfliktus köré szerveződnek, szolidaritást építenek, és a rendszer kompatibilitási határainak feltörésére irányulnak.
- **Versengés** (competiton) esetén a konfliktus és a szolidaritás a rendszerhatárokon belül működik.
- A versengés ellentéte minden orientációs irány szerint a **deviancia**, ebben a típusban a rendszer kompatibilitásának kihívás elé állítása a konfliktus tudatos kibomlása és a kollektíve megmutatkozó cselekvők közti szolidaritás nélkül zajlik.
- **Kooperációról** beszélhetünk, ha sem konfliktus, sem a rendszerhatárok átlépésének szándékai sincsenek jelen, ugyanakkor a szereplők valamiféle szolidaritás és konszenzus felé orientálódnak a cselekvések összehangolásában.
- A **reakció** a társadalmi rend megőrzésére irányuló kollektív cselekvés, tehát az erre vonatkozó konszenzus szerepe központi, és ennek érdekében a szolidáris csoport a rendszerhatárok átlépését is megengedhetőnek tartja.
- A társadalmi mozgalmaktól empirikusan nehezen megkülönböztethetőek az **egyéni ellenállás** kollektív megnyilvánulásai, például a munkatempó lassítása vagy a szabotázs a gyári munkások esetében. Analitikusan a szolidaritás hiánya a különbség, tehát a cselekvők csupán aggregált módon igazodnak a kollektív irányba, nem az összetartozás valamilyen elképzelése mentén.
- Az **egyéni mobilitás** típusa a kollektív versengés alternatívájának tekinthető, amikor a cselekvők egyéni helyzete javítható, de a mobilizáció költségei nagyok. Ebben az esetben a konfliktus a rendszerhatárok között ki tud bontakozni, de a cselekvők számára nemkívánatos a szolidaritás, a cselekvések kollektivizálódása csak az azonos egyéni előnyök miatt valósul meg.
- A **rítusok** a társadalmi rend megerősítésének gyakorlatai, ugyanakkor a társadalmi mozgalmak gyökerei is lehetnek. Aggregálódó kollektív jelenségek, vagyis az egyéni cselekvések értelme szerint is azonos minőségben irányulnak a társadalmi rendről alkotott konszenzus és a viszonyrendszerek fenntartásának irányába.

Melucci tipológiája a weberi cselekvésmegértés módszerére épül, a bemutatott formák ideáltípusnak tekinthetők. Melucci felhívja a figyelmet, hogy a kollektív jelenségeknek minden esetben többféle analitikus tartalmuk van (uo.: 34). Az elmélet további előnye – a kollektív cselekvés heterogenitásának megragadásán túl –, hogy a cselekvésorientációs dimenziók mentén egy teljes lehetőségtérhez jutunk, amiben a tipikus formák egymás alternatívái, és az eltéréseket szisztematikusan lehet kimutatni. A művészet és társadalmi mozgalmak kapcsolódására hozott példánk esetében a kollektív törekvések különbségeit így a cselekvésorientációk szerint vehetjük szemügyre. A baloldali és a polgárjogi mozgalom folkzenéhez való viszonya a zenélés társas gyakorlatának különbségében mutatkozott meg. Az amerikai baloldali páratlan kultúraszervező tevékenységének felemás eredménye az időszakban a kulturális-művészi szerveződései kiépülése és az afroamerikaiak mozgalmi tevékenységbe való sikertelen bevonása jellemzi. A folk a baloldali kultúraszervező művészek tevékenysége révén saját hálózatot tudott kiépíteni a produkciós intézményeken keresztül a műfaj stabil közönségéig, de ezek a hálózatok olyan szervezetek közötti kapcsolatot jelentettek, melyeket továbbra is a fehér középosztály részvétele határozott meg (Roy 2010: 123–125). Ezek a kollektív erőfeszítések a *versengés, kooperáció és egyéni mobilitás* fenti fogalmi mentén jól megragadhatóak, és úgy tűnik, csak korlátozott tekintetben jelent meg a rendszerhatárok, tehát

a művészetre jellemző viszonyrendszerek átalakítása; létrejöttek ugyan új produkciós hálózatok, de a konvencionális, konszenzust élvező intézményi formák keretein belül sikerült kiépíteni őket.

Az egyes analitikus kategóriák közötti mozgásra, tehát az esélyek differenciálására vonatkozó magyarázati lehetőséget a kollektív cselekvés környezetét jelentő viszonyrendszerek működésének és alakulásának vizsgálatából nyerhetjük. Az így felmerülő kérdés tehát arra vonatkozik, hogy az egyes orientációs irányok, illetve ezek kombinációjaként megjelenő kollektív cselekvéstípusok számára milyen környezetet jelent a művészet. Mint a polgárjogi mozgalom korai időszakában látható, a közös zenélés mintái jó szolgálatot tettek a szolidáris, közösségfenntartó törekvések irányában. A mozgalom himnuszaként ismert *We Shall Overcome* c. dal hosszú történetre tekint vissza, először fekete dohányipari munkások lelkesítő dalaként bukkant fel, majd publikálása és első felvétele is a baloldal folkzenészeihez kötődik, a '60-as évekre pedig a polgárjogi mozgalom nyilvános önreprezentációjának egyik legfontosabb kellékévé vált. Vagyis a közösség zenei gyakorlatából származó dal a művészet világán és a tömegmédia csatornáin keresztül egy tömeges mozgalom szerveződésének eszköze lett, ebben pedig a folk köré korábban kiépült, a polgárjogi mozgalomtól független törekvések intézményesedése nagy szerepet játszott. Hasonlóképpen a chicano mozgalom önreprezentációja és társas gyakorlata sem érthető meg a bizonyos mértékig mintának tekintett és a mexikói művészeti világot meghatározó alkotási formák (pl. monumentális falfestészet) és stílusok figyelembevétele nélkül. Különösen érdekes példa a művészet infrastruktúrájának szerepére, hogy a 18. századi cseh és magyar nemzeti színházi törekvések is a németek művelődéssel és kulturális feltámadással kapcsolatos színházalképzéseit vették alapul, továbbá a művészi formák sztenderdjeit is elsősorban a német színjátszás teremtette meg.

Mielőtt továbblépnünk a művészetszociológiák fogalmi készletének bevonására, Melucci elméletének a *kollektív cselekvő* kialakulására vonatkozó részét is szükséges ismertetni. Az eddigiekben a társadalmi mozgalmak köréből hozott példánál a mozgalmakra mint egységre hivatkoztunk. A *cselekvésorientáció* dimenziói önmagukban nem írják le azt a folyamatot, ahogyan a kollektív cselekvő mint egység megjelenik, még ha úgy tekintünk is az analitikus térben lehetséges elmozdulásokra, amelyeknek kitüntetett iránya a társadalmi mozgalmak felé mutat. A kollektív cselekvés ugyanis újraalkotja a cselekvők értelmezési horizontját, tulajdonképpen a cselekvés rendszerévé válik (Melucci 1996: 39), amit a résztvevők diszkurzívan és cselekvéseik összehangolásával dolgoznak ki.

A *kollektív cselekvés* eredői Melucci (1992) szerint az egyes társadalmi területek viszonyrendszereiben tapasztalható zavarok,⁴ de ezek a struktúrák nem determinálják a cselekvést, tehát szimbolikusan közvetítődnek a cselekvők számára (Melucci 1996: 42–44), a kialakuló konfliktusok értelmezésére az identitás fogalmát alkalmazza Melucci (uo.: 46–47). A termelés társadalmi szféráját hozza példának, a tárgyak megmunkálását a cselekvő saját tevékenységének eredményeként ismeri fel és véli elismerendőnek, a cselekvés így azonosságokat és differenciákat teremt, vagyis identitást. Melucci az *identitás* fogalmát általánosságban a cselekvés és a cselekvés eredménye közti azonosítás és ennek elismerésére vonatkozó igény összefüggésében használja, tehát ez a problémafelvetés nem csupán a termelés szférájára alkalmazható (uo.: 56). A társadalmi relációkként megjelenő identitás-elismerés

⁴ Melucci az amerikai mozgalomkutatás fő orientációjával szemben, ami a mozgalmak kialakulásának „hogyanja” mellett a strukturális kondíciók, tehát a „miért” marxista tradícióból származó kérdéseinek vizsgálatától rendszerint eltekint, módszeresen építi elméletét erre a kérdésre.

viszonyok feszültségei, tehát az elismerés zavarai ugyanakkor még nem magyarázzák a konfliktus kialakulását, csupán az impulzust jelentik. A cselekvő stabil identitásán és a viszonyokra vonatkozó befolyás percepcióján túl a cselekvés környezetét értelmező referenciarendszer jelenti a konfliktusos cselekvés megfogalmazásának feltételét, a referenciarendszerről alkotott elképzelések teszik kijelölhetővé az ellenfeleket, a konfliktus tárgyát (uo.: 59). Ezzel tulajdonképpen a konfliktusos orientáció magyarázatát kapjuk. A referenciarendszer kompatibilitási határai szintén összefüggésbe hozhatóak a cselekvés mentén képződő identitásviszonyok problémájával, amíg a cselekvés és eredménye a cselekvési mezőre jellemző módon kalkulálható, addig a konfliktusos cselekvés nem orientálódik a rendszer kompatibilitási határain túlra, a cselekvés befektetési a szokásos módon kiszámíthatóak, így nem kell újrastrukturálni a (kollektív) cselekvés szempontjait (uo.: 59–60). Amennyiben a cselekvés eredményei, tehát a befektetés nem kalkulálható, új költség-haszon sémát kell a cselekvés számára kidolgozni, olyan közös cselekvési kereteket, ahol az áldozatok megtérülnek (uo.: 63). A kognitív és motivációs sémák újraalkotása, tehát a cselekvés értelmezésének új keretei azokban a hálózatokban, interakciókban alakulnak ki, amelyekben az egyének megvitatják és elbírálják a közös cselekvés szempontjait. Tehát a konfliktus, a cselekvés kereteinek újrastrukturálása és a szolidaritás hálózatain keresztüli orientáció a kollektív identitás kialakulásának folyamatát alkotják.

A *kollektív identitás* egy cselekvési (referencia-) rendszer konstruálásának folyamata, interaktív kidolgozása, amit bizonyos számú individuum hajt végre, a cselekvésük orientációjára, illetve a lehetőségek és kényszerek mezejére tekintettel, ahol a cselekvés végbemegy (Melucci 1996: 70), és végül új szervezeti formákban és hierarchiákban kristályosodik ki. A kollektív identitás lehetővé teszi, hogy az egyének egységes és meghatározott szubjektumként működjenek, hogy kontrollálják saját cselekvéseiket, hogy felismerjék a már kollektívként elképzelhető cselekvés hatásait és ezeket a hatásokat a kollektív szubjektumon keresztül magukénak tudják be (uo.: 72–73). Ez a végpont jelenti tehát a kollektív cselekvő egységét.

A kollektív identitás folyamata összekapcsolja az individuális cselekvéseket strukturáló viszonyrendszerek kérdését a cselekvésmegértés keretei közös kidolgozásának folyamatával, a kollektív identitás tehát olyan új megfigyelői pozíció létrejöttét jelöli, ami a társadalom alrendszerében képződő zavarok tudatosítására és a kollektív cselekvés összehangolására alkalmas. A társadalmon belül differenciálódott művészet és a kollektív cselekvés viszonya így pontosabban megragadható, mint az először segítségül hívott cél-eszköz viszonyban. A művészet egyrészt a kollektív identitás kialakulása szempontjából lényeges hálózatokat, közös cselekvési kereteket, társas gyakorlatokat jelentheti, illetve azokat az identitás-elismerés relációban bekövetkező zavarokat strukturálhatja, melyek a kollektív identitás kidolgozását indukálják. Másrészt a kollektív cselekvés, tehát a definiálható morfológiai karakterrel rendelkező ágens számára nyújthatja a cselekvés infrastruktúráját, illetve integrálhatja azokat a motivációkat, melyek a kollektív cselekvés céljaként értelmezhetők. Vagyis a kollektív cselekvés két, egyszerre jelen lévő mozzanatát érdemes analitikus értelemben szétválasztani a művészet szerepének meghatározására: a kollektív identitás mint új cselekvési rendszer formálódásának mozzanatát, illetve az így lehetségessé váló kollektív cselekvés integrálódását a művészet rendszerébe. A kollektív identitás ebben a megközelítésben azt a szabadságfokot értelmezi, ahogyan a szerveződés bizonyos fokán álló kollektív ágensek leválhatnak generatív struktúráikról és új cselekvési lehetőségeket kereshetnek.

A művészet differenciálódása

A művészet szerepének körvonalazásához a következő lépést az jelenti, hogy a differenciálódásának mibenlétéhez és következményeihez közelebb jussunk. Bourdieu és Luhmann saját művészetleírásuk középpontjába helyezik ezt a differenciálódási folyamatot, tulajdonképpen a művészet modernizálódásának folyamatát fejtik ki, és sajátos szemléletüknek megfelelő keretben értelmezik a modern művészet kialakulásának szociológiai következményeit. Becker (2008) írásában ez a modernizációelméleti irányultság nem található meg, s a differenciálódás problémáját az antropológiai karakterű munkamegosztásban lehet megtalálni, így ebben az esetben a művészetre jellemző differenciáltságra szűkíthetjük a kérdést.

A francia irodalmi mező kialakulását vizsgálva fejt ki Bourdieu a modern művészet sajátosságaira vonatkozó elméletét. A kezdőállapotot az irodalom strukturális alávetettsége és az autonómia felé törekvés kettőssége jellemzi a 19. század burzsoázia uralta francia társadalomban. A domináns osztályhoz fűződő strukturális alávettség (Flaubert és Baudelaire idejében), miután a 18. századra jellemző direkter kapcsolat (udvari művészet, patronálás) a kultúra szereplői és a domináns osztály között átalakult, két intézményes közvetítőn keresztül működött (Bourdieu 1995: 48–50). Az egyik a piac, ami a kulturális vállalkozók számára az értékesítés vagy az iparszerűvé váló irodalom különböző pozícióit kínálta, a másik a szalon, ami az életstílus és értékrendszer mentén a felső osztályokhoz való közvetlen kapcsolódás lehetőségét és így a támogatottság különböző formáit jelentette. Ebben a környezetben merült fel az intellektuális autonómia kimondott igénye bizonyos művészeknél (elsősorban Baudelaire és Flaubert), ami közvetlen előzménye volt az akkor még csak néhányak állásfoglalásaiban és diszpozícióiban megmutatkozó autonómia objektíválódásának (uo.: 113). A két strukturális kényszer közti ellentmondásos pozíció az autonómia jegyében mind a burzsoá művészetől való távolságot, mind a korabeli intézményes szféráktól, a zsurnalizmustól az államig, való távolságtartást kifejezte (uo.: 77). A „művészet a művészetért” eszmény bajnokai pedig a tiszta esztétika ideájának kidolgozásával tudták szükségesszerűvé tenni álláspontjukat, ami a konvencionális formák és a morális elvek alkalmazása helyett az alkotást a kutatással azonosította, a művészi ideát a formából kibontva képzelte el (uo.: 108). A sajátos pozíció kialakulásának és az állásfoglalások összehangolódásának következményeit az egyes irodalmi műfajok hierarchiájának felbomlásán figyel meg Bourdieu. Amíg a költészet, a regény és a színház az esztétikai minőség, az autonóm alkotás fokozataként, illetve másik irányból, a közvetlen közönségsikernek kiszolgáltatva, az üzleti lehetőség szempontjából különült el egymástól, ez a kétirányú hierarchia fokozatosan alakult át az egyes műfajokon belüli kettősséggé (uo.: 113–117). A 19. század második felében minden műfajon belül kifejlődött egy autonóm szektor, egyfajta avantgárd, s a műfajok ezzel elvesztették strukturáló szerepüket. Ehelyett a két pólus mentén egységesült az irodalmi mező: a tiszta alkotás pólusa, ahol a szereplők saját maguk közönségét és egyben riválisait is jelentették, illetve a nagyközönség igényeire épülő alkotásé (uo.: 121). Az így kialakuló és relatív autonómiára szert tevő művészeti (irodalmi) mezőben, ahol a tétek a piaci értéktől és a hatalomtól való közvetlen függés helyett egy belső világ küzdelmeiben strukturálódnak, kétféle produkciós mód különül egymástól. Az ellentétes logikáknak alávetett alkotás egyik módja a gazdasági haszon tagadására alapozott tiszta művészet, ami a művészi elismerés által garantált szimbolikus tőke felhalmozása felé orientálódik, és egy hosszabb periódus végén tehető gazdaságilag jövedelmezővé. A másik logika közvetlenül érvényesíti a gazdasági szempontokat: az alkotásra közvetlenül értékesíthető piaci terméként tekint, és az előzetesen adott közönségigények felé orientálódik (uo.: 14.).

Bourdieu megközelítésében *a művészet differenciálódásának folyamata* a művészeti gyakorlat egyik aspektusának, a *foglalkozásszerű alkotás gyakorlatának* az újrastrukturálódása és az eredmény egy *objektív viszonyokból álló társadalmi szféra*, mező kialakulása. Az így kialakuló művészeti mező továbbá a *műalkotás mint sajátos szimbolikus jószág* elkülönülésével jár, ami a művészeti mezőben strukturált cselekvés eredménye.

Luhmann (2000) a modern művészet kialakulásának folyamatát és autonóm területként való elkülönülését, kommunikációs rendszerre válásának szemszögéből rekonstruálja. A differenciálódásnak ez a végső formája egy a művészetre jellemző funkció kialakulásával vált lehetségessé, e funkció pedig a kommunikálók számára vonzó lehetőségként képes a művészet autonóm logikája köré szervezni a műalkotások érzékelése által ösztönzött kommunikációt. A differenciálódás útja tehát a művészetre jellemző funkció kiemelkedését jelenti, amit Luhmann elsősorban a vizuális művészet történetén demonstrál.

Mindaz az antikvitásból, középkorból vagy Európán kívüli kultúrákból származó műalkotás, amit retrospektívan művészetként definiálunk, más funkcionális köröknek alárendelve töltötte be társadalmi szerepét (Luhmann 2000: 159). Az első döntő lépés a vizuális alkotások terén következett be a keresztény művészet kontextusában, amikor az alkotások mágikus használatát a nevelő célzat szorította háttérbe, a műalkotás arra szolgált, hogy bizonyos vallásos vagy társadalmi jelentést hangsúlyozzon, és ismételten érzékelhetővé tegyen, az innováció szabadsága csupán ornamentika kidolgozására vonatkozott (uo.: 159). A formai változatosság ugyan jelen volt, de mindennek értékelésére elsősorban a művésztől különböző elvek álltak rendelkezésre. Az új kritériumok kidolgozásának feltételei elsőként az itáliai udvarokban teremtődtek meg, vagyis a territoriális állam új típusának megjelenésével, ami a pénz politikai használatának problémáját vonta maga után. Ebben a helyzetben alakult ki a politikailag motivált patronálás gyakorlata, ami a pártfogók versenyében a műalkotás értékét már a művészi tudás tette mérhetővé (uo.: 160). A központi problémává tehát egyre inkább a művészi képesség és a műalkotás elbírálásának kérdése vált, az önmegfigyelés bővülő lehetősége a stílus és kompozíció szintjén pedig fokozta a megrendelőtől való függetlenséget, az elismert művész köré szerveződő műhely lett a tevékenység központja (uo.: 162).

A következő lépés az volt, hogy a 17. századba a művészet támogató közegévé az udvarok helyett a kialakulóban lévő *műtárgypiac* vált, az itáliai patrónusok háttérbe szorulásával egy Európán átívelő piaci kereslet alakult ki az itáliai művészek felé, ahol a koordináció főszereplői a közvetítő szakértők lettek (Luhmann 2000: 163). Az így kialakuló árak már elsősorban a piacon képződtek, és nem pusztán a művészi kvalitást tükrözték, a műgyűjteményeknek megfelelő kívánalmak szabták meg a keresletet, a szakértő kompetencia lényege a műtárgy eredetiségének és eredetének megállapítása lett (uo.: 163). Ezzel együtt a műértés már nem a felső osztályok, hanem a piac függvényévé vált, és a műkritika is elvesztette szilárd bázisát, nem hivatkozhatott egyedül helyes elvekre (uo.: 164). A gazdasági orientáció előtérbe kerülésével a művészet szabadsága jelentősen megnőtt, a korábban direkt interakciókat a megrendelő és művész között a piac specializált közvetítő intézményei váltották fel, a művészet a követelések kettős szorításába került, egyik oldalon a piac, másikon pedig a nyilvános műkritika (uo.: 164), de közvetlen módon egyik sem volt képes megszabni, hogy mi lehetséges a művészetben.

A hierarchikus struktúrák feloldódásával egyre inkább nyilvánvalóvá vált, hogy egyik funkcionális rendszer sem helyettesítheti a másikat. A művészet is elvesztette közvetlen kapcsolatát a társadalommal, a támogató kontextusoktól elszakadt, a művész és műértő komplementer szerepei már nem tudták leírni a művészet és társadalom új viszonyát, a művész, a szakértő és a fogyasztó közötti interakciók a továbbiakban olyan kommu-

nikációként differenciálódnak, melyek csak és kizárólag a művészeti rendszerben, annak belső logikája szerint szerveződnek (Luhmann 2000: 166). A hagyomány, a megrendelők vagy a piac irányadó stimulusai nélkül a művészek programmatikus törekvéseik számára csupán alkalmi szövetségesekre találnak (uo.: 167), tehát Luhmann szerint a művészet integrációs teljesítménye csupán a *műalkotásokról folyó kommunikáció* esetében lehetséges, ami a műalkotás mint tárgy megfigyelésére sem kizárólagos lehetőség, és csak a *művészetre jellemző funkció* mentén váltható be ez a lehetőség.

Becker kiindulópontja, hogy a művészet, mint bármiféle emberi aktivitás, másokkal való kooperációt hív életre (Becker 2008: 7). A két szélső helyzet között, amikor mindent egy személy csinál, vagy minden feladatra specializálódik valaki, változatos felállások lehetnek a művészeti tevékenységben, a munkamegosztásnak viszont nincs szükségszerű formája, még ha tradicionálisan maradandó formák gyakran előfordulnak is (uo.: 9–10). Ebben a munkamegosztásban, mivel a művészetről alkotott alapvető elképzelés szerint a műalkotás elsősorban egy bizonyos, kivételes személy munkája (uo.: 14), a művész szerepe különböztethető meg evidens módon. A műalkotás létrehozásához szükségszerű tevékenység megkülönböztetése a művészetben belüli munkamegosztás alapja, minden más szükséges tevékenység pedig a „támogató személyzethez” köthető (uo.: 17). A központi és a kiszolgálótevékenység között változatos kooperációs hálózatok jönnek létre, mindezen tevékenységek szakmailag is elkülönülhetnek, vagyis a művész érdekeitől és karriercéljaitól különböző elvárások és célok felé orientálódnak (uo.: 25). A differenciált tevékenységformák, szerepek közti kooperációs viszonyok fenntartása, habár minden esetben újból, interaktívan kidolgozhatók az együttműködés keretei, konvenciók bevezetésére támaszkodik. A konvenciók minden olyan döntési kérdést lefednek, amelyek a műalkotás létrejöttéhez szükségesek, a művész, a műalkotás és a közönség közti kapcsolatot is eligazítják (uo.: 29). Mindazok a személyek, akiknek a tevékenysége részét képezi azoknak a kooperációs hálózatoknak, melyek lehetővé tesznek bizonyos karakterű műalkotásokat, alkotják a *művészeti világokat*. A művészeti világoknak nincs meghúzható határuk, ami mégis megkülönbözteti őket, az a résztvevők képessége arra, hogy meghatározzák a műalkotások karakterét, pontosabban azt, mi számít és mi nem számít saját nézetük szerint művészetnek (uo.: 35). Becker szerint ugyanakkor mind a „világ”, mind a „művészet” tartalma képlékeny és ellentmondásos, a művészeti világok elkülönülése gyakorlatilag abban áll, hogy egymástól relatíve szabadon képesek saját kooperációs tevékenységüket megvalósítani (uo.: 39).

Becker a munkamegosztás antropológiai adottsága mentén határozza meg a művészet differenciáltságát, aminek minden eleme interszjektív viszonyokban kialakult konstrukció. A művészet és műalkotás elemi fogalmi köré szerveződő aktivitás mentén a *központi és támogató tevékenységek*, illetve *szerepek*, a kooperációt eligazító *konvenciók*, illetve az öndefiníció kapacitásával rendelkező, produkciós tevékenységükben relatíve független *művészeti világok* különülnek el.

A differenciálódás következményei: integráció és rend

A társadalmon belül differenciálódott művészet szerepét a kollektív cselekvések esetében a kollektív identitás kialakulásában lényeges interakciók strukturálása, illetve a kollektív cselekvések integrációja szerint határoztuk meg. Az egyes elméletek integrációra vonatkozó elképzelései mellett a differenciálódás másik aspektusának tekinthető a művészet más társadalmi szférákkal való viszonya.

Ahogy láttuk, Luhmann szerint a művészet a modern társadalmakban saját funkciójának megkülönböztetése során lekapcsolódott a korábban jelentős interakciós hálózatokról és a továbbiakban kommunikációk zárt rendszereként működik. Ez ugyan nem jelenti azt, hogy a művészet önreprodukciója ne igényelné személyek, csoportok, intézmények jelenlétét (Luhmann 2000: 153–154), de a továbbiakban ezek az interakciók vagy szervezetek nem képesek eligazítani a műalkotásokról folyó kommunikációt, ahogyan a művészet rendszere sem képes interakciók és szervezetek működését közvetlenül megszabni. A művészet funkciója ugyanis egy nagyon speciális kommunikációs probléma megoldására vonatkozik, a műalkotások észlelésének kommunikálására (uo.: 141–142). A kommunikáció problémájának a természete Luhmannnál a kommunikáció elfogadására vonatkozik (uo.: 271–297), aminek eszköze, hogy egy kommunikációs szituációban valamilyen kritérium növelje a valószínűségét a további kommunikációk megkezdett pályán maradásának. A művészet esetében ezek az eszközök elsősorban maguk a műalkotások, amik végső soron művészi jelentőségük, innovatív voltuk tekintetében (ellenkező esetben rossz vagy elavult alkotásként elutasításra vagy feledésre ítéltetnek) lehetnek alkalmasak erre a szerepre (uo.: 204). A művészet tehát műalkotásokat mint kompakt kommunikációkat integrál, és a róluk folyó további kommunikációkat. A művészet szempontjából indifferens, hogy a műalkotás milyen céllal jött létre (uo.: 153), és a művészet arra sem alkalmas, hogy ezeket az intenciókat kétséget kizáróan reprezentálja, kompetenciája bármire kiterjedhet, de mindezt csak mint művészet teheti, saját működésének logikáját követve (uo.: 166). A műveleti elkülönülés következménye a rendszerműködés szintjén megvalósuló teljes autonómia, vagyis más társadalmi rendszerek közvetlen módon nem képesek beavatkozni a művészet működésébe és fordítva (uo.: 184), a társadalom funkcionális rendjének feltételezése mentén a dominancia problémája nem megragadható.

A művészet műveletileg zárt, funkcionális rendszerének szerepe a kollektív cselekvés szempontjából így igen korlátozott, a kollektív identitás reprezentációja, illetve a kollektív cselekvő szándéka szerinti önreprezentációja szempontjai szerint lehet megragadni a kérdést. A művészet rendszere korlátlanul inkluzív⁵ (Braeckman 2006), így a művészet kritériuma szerint sikeres műalkotások diffúziója a művészet rendszerének konstitutív környezetét jelentő szervezetek (publikáció és disztribúció intézményei) között a kollektív cselekvéssel kapcsolatos reprezentációk terjedését teszi lehetővé. A műalkotások, ahogyan McCaughan (2007) mexikói chicano művészei esetében láttuk, fontos reprezentációs eszközök lehetnek a mozgalmak számára, de csupán mint műalkotások. A közvetítés Luhmann alapján vázolható problémája ezért felhívja a figyelmet a művészi reprezentáció intencionális tartalmának eltűnésére, így a műalkotások mint innovációk terjedésének a kérdése a műalkotások kontingens használatának kérdésével egészítendő ki (DeNora 2005).⁶ A műalkotások a művészet kommunikációs

⁵ Braeckman az inklúzió/exklúzió probléma Luhmann által inspirált újrafogalmazására vállalkozik, a korlátlan és formális inkluzivitás fogalmát alkalmazzuk a művészeti rendszer kapcsán.

⁶ A műalkotás kontingens használatának problémáját körvonalazza DeNora a zeneszociológia kapcsán.

rendszerében kiszabadulnak az alkotók vagy a reprezentációra igényt formálók interaktív gondoskodása alól, a kommunikációs helyzetet, amiben a műalkotás minden esetben jelen van, a műalkotást megfigyelők motivációi és kognitív teljesítménye szerint lehet a cselekvés hasznára fordítani.

Becker megfogalmazásában a művészet maga is kollektív cselekvés, a művészetet lehetővé tévő kooperációs viszonyok hálózata. A kooperáció szükségességét a munkamegosztás indokolja, vagyis az a tény, hogy a műalkotások létrehozásában lényeges tevékenységeket rendszerint nem képes csupán egy személy elvégezni. A munkamegosztás számos specializált funkció létrejöttében kristályosodik ki, a műalkotások megalkotásától kezdve a terjesztésen, szerkesztésen keresztül az esztétikáig, illetve ennek megfelelően a szerepek szétválásához vezet. A kooperációban tehát eltérő feladatokra alkalmas felek kerülnek interaktív viszonyba, ugyan az együttműködés koordinálása minden esetben támaszkodhat újonnan megvitatott megállapodásokra, de rendszerint – a korábbi együttműködések figyelembe véve – konvenciók jönnek létre, melyek könnyebbé és zavartalanná teszik a kooperációt. A cselekvések integrációját tehát a konvenciók biztosítják minden tevékenység típus esetén, a konvenciók a szó metaforikus értelmében a cselekvés struktúráit jelentik (Becker 2008: 370). A konvenciók ismerete változatos módon oszlik meg, bizonyos művészettel kapcsolatos konvenciókat a társadalom bármely tagja ismerhet, de jellemző módon a résztvevők különböző csoportjai az egy művészeti világra jellemző konvenciók összességének különböző részeivel vannak tisztában (uo.: 42), a konvenciók ismerete strukturálja a művészeti világot. A művészeti világban fogalmat alkotnak a résztvevők arról, hogy lényegében mi számít értékes, elfogadható művészetnek, kik vehetnek részt teljes jogú tagként, és kiket zárnak ki vagy szorulnak perifériára a művészeti világ hálózataiban (uo.: 226).

A szervezett művészeti világhoz fűződő viszony típusai alapján határozható meg a művészeti tevékenység mentén képződő rend. A leggyakoribb típus, az *integrált, hivatásos* művészeké (Becker 2008: 228–233), akik a vonatkozó konvenciók ismeretében és annak megfelelően tevékenykednek, hasonlóképpen definiálják a problémákat és megoldásukat, kooperációs kapcsolataikat, műalkotásaikat és azok élvezetét a művészeti világ története és elvei szolgáltatja játéktér keretezi. Azok az integrált alkotók, akik a meglévő konvenciók kényszerét a továbbiakban nem fogadják el, *függetlenként (maverick)* (uo.: 233–246) igyekeznek saját innovációikat megvalósítani. A függetlenek evidens módon konfliktusos viszonyban állnak a szervezett művészeti világgal, meglévő konvenciókat sértenek meg, ez pedig az elutasításuk valamilyen mértékével jár együtt. A függetlenek a konvencióktól relatíve szabadabban, de a konvencionális együttműködési formák hiányában, relatíve nehezebben képesek tevékenykedni, az elutasítás pedig az érdekek és célok szervezett művészeti világon kívül rekedését is eredményezhetik, a független alkotó előbb-utóbb szocializálatlanná válik. A *hétköznapi* művészeti tevékenység (*folk art*) teljes mértékben a szervezett művészeti világon kívül van, de a tevékenységnek tulajdonítható művészeti érték által a szervezett művészeti világban is helyet kaphat (uo.: 246–258). A hétköznapi művészet is a kvalitás köré szerveződik, a megítélés kérdését, illetve magát a kooperatív tevékenységet viszont a közösség maga koordinálja, tehát szintén konvencionális keretei vannak, a tevékenység pedig a közösség infrastruktúrájára támaszkodik. Az utolsó típus a *naiv* művészeké (uo.: 258–269), akik tisztában vannak a legalapvetőbb elképzelésekkel arról, hogy mi egy festmény, szobor, dal stb., munkájuk valamilyen módon találkozik a szervezett művészeti világ eszményeivel, de a naiv művész a konvenciók ismerete nélkül, izoláltan és teljesen szabadon tevékenykedik, nem a művészeti világ koordinálja a munkáját. A naiv művészet így annyiban marad fenn és eshet rá figyelem, amennyiben valaki a szervezett művészeti világból akceptálja. Végül, a művészeti világok kooperációs hálózatainak részt-

vevői lehetnek olyan szereplők is, akik más *intézményes* univerzumokba integrálódnak elsősorban. Az állam például nem csupán a jogi kereteket szabja meg, hanem közvetlenül beavatkozik, támogatásokat nyújt, cenzorál, a lényeges momentum viszont az, hogy mindezt csak a kooperációs hálózatok résztvevőjeként teheti meg (uo.: 191), tehát az állam művészetre gyakorolt hatását is ezek a hálózatok közvetítik és alakítják struktúrákká.

Becker leírása a művészeti világokról tulajdonképpen megegyezik a kollektív cselekvés Meluccinál megtalálható terminusaival. A művészet, mint minden más tevékenység, kooperáció felé orientálódó, konvenciók által koordinált cselekvés. A kooperáció, mint láttuk, konszenzusra és a rendszerhatárok fenntartására törekszik, az ehhez képest alternatív orientációk, Becker leírásával összevetve a kérdést, *a konvencionális szövet egyenetlenségéből* származnak. Az identitás-elismerés viszonyok kalkulálhatatlansága, mint a konfliktus és a rendszerhatárok feltörésének strukturális ösztönzője, *a konvencionális cselekvéskoordináció zavarai*ból ered. Becker (1951) leírása a professzionális tánczenészekről jól példázza ezt a kollektív identitáskonstrukciós folyamatot, a szórakozni vágyó megrendelő és a fizetett zenész közti kapcsolatok az elismerés állandó zavarait okozzák, a zenészek pedig saját helyzetük értelmezésére egy sajátos, a többségi társadalom normáival szembe helyezkedő, a kívülállást racionalizáló identitást dolgoznak ki. Becker művészetleírása tulajdonképpen mindaz, amit Luhmann kihagy, pontosabban a differenciálódott művészet környezetébe utal. Az interakciós hálózatok működése a konvenciókon keresztül a tagság és a szervezeti differenciálódás problémáit, *a részvételi lehetőségek strukturálódását* állítja a kollektív cselekvés és művészet kapcsolatának fókuszába. Az eddigiek alapján felmerülő és megválaszolatlan kérdés, hogy az interakciók és kommunikációk hálózatai között milyen mechanizmusok teremtenek kapcsolatot.

Bourdieu a művészet (kulturális alkotás) differenciálódásának végpontját a két ellentétes pólus kialakulásában, egyik oldalról a tiszta művészetet megcélzó és saját közönségét megteremtő produkciós terület, másik oldalról a meglévő közönségigényekre építő, kommersziális és burzsoá művészetet magában foglaló terület szétválásában mutatta be. A tiszta művészet szférája autonóm, belső hierarchizálódásának megfelelően teremt cselekvési elveket, míg a másik pólus a hatalmi mező struktúrájához igazodik (legyen az politikai vagy gazdasági dominancia), a különböző csoportok „keresletének” közvetítésével (Bourdieu 1995: 213–222). Az előbbi a szimbolikusan domináns fél, aki a hatalmi mezőben alávetett, a másik oldal a hatalmi mező domináns csoportjait keresi, a szimbolikus dimenzióban viszont alárendelt. A két pólus között az ellentét totális, a konfliktus pedig az elismerésre méltó alkotás definíciója körül bontakozik ki, mindkét fél saját érdekeinek megfelelően kívánja meghúzni a mező határait, meghatározni, ki jogos tagja a játéktérnek (uo.: 223). A definíció monopóliumáért folyó küzdelem járul hozzá a játékba és a tétékbe vetett hit reprodukciójához, ez az illúzió, ami magát a küzdelmet is lehetővé teszi, integrálja a mezőben részt vevő cselekvőket (uo.: 227). A műalkotás értékét tehát nem a művész teremti meg, hanem a *művészeti mező*: az alkotás értékébe vetett hit és mindazon szereplők állásfoglalásainak összjátéka, akik elismerik a műalkotást és hozzájárulnak az illúzió fenntartásához (uo.: 227). A mező objektív pozíciók viszonyaiból áll, a pozíciók, a cselekvéseket lehetővé tévő tőkék konfigurációi, ugyanakkor a művészi mezőben, objektivitásuk ellenére, ezek a pozíciók kevésbé intézményesítettek (uo.: 231). A művészi mezőben egy pozíciót elfoglalni elsősorban az identitás megteremtésének a kérdése: aki képes megkülönböztetni magát és nyomot hagyni, majd elismerésre szert tenni, annak van lehetősége belépni a játékba. Ezáltal a mező folyamatos változás terepe: az identitását megteremteni kívánó, belépésre törekvő szereplők sikere az új gondolatok és kifejezésformák elfogadtatásának a függvénye (uo.: 239–240). A pozíciók elfoglalása nem csupán az objektív viszonyok között tevékeny-

kedő szereplők törekvéseinek a kérdése, hanem a mezőtől független diszpozíciók is koordinálják a cselekvést. Az elfoglalható pozíciók ugyan informálják a cselekvőt a lehetőségek beváltására alkalmas tulajdonságokról, de a lehetőségek és pályák érzékelése, a cselekvés érzeke a cselekvő diszpozíciójától, habitusától függ (uo.: 256). A pozíciók tehát nem determinálják közvetlenül a cselekvéseket, a mező struktúrája a habitus köztes szűrőjén keresztül érvényesül. A művészeti mező kevésbé intézményesült, többnyire örökölhető pozíciói fokozottan ki vannak téve a szimbolikus átértékelésnek. Ennek következménye, hogy a mező történetében jelentős diszpozíciók szerepe felértékelődik a pozíciók megvalósításában (uo.: 257), így lesz az avantgárd és értelmiségi attitűd, a szabadság, kritika és intézményektől való függetlenség attitűdje a mezőbe lépni kívánók számára modellértékű (uo.: 258). Míg a mező domináns pozícióiban meglehetősen homogén társadalmi gyökerű szereplők vannak, az avantgárd csoportok változatos eredetű és diszpozíciókkal rendelkező szereplők átmeneti érdekei szerinti csoportosulásai, melyek idővel felbomlanak. Ezt a negatív kohéziót egy erős affektív szolidaritás kompenzálja, a szekta jellegű csoportok pedig egy karizmatikusabb vezető körül alakulnak, az idővel megszerzett elismerésben viszont a tagok alapvető különbségeik miatt egyenlőtlenül részesülnek, idővel többnyire a kiinduló pozícióik felé orientálódnak (uo.: 267). A művészeti mező, habár látszólag mindenféle kényszertől szabad, a cselekvők hajlandóságának és a végül elfoglalt pozíciók szükségleteinek pontos megfelelését mutatja (uo.: 269).

Bourdieu rendkívül komplex művészetleírásának fókuszában a cselekvés több szinten zajló strukturálódásának összefüggése áll. A lehetőségeket megtestesítő pozíciókat strukturáló objektíválódott viszonyok és a diszpozíciók formájában jelen lévő inkorporált struktúrák befolyásolják a művészi kifejezésre vonatkozó cselekvési szándékokat. A művészeti mező tehát azokat a cselekvőket integrálja, akik a közös illúzióban osztozva, a művészi kifejezés intenciójával lépni kívánnak a mezőbe. A mező sajátos cselekvésstruktúrája, vagyis a differenciálódott művészet problémája elsősorban a mező autonóm pólusa körül érhető tetten. A művészet autonóm szférája az elismerésért folyó állandó küzdelem terepe, ahol a kollektív cselekvés a pozíciószerzés stratégiai szövetségeiben, a mező viszonyait fenntartani igyekvő, elismert alkotók és a bebocsátásért küzdők körében jelenhet meg. A kevésbé intézményesült művészeti mező képlékeny szimbolikus viszonyai tulajdonképpen a viszonyrendszer belső küzdelmekhez való jelentős alkalmazkodóképességét, bizonyos értelemben a változás intézményesítését mutatják, *a mezőben definiálható kollektív cselekvés analitikus értelmében a versengés vagy az egyéni mobilizálódás felé orientálódik*. A kollektív identitás kialakulása szempontjából, a konfliktus és a rendszerhatárok feltörésére vonatkozó tipikus cselekvésorientációk jellegzetessége mellett, *a mezőben kialakuló szolidaritáshálózatok* kérdése tűnik plauzibilisnek. Bourdieu rövid példáiból rekonstruálható, hogy a művészeti mező esetében ezek a szolidaritásviszonyok milyen irányba terjednek ki, a mezőn belüli, szektaszerű alkotói csoportosulásokon túl a hatalmi mezőben hasonló módon dominált csoportok felé irányulnak (uo.: 252). A szolidaritásviszonyok kiterjedtsége a Bourdieu-féle művészetleírás tekintetében a kollektív cselekvések művészetbe integrálódása szempontjából is lényeges. A kollektíve megalapozott közönségigények ugyan a kulturális termelés populáris pólusán természetes módon találhatják meg a kapcsolatot a termelés szférájával, de ez egyrészt nem feltétlenül interaktív viszony, ami a kollektív cselekvés infrastrukturális kereteinek kiterjesztését jelenthetné, illetve a mező ezen pólusa elsősorban a domináns csoportok érdekeit keresi. Az autonóm pólus esetében viszont feltételezhető

*a művészetén kívüli kollektív cselekvők és a mező szereplői közötti kooperáció az érdekközösség és a szolidaritásvizonyok létrejöttével*⁷ (Goldberg 2013).

Összegzés

A tanulmányom célja az volt, hogy a kollektív cselekvés kérdését elméleti és konceptuális keretek között összekapcsoljam az átfogó művészetleírásokkal. A dolgozat elején idézett művek segítségével azt az analitikus problémát próbáltam szemléltetni, ami a kollektív cselekvés empirikus egységének feltételezéséből és a cselekvésfogalom kézenfekvőségéből adódik. Ezt az analitikus problémát Melucci elméleti munkája meggyőzően képes felszámolni, az empirikus változatok cselekvésorientációs konfigurációk szerinti definiálása, illetve a kollektív identitás strukturális és reflexív folyamatainak összekapcsolása modellalkotásra is alkalmazható fogalmi keretet biztosít. A fogalmi hálót mind az idézett empirikus munkákkal, mind a később idézett művészetszociológiákkal igyekeztem összekötni. A három művészetszociológiai leírás a differenciálódásra és az integrációra vonatkozó elképzeléseik mentén a fogalmak és problémák többé-kevésbé diszkrét köreit határozzák meg, így a művészetben jelen lévő kollektív cselekvésformák eltérő aspektusait teszik leírhatóvá. Ezen felül a kollektív cselekvés és az adott művészetszociológiai problémák és fogalmak metszéspontjai körül szándékaim szerint modellálható, de legalábbis differenciálható kutatási problémákhoz is eljutott a dolgozat. Az első problémakör a funkcionálisan differenciálódott művészet leírásából ered, és a kollektív cselekvők (társadalmi mozgalmak) reprezentációját a művészet kommunikációs hálózatában való terjedés és műalkotásként történő közvetítés kérdésének összekapcsolásaként határozható meg. A második a kollektív identitás művészetben belüli kialakulásának kérdésére vonatkozik, és a konvencionális cselekvéskoordináció zavarai mentén írja le a problémát, ami a művészet kooperációs hálózatainak konkrét viszonyai között jelenik meg. A harmadik problémakör az alkotásban involvált szereplők társadalmi térben történő differenciálódásának és a szolidaritáshálózataik működésére vonatkozik, ami a művészetben belül és kívül formálódó kollektív cselekvők összekapcsolódásának lehetőségeit ragadja meg.

Irodalom

- Becker, H. S. (1951): The Professional Dance Musician and His Audience. *The American Journal of Sociology*, 57, (2), 136–144. <http://petermarina.com/DOCUMENTS/socialdevianceclassjohnjay/Becker%20The%20Professional%20Dance%20Musician%20and%20His%20Audience.pdf> (utolsó letöltés: 2015. 03. 10)
- Becker, H. S. (2008): *Artworlds*. Berkeley: University of California Press.
- Bourdieu, P. (1995): *Rules of Art: Genesis and Structure of the Literary Field*. Stanford: Stanford University Press.

⁷ A szolidaritás koncepciója az értelmiség szerepe és a republikánus hagyomány mentén több formában is előkerül Bourdieu írásában.

- Braeckman, A. (2006): Niklas Luhmann's System Theoretical Redescription of the Inclusion/Exclusion debate. *Philosophy and Social Criticism*, 32, (1), 65–88. <http://psc.sagepub.com/content/32/1/65.short> (utolsó letöltés: 2015. 03. 10)
- Buechler, S. M. (1995): New Social Movements Theories. *The Sociological Quarterly*, 36, (3), 441–464.
- DeNora, T. (2005): Music and Social Experience. In Jacobs, M. D. – Hanrahan, N. W. (eds.): *The Blackwell Companion to the Sociology of Culture*. Malden MA: Blackwell Publishing, 147–159.
- Freifeld, A. (1999): De-Germanization of the Budapest Stage. In Bullivant, K. – Giles, G. –Pape, W. (eds.): *Germany and Eastern Europe 1870–1996. Cultural Identities and Cultural Differences*. Amsterdam and Atlanta, Ga: Rodopi, 148–173. <http://www.wilsoncenter.org/sites/default/files/OP%2048.pdf> (utolsó letöltés: 2015. 03. 10)
- Goldberg, C. A. (2013): Struggle and Solidarity: civic republican elements in Pierre Bourdieu's political sociology. *Theory and Society*, 42, (4), 369–394. <http://www.ssc.wisc.edu/~cgolddber/Goldberg%202013b.pdf> (utolsó letöltés: 2015. 03. 10)
- Lentin, A. (1999): Structure, Strategy, Sustainability: What Future for New Social Movement Theory? *Sociological Research Online*, 4, (3). <http://socresonline.org.uk/4/3/lentin.html> (utolsó letöltés: 2015. 03. 10)
- Luhmann, N. (2000): *Art as a Social System*. Stanford: Stanford University Press.
- Luhmann, N. (2006): *Bevezetés a rendszerelméletbe*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- McCaughan, E. J. (2007): Art and Identity in Mexican and Chicano Social Movements. *Research in Social Movements, Conflicts and Change*, 27, 219–259.
- Melucci, A. (1996): *Challenging Codes*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Melucci, A. (1992): *Nomads of the Present: Social movements and individual needs in contemporary society*. London: Hutchinson Press.
- Mikecz, D. (2010): Az ellenállás kultúrája. Kultúra, identitás a mozgalmakutatás irodalmában. *Politikatudományi Szemle*, 19, (2), 110–126. http://www.poltudszemle.hu/szamok/2010_2szam/2010_2_mikecz.pdf (utolsó letöltés: 2015. 03. 10)
- Rajnai, E. (2011): A színi kerületi rendszer kialakulása Magyarországon, 1879–1905. *Acta Papensia*, XI, (1–2), 1–22.
- Roy, W. G. (2010): *Reds, Whites and Blues: Social Movements, Folk music and Race in the United States*. Princeton: Princeton University Press.

FÉLIX ANIKÓ

„A NŐK MOST SZENT HARCRA KELNEK...” A RADIKÁLIS JOBBOLDAL MINT AZ EMANCIPÁCIÓ ESZKÖZE*

*„Eljött az asszonyok ideje!
Háború van és ezt a háborút az asszonyoknak kell megküzdenie!
Mert minden fegyver eszköz, és minden eszköz
fegyverré válik, használójától függően.
Ebhez a háborúhoz Isten az asszonyok kezébe adta
azt az eszközt, amivel győzhet a Magyar Nemzet.”¹*

Összefoglalás. Tanulmányomban a radikális jobboldali nőkről végzett kutatásom eredményeit mutatom be. A kutatás területét a Jobbik Magyarországért Mozgalom és a köré csoportosuló mozgalmak és szervezetek jelentették. Kiindulásom, hogy a hazai radikális jobboldal esetében is létező gender gap (Givens 2004) és az erős maskulin jelleg ellenére is megjelennek a nők a pártban és a mozgalomban, jelenlétük pedig számáranyuk ellenére semmiképpen sem elhanyagolható. E tanulmány fő állítása, hogy a párt és a mozgalom, valamint a köré épülő szubkultúra képes a nők számára lehetőségeket nyújtani, amelyek következtében a csatlakozásuk és az aktív jelenlétük még előnyökkel is járhat számukra. Ezt a jelenséget egyfajta alternatív emancipációként definiáltam. Három típust különböztettem meg, amelyeket a következőkben bemutatok. A három típus szociodemográfiai jellemzői, motívációi különböznek, ők más módon viszik véghez az emancipációt a kortárs magyar radikális jobboldalon.

Kulcsszavak: radikális jobboldal, Gender Mozgalom, szubkultúra, Jobbik Magyarország Mozgalom.

Abstract. In this paper I present the results of a qualitative research about women in radical right-wing political movements and organizations around the biggest radical right party in Hungary called Jobbik Movement for a better Hungary. Despite the radical right gender gap (Givens 2004) and its strong masculine character, there are many women who join these movements. The main argument here is that the party and the subculture around offers possibilities to women in order to support it, and in this sense women can see meaningful ways they can join and be involved in the activities. The process that I have found in the current radical right subculture is what I call alternative emancipation. I present three distinguished types of women according to their different socio-economic statuses, motivations and ways of implementing this alternative emancipation and joining the contemporary Hungarian radical right.

Keywords: radical right, Gender Movement, subculture, Jobbik Hungary Movement.

* Témavezető: Fokasz Nikosz.

¹ „A NŐK most szent harcra kelnek...” http://www.naptemplom.eoldal.hu/cikkek/aranyasszony/a-nok-most-szent-harcra-kelnek_.html (utolsó letöltés: 2015. 03. 19.)

Bevezetés

A *radikális jobboldal* támogatottsága 2006-tól indult ismét erősödésnek a magyar társadalomban. A radikalizáció a Jobbik Magyarországért Mozgalom létrejöttében, majd a Magyar Országgyűlésbe és azt követően az Európai Parlamentbe való bekerülésében manifesztálódott. A párt támogatottsága 2015 februárjában az utolsó mérések alapján 16 százalékon állt a teljes lakosság körében.² A jelenség olyan kérdéseket vet fel a társadalommal foglalkozó szakemberek számára, amelyek eddig nem kerültek a figyelem középpontjába a rendszerváltást követően a magyar társadalomban. Ilyen kutatási területek például a radikális jobboldal és a kisebbségek viszonya, a hazai és a más európai, valamint kontinensen túli, nemzetközi radikális jobboldal különbségei és hasonlóságai, a köztük lévő hálózatok mibenléte. Továbbá ilyenek az ún. *gender* kérdések és a radikális jobboldal, ezen belül *a radikális jobboldal és a nők*, női támogatók viszonya is.

Számos terminológia létezik a tudományos diskurzusban, amelyek közül legtöbbször a szélsőjobboldal és a modern radikális jobboldal jelzőkkel találkozhatunk, utóbbit úgy definiálva, mint ami nem törekszik a fennálló rendszer megdöntésére, nem nyúl alkotmányellenes eszközökhöz (Givens 2004). Tanulmányomban ez utóbbi definíció szerint fogom a radikális jobboldal kifejezést használni, amelyet alkalmazhatónak tartok a Jobbik Magyarországért Mozgalom és az azt körül vevő szubkultúra elemzésére.

A *gender gap* és a klasszikus szerepkör

A radikális jobboldali mozgalmakat támogató nőkről szóló tanulmányok leginkább a *gender gap* jelenségét szokták kiemelni, azaz a férfiak kisebb vagy nagyobb mértékű dominanciáját az ilyen mozgalmak támogatói körében (Givens 2004). Ugyanakkor egyes kutatók már rávilágítottak arra, hogy a nők szerepe nem elhanyagolható, sőt a nőknek kifejezetten hangsúlyos szerepük lehet ezekben a mozgalmakban a számbeli kisebbségük ellenére. Kathleen Blee (1991) szerint a nők mozgalmakban betöltött szerepének vizsgálata azért is fontos, mert aktivitásuk és cselekedeteik más jellegűek, mint a férfiaké, és ezek megismerésével egy eltérő, illetve sokkal árnyaltabb interpretációhoz jutunk el. Blee a Ku Klux Klán női tagjainak tanulmányozása során arra a kérdésre kereste a választ, hogy a nők miért kezdték el támogatni a Klánt. Megállapította, hogy az 1920-as években a Klán a nők számára azzal az ígérettel kecsegtetett, hogy a protestáns fehér faj felsőbbrendűségének hangsúlyozása mellett jogaikat is biztosítani fogja. Pető Andrea (2002) a konzervatív nőket vizsgálva azt a kérdést tette fel kutatása során, hogy miképpen lehet egy nő aktív, mikor a „*konzervatív felfogás szerint passzívnek kellene lennie*”. Ez a kérdésfelvetés jól megmutatja azt a – látszólagos – ellentmondást, ami a jobboldali, illetve a radikális jobboldali ideológia és a nők magas szintű aktivizálódása között húzódik. Mindezekből következően feltételezhető, hogy a mobilizálódásnak máshogy kell történnie a férfiaknál és nőknél, utóbbi esetben nem feltétlen „egyértelmű” utakon keresztül.

² Az Ipsos és a Századvég 2015 februárjában elvégzett felmérése alapján. <http://kozvelemenykutatok.hu/> (utolsó letöltés: 2015. 02. 24.)

A téma vizsgálata egyre több kutató figyelmét keltette fel az elmúlt években. Nonna Mayer (2013) Marine Le Pen esetét vizsgálta meg, bebizonyítva, hogy nők bizonyos csoportjai körében szignifikánsan megnőtt a Nemzeti Frontot támogatók nők aránya a női vezető megjelenésének hatására. A társadalmi nemek szempontjából végzett vizsgálat a hazai kortárs radikális jobboldal esetében is megjelent, kvantitatív és kvalitatív kutatások bizonyították a megközelítésmód relevanciáját (Félix 2012, Gregor 2012, Félix–Gregor 2014).

Egy 2014-es országos felmérés szerint a Jobbik támogatottsága a nők körében 8,1 százalék, míg a férfiak körében 15,5 százalék (Peripato 2014). Az országgyűlésben két nő ül a Jobbik soraiban a 2014-es választások óta, 8,69 százalékos női arányt létrehozva a frakción belül, ami növekedés az előző ciklushoz képest (Koncz 2014).

A Jobbik gender kérdésekről alkotott hivatalos álláspontjában egyértelműen a demográfiához kapcsolódó témakörök dominálnak. Az általuk kezdeményezett 2011. március 8-án megtartott parlamenti népesedési vitanapon képviselőik a demográfiai válságot mint Magyarország „legsúlyosabb csapdahelyzetét” írták le, amely a magyar népesség fogyásából és a cigány népesség erőteljes gyarapodásából tevődik össze. A nők családban kijelölt helye mellett fontos a kulturális reprodukciós szerepkör is. A nők kultúraátörökítő feladatát képviselőik azon felszólalásában érhető tetten, amikor a felsőoktatás „családbaráttá” tételeit hangsúlyozták.³

A Jobbikot támogató nők „*igába hajtják a fejüket*”⁴ egy alárendelt pozícióban, és egyetlen céljuk a nemzet szaporítása lenne? A kérdés provokatív, ugyanakkor ráébredhet bennünket arra, hogy a képlet nem ilyen egyszerű. Támogatásuk okainak, ideológiai meghatározottságuknak, a társadalomban és a politikai közösségükben elfoglalt szerepüknek elemzése alaposabb vizsgálódást igényel. A Jobbikhoz nem csak „egy út” vezethet, amelynél a sok szempontú vizsgálat, így a gender „dimenzió” is hozzájárulhat az „utak” megértéséhez. A gender megközelítés a radikális jobboldal esetében különösen fontos lehet, ha abból az állításból indulunk ki, hogy ezeknek a pártoknak és mozgalmaknak az általános maskulin „profiljával” alapvetően ellenkezik a nők mobilizálódása.

Kutatásomban olyan mobilizációs csatornákat tanulmányozok, amelyen keresztül nők bizonyos csoportjai eljutnak a radikális jobboldalhoz, és ott különböző aktivitásokat fejtenek ki. Kutatási kérdéseim a következők:

- Milyen alapvető mozgatórugók játszanak közre a mobilizációban, és ezek az indítékok vajon összefüggésbe hozhatóak-e, netán adódnak-e a radikális jobboldal ideológiai meghatározottságából vagy jelenlegi arculatából?
- Képes-e a Jobbik valamilyen előnyöket nyújtani ezeknek a nőknek, amelyek révén előnyükre válhat a csatlakozás?
- Beszélhetünk-e egyfajta alternatív emancipációról a radikális jobboldalon?
- Milyen közvetett vagy közvetlen mechanizmusokon keresztül jön létre az emancipáció, illetve pontosan mit érthetünk alatta?

³ Dúró Dóra felszólalása a parlamentben a Jobbik által kezdeményezett népesedési vitanapon. http://www.jobbik.hu/rovatok/parlamenti_hirek/jobbikos_felszólalások_a_népesedési_vitanapon_-_videókkal (utolsó letöltés: 2015. 02. 24.)

⁴ Az idézet a *Barikád!* magazin 2011. január 20-i számából, a „Terápiával nevelnék át a szélsőjobbot” című cikkből származik. A cikk a Friedrich Ebert Alapítvány által rendezett szélsőjobboldali nőkről szóló konferenciáról számol be. A teljes idézet a konferencián elhangzottakról: „*Igába hajtják a fejüket, és egész életüket az általuk vallott ideológiák határozzák meg*” (uo.: 24). A cikk a barikad.hu-ról származik, és a cikk írója (neve nincs feltüntetve) a konferencián elhangzottakat kommentálva megmegállapítja: egy általánosított képet alakítottak ki a „szélsőjobboldali nőkről”, ami a cikk sugallata szerint teljes mértékben hamis és koholmány.

A következőkben három ilyen alternatív emancipációs utat, három lehetséges bekapcsolódási módot kívánok megmutatni, amelyek ma Magyarországon a nők bizonyos csoportjain belül a radikális jobboldalhoz való csatlakozáshoz vezetnek.

Módszertan

Kutatásom során a kvalitatív kutatások egyik stratégiáját, a trianguláció elvét (Bryman 2003) alkalmazom, azaz háromféle módszertant használok. Az empiria elsősorban az interjúkon alapul, ahol a további interjúalanyok elérése érdekében a hólabda-módszert használtam. Féligstrukturált interjúkat készítettem, amelyek során a fő vázon belül megpróbáltam az interjúalanyaimnak viszonylag szabad kezet adni a témavezetést illetően. Az interjúk időtartama körülbelül egy-másfél óra volt. Tanulmányom alapja 17 darab interjú, amelyeket 2011 és 2012 között Budapesten és Bösztörpusztán, a Magyarok Országos Gyűlésén készítettem. Interjúalanyaim előtt nem burkolóztam anonimitásba, nevem és foglalkozásom is felfedtem előttük. Bemutatkozásomkor elmondtam kutatásom célját, valamint hogy az interjúban valóban interjúalanyaim gondolataira és véleményére vagyok kíváncsi.

A kutatási anyagom feldolgozása során is törekedtem a távolságtartásra és a lehető legobjektívebb pozícióra. Az interjúk készítésekor igyekeztem a távolságtartás és a megértés közti egyensúly megtartani, ami sokszor nem bizonyult könnyű feladatnak. A feminista kutatók sok helyütt foglalkoznak annak a szituációnak a kérdéseivel, amikor nő nővel készít interjút. Daphne Patai szerint a feminista kutatók a kontrollált, távolságtartó magatartás helyett egyfajta együtt érző kapcsolatra törekednek két egyén között, sokszor elkerülve, hogy nem kívánt témakörrel beszéljen az interjúalany (Patai–Berger 1991). Kathleen Blee (1993) a Ku Klux Klánban lévő nőkkel készített interjúi során hasonló dilemmákkal szembesült, mint én ebben a kutatásomban. Interjúalanyaim általában szívesen osztották meg velem nézeteiket, sokszor kifejezetten örültek, hogy elmondhatták gondolataikat, ezáltal szélesebb körű nyilvánosság számára elérhetővé téve azokat. Ugyanakkor sokszor egyértelműnek vették, hogy én osztom az ő nézeteiket, vagy potenciális befogadójuk vagyok. Ezekben a szituációkban megpróbáltam nem állást foglalni és nem megerősíteni interjúalanyaimat abban a hitükben, hogy azonos állásponton vagyok velük az egyes kérdésekben.

Az interjúk mellett résztvevő megfigyelést végeztem a 2011 augusztusában megrendezett bösztörpusztai Magyarok Országos Gyűlésén, két Női Kör elnevezésű összejövetelen, a budapesti Hazatérés Templomában egy rendezvényen, egy március 15-i Jobbik-tüntetésen, egy Magyar Gárda-avatáson és két, a szubkultúrához tartozó piacon. A résztvevő megfigyelések közül a női körök esetében kellett csak bemutatkoznom, de mindenhol a klasszikus résztvevő megfigyelői státusz értelmében kívülálló maradtam. Emellett radikális jobboldali nők blogjait, valamint honlapjait elemeztem a strukturált interjú kérdései alapján, amelyekben szintén a hólabda-módszert alkalmaztam, bár virtuális formában, amit virtuális hólabdának neveztem el.⁵ A blogokat és honlapokat a féligstrukturált interjúkérdések alapján tematizáltam és elemeztem. Interjúalanyaim, illetve az elemzett blogok íróinak kiválasztásánál a szempontrendszer alapja az volt, hogy ő saját magát „nemzeti radikálisnak” definiálja. Az interjúalanyok kiválasztásánál kritérium volt még, hogy Jobbik-szimpatizáns vagy párttag legyen.

⁵ A blogok oldalán a „Kik olvasnak?” és a „Kiket szerettek, ajánlok?” fejlécek szerint haladtam tovább.

Öndefiníciót vettem alapul a célcsoport kiválasztásánál, ezért a tanulmányban egyfajta munkadefinícióként a radikális jobboldali kifejezést fogom használni, ami mind a vizsgált csoport számára elfogadható önmeghatározás,⁶ mind a tudományos diskurzusban létező definíció (Grajczár-Tóth 2011).

Kutatásom során három típust véltem kirajzolódni, akik motivációjukban, társadalmi és gazdasági hátterükben, ideológiai meghatározottságukban kisebb-nagyobb különbségekkel írhatóak le. Az első a „*Kultúra hordozója*”, aki leginkább megfelel a kulturális és biológiai reprodukcióra „predesztinált” típusnak. A második a „*Harcos*”, akinek legfőbb jellegzetessége, hogy a radikális jobboldal tüntetésein és rendezvényein aktív résztvevő. A harmadik a „*Spirituális nő*”. E dolgozat kereteit kimerítené mindhárom típus részletes bemutatása, ezért csak az egyik bővebb kifejtésére vállalkozom, ez pedig ez utóbbi típus lesz.⁷ A Spirituális nő az ezotériát és az ősmagyarág ideológiáját vegyíti, amiből egy felsőbbrendűség-tudatot konstruál magának. Az ebből adódó kvázihatalmi pozíciót azonban csak különböző alternatív terepeken képes gyakorolni a szubkultúrán belül. A típusok esetében elsődlegesen körvonalazom az egyes csoportokba tartozók általános jellemzőit, mint iskolai végzettség, munkakör, családi helyzet, anyagi helyzet, amennyire az interjú során ezekre következtetni tudtam. Ezt követően azt vizsgálom meg, hogy a radikális jobboldal az egyes típusokban milyen formában válhat a bekapcsolódás eszközévé, milyen módon tudja szolgálni a nők kirekesztése helyett éppen a befogadásukat. Ehhez kapcsolódóan: hogyan és milyen szerepet vállalnak fel az egyes típusba tartozó nők, és ezen szerepek milyen funkció betöltésére teszik alkalmassá a radikális jobboldalon belül? Ezen kívül a politikai aktivitás fokában tapasztalt különbségeket, valamint a három típus egymáshoz való viszonyát is bemutatom.

A Kultúra hordozója, a „klasszikus típus”

A *Kultúra hordozója* típusba sorolt nők közepes egzisztenciák, közép- vagy felsőfokú iskolai végzettségűek, családi állapotuk férjezett, mindannyian többgyerekesek, az idősebb generációkba tartozóknak unokáik is vannak. Vallásosságuk az ősmagyar vallásútól a keresztényig különböző felekezeteket jelenthet, azonban mindenképpen valamilyen valláshoz tartozónak definiálják magukat. Munkakörüket tekintve könyv- vagy újságkiadó cégnél, könyvesboltban vagy egyéb, általuk „magyar” profilúként megjelölt boltban tevékenykednek. Némelyikük egyéb szellemi tevékenységet folytat, amely összekapcsolódik a nemzeti örökséggel, mint mesegyűjtés, népszokások kutatása vagy népi viseletek készítése, árusítása. Férjük vagy közeli férfi családtagjuk (testvér, apa) jellemzően író, politikus vagy egyéb – nem feltétlenül szellemi tevékenységet folytató, a radikális jobboldal berkein belüli közéleti személyiség. A hivatkozott szakirodalom szerint ők azok, akik a „klasszikus” típusnak nevezhetőek, hiszen a radikális jobboldali ideológia által a nőkre irányzott klasszikus szerepkört teljes mértékben betöltik. A biológiai reprodukció hangsúlyozottan fontos a számukra, ami szorosan összekapcsolódik a kulturális reprodukcióval. A típus elnevezése arra utal, hogy ezek a nők elsősorban a magyar kultúra megőrzésének első számú letéteményeseiként tüntetik fel magukat, amit azonban a megerősödött radikális jobboldali szubkultúra következtében már nem csak az oktatási intézményekben gyakorolnak. Ahogy a fenti jellemzésből is kiderül, ezek

⁶ Ugyanott: a radikális öndefiníció a Jobbik-szimpatizánsok körében a legjellemzőbb.

⁷ Az azóta megszületett mesterszakos szakdolgozatomban mindhárom típust kimerítően bemutatom.

a nők a fiatal generációra való átörökítés mellett már aktívan bekapcsolódtak a kultúra terjesztésébe az egész szubkultúra körében. A radikális szubkultúra megerősödésével a fiatal generáció tanítása továbbra is folytatódik. Erre szemléletes példa egyik interjúalanyom, aki elmesélte, hogy sok fiatal jár a boltjába, akik közül sokan több éve visszajáró vendégek, gyerekkoruk óta:

„Visszajáró fiatalok is vannak, vannak, akik itt nőnek fel, szinte látom őket felcseperedni. Illetve kollégisták is vannak, hogy bejönnek először (...) amikor felköltöznek, aztán később rendszeresen visszajárnak.”

Ezt a klasszikus típust, a fiatal generáció „tanítóját”, a szakirodalomból már jól ismerhetjük (Köttig 2004). Egyik interjúalanyom szemléletes példája a „Kultúra hordozója” típus kialakulásának a folyamatára, aki régebben óvónőként dolgozott, ma könyvkiadásból él. Előbbiről úgy nyilatkozott:

„...kilógtam a sorból már akkor is (...) húsz éven keresztül a magyar műveltségi örökségre neveltem a gyerekeket. (...) mert nekünk olyan kincsünk van [magyaroknak], amit nagyon nagy bűn, hogy a gyerekek nem kapnak meg.”

A klasszikus típus tehát a felnövekvő generáció nevelését nem csak az oktatási intézményekben végzi, a *radikális jobboldali szubkultúra terjesztésében* is aktív szerepet vállal. Úgy gondolom, hogy ehhez a jelenséghez egy megkerülhetetlen pont a radikális jobboldal esetében a *fogyasztói etnocentrizmus* szemmel látható növekedése,⁸ ami összefüggésbe hozható a Jobbik felemelkedésével. A fogyasztói etnocentrizmus pedig a nőknek egy, a „hagyományos” szerepek mentén ugyan, de a *köztérbe való kilépés* eszközével is szolgálhatott. A fogyasztói igény megnövekedése a nők számára egy különösen fontos folyamat, ami egy, a köztéren zajló szerepbe helyezheti őket, és amely a férfiak részéről is támogatott lehet. A férfiak megtarthatják a domináns pozíciójukat a kultúra „csinálásában”, azonban a nők, mint a kultúra hordozói, kiléphetnek a köztérre, és ebben a radikális szubkultúra erősödése segíti őket. Erről előbbi interjúalanyom, aki óvónőből lett egy könyvkiadó cég vezetője így beszélt:

„Mindig is közöm volt a könyvkiadáshoz, férjem író volt, apósom is, tehát családon belül is sokat segítettem, így egyértelmű volt, hogy aztán a könyvkiadás legyen, az, amit csinállok.”

Mai munkájáról a következőt mondta: „*Azon dolgozom, hogy minden, ami érték és magyar, az megjelenjen nálunk.*”

A radikális eszmék támogatottságának növekedése a fogyasztói etnocentrizmus növekedésével egy időben tehát a nők számára egy önálló tevékenységi kör kialakítását rejtheti magában. Az aktivitás a köztérbe való kilépéssel is járhat, ami azonban megmarad a szubkultúra égisze alatt. Ez felfogható a habermasi értelmezést követve egyfajta „*köztes térnek*”, amit Pető Andrea és Szapor Judit nevezett meg egy tanulmányban a 20. száza-

⁸ Jelenleg nincs tudomásom ilyen jellegű kutatásról, azonban a nagyobb városokban sorra megjelenő Szkítia könyvesboltok és egyéb ősmagyar boltok ezt a jelenséget igazolhatják. A hazai fogyasztói etnocentrizmusról szóló kutatást lásd Papadopoulos et al. (1990) írásában.

di magyar történelem két rendszerváltó korszakát vizsgálva (Pető–Szapor 2004). Az általuk elemzett köztes tér a privát és a közsféra között húzódik, és azért jött létre, mert a nők a hivatalos közéletből ki voltak zárva. Ennél a típusnál hasonlóképpen alakulhat a köztes térre való kilépés, hiszen a privát és a közsféra között jön létre az ebbe a típusba tartozó nők pozíciója. Hasonlóság az is, hogy a radikális jobboldalon a nőknek a „hivatalos” közsférába való kilépése „egyenes úton” nem jellemző, éppen a maskulin jelleg következtében. A „Kultúra hordozója” típusba sorolt interjúalanyaim többsége a munkája mellett előadásokat, kiállításokat szervez, aktív kulturális tevékenységet folytat. Ez tehát egy olyan folyamat, ami összefüggésbe hozható a radikális jobboldal megerősödésével, ugyanakkor annak további térnyerését is elősegítheti.

Ahogy a *kulturális reprodukció* sem csupán a fiatal generációk tanításában jelenik meg a típusnál, úgy a *biológiai reprodukció* sem csupán a gyerek „nemzésében” és „kihordásában”, azaz a gyerekszám szaporításában mutatkozik meg, hanem a nemzet egészségének megőrzésében, a mindennapi táplálékhoz való hozzájutás területén is. Ez pedig ismételt összefüggésbe hozható a fogyasztói etnocentrizmus növekedésével. A jelenségnek erre az „ágára” a fentebb említett élelmiszer-kereskedelemre is kiterjedő fogyasztói etnocentrizmusból „kinőtt” kezdeményezések szolgálnak bizonyítékul (Sharma et al 1995). Azok a nők, akik a „magyar áru védelme” érdekében azok kereskedésével foglalkoznak, vagy ők maguk saját gazdálkodást nyitnak, elutasítanak minden külföldről jött vagy „kétes eredetű” árut. A nemzet egészségének őrzői is egyúttal, így az egészséges élelmiszerek piacán is megjelennek, ahol sok esetben feltűnnek a biogazdaságokból származó termékek is. Ezeknek a termékeknek a „divatossága” lehetővé teszi egy szélesebb csoport elérését, akik egyébként nem szimpatizálnak a radikális jobboldallal, de ily módon megközelíthetővé válnak. Ők jellemzően magasabb társadalmi-gazdasági státusú emberek, akik a drágább biotermékeket is meg tudják fizetni, így a vállalkozások sikerességéhez nagymértékben hozzájárulhatnak. A materiális reprodukciót végző altípus sikeres vállalkozásokat is működtethet tehát, amely egy szélesebb közönség számára is vonzó lehet. A magyar élelmiszer védelme, az érte való küzdelem ismét egy olyan terep lehet számukra, amelyre köztérre, illetve köztes térre ismételt kiléphetnek anélkül, hogy új szerepeket kellene magukra vállalniuk. Tevékenységük „vérmérsekllettől” függően az ilyen profilú élelmiszert árusító boltban való eladói munkakörtől egészen a témával kapcsolatos könyv publikálásáig is terjedhet.⁹

Ezt a „kilépést” szemléltette az egyik résztvevő megfigyelésem egy óbudai „kihelyezett” szabadtéri piacon 2012 márciusában, amely azelőtt egy kistelepülésen működött. A piac „megálmodója” és fő szervezője egy nő, aki a lakóhelyén egy piacot üzemeltet, emellett a piac honlapját, blogját és újságját is szerkeszti. Az őáltala szervezett piac óbudai megjelenéséről is a honlapjáról tájékoztam. A piacon lévő 16 árusból 12 a női árus, egy helyen női és férfi árus is volt, tehát az árusok többsége nő. Korosztályukat tekintve a legtöbben húsz-harminc év körül lehettek, illetve egy idős nő és egy középkorú nő is árusított. Az árusok elsősorban élelmiszereket értékesítettek, sajtót, lekvárt, szörpöket, húsárut, de megjelentek a szubkultúra szimbolikus tárgyai is egy-egy standon, három standon kifejezetten csak népi motívumokkal díszített tárgyakat árultak, kisebb részben árpádsávós mintázatú, turullal díszítettek is. Az ideológiai töltet megjelent még egy-két árus turullal díszített ruházatán is, de alapvetően a piacról nem feltétlenül lehetett eldönteni első „ránézésre”, hogy kötődik a radikális jobboldalhoz. A vevőkkel folytatott beszélgetések során egyértelműen megjelent az ideológia eljuttatásának lehetősége egy szélesebb közönség számára. A termékek árai jóval magasabbak voltak a normál piaci áraknál, a vevők nagy

⁹ Harmathy Ildikó: *Piac – dolgozat a tökéletesen elhülyített országról* c. könyve (Nok Kiadó, 2008) ennek egy példája lehet.

része csak egy vagy két dolgot vásárolt. Közöttük is többségben voltak a nők, de jól láthatóan a legkülönbözőbb társadalmi státusú csoportokhoz tartoztak. A piac koordinálását a helyszínen is az említett vezető nő végezte, az egyes árusok hozzá fordultak tanácsért, és körbejárva szemmel láthatólag maga győződött meg arról, hogy minden rendben zajlik-e, elégedettek-e a vásárlók. Ezen a terepen megbizonyosodtam arról, hogy miképp képes ez a típus egy szélesebb társadalmi réteghez eljuttatni az ideológiát, akik nem feltétlen „vevők” rá közvetlen formában. Valamint képet kaptam arról is, hogyan lehet a magasabb státuszú vevők érdeklődését felkelteni az egészséges bioélelmiszerek iránt, s ennek révén jól jövedelmezővé tenni a vállalkozást.

A kulturális és biológiai reprodukció kiterjesztett formája a legtöbb esetben ötvöződik az e típusba tartozó nőknél, hiszen a kettő nemhogy kizárja, sokkal inkább erősíti egymást. Azt, hogy az egyes nőknél melyik „misz-szió” dominál, a habitusbeli különbség, illetve a betöltött munkakör is meghatározza.

Politikai aktivitásuk közepesnek mondható, a „*nagyobb tüntetésekre*” kijárnak, a 2006-os Kossuth téri tüntetésorozaton részt vettek, azonban jellemzően nem az „*első sorban*”¹⁰ állnak, a helyet inkább a férfiakra hagyják. Ez, a másik két típus között álló magatartás a politikai aktivitás terén jól megjeleníti az idesorolható nők „köztes térhez” tartozását, ami ebben a szituációban akár a szó legszorosabb értelmében is megnyilvánulhat. Kilépnek a „valódi” köztérre, megjelennek a rendezvényeken és a tüntetéseken, ugyanakkor csak a második vonalban, a férfiak mögött, így elkerülve az igazi konfrontáció veszélyét. Ugyanez igaz szimbolikus formában a kulturális köztérre való kilépés esetében is. Éppen ezért a Harcos típushoz tartozó nőket a legtöbb esetben „*ritka példánynak*”, „*harcos amazonnak*” titulálják, akik semmiképpen sem reprezentálják a „*nemzeti oldalt*”. Érdekes azonban a viszonyuk a harmadik típushoz, a Spirituális nőkhöz, akikkel szimpatizálnak, sőt tevékenységüket saját eszközeikkel akár támogatják is. Egy könyvkiadót vezető interjúalanyom így nyilatkozott egy Spirituális nőről, illetve annak könyvében lévő gondolatokról:

„Teljes mértékben el tudom fogadni, illetve hát néhány sorától egy kicsit idegenkedem, de alapvetően azok, amiket leír, azok teljesen vallhatók.”

A Harcos

A *Harcos* típusba tartozó nők alatt azokat a nőket értem, akik aktív szimpatizánsként jelen vannak a Jobbik rendezvényein és tüntetésein, jelenlétükön kívül aktív szerepvállalást is folytatnak, illetve tagok voltak a feloszlatott Magyar Gárdában vagy utódszervezeteiben. Politikai aktivitásuk a legerősebb a három típus közül, politikai tájékozottságuk is a legmagasabbnak mondható, azonban iskolai végzettségük a másik két típusénál alacsonyabb. A Harcos típusba tartozó nők körében jellemzőebbek a kis egzisztenciák, elvált, gyerekeiket egyedül nevelő vagy gyermektelen nők, illetve fiatal lányok. Keresztény vallásuként definiálják magukat, akik vallásukat nem gyakorolják napi vagy heti rendszerességgel. Ők azok, akik a legkisebb és a legkevésbé elérhető csoportot képezik. Ebből adódik, hogy ez az a típus, jelenség, amelyik a magyar tudományos diskurzus vizsgálódási köréből eddig leginkább kimaradt. Motivációjuk, ideológiai beágyazottságuk az előbbi kultúrahordozó típushoz képest bonyo-

¹⁰ Interjúalanyaim megfogalmazása.

lultabb magyarázatra szorul. Az alapvető kérdés, hogy ezek a nők hogyan válnak motiválttá a tüntetéseken való aktív részvételre vagy a Gárdához való csatlakozásra, amely rendezvények és szervezetek erőteljes maszkulin jellege tagadhatatlan. Ebben kulcsfontosságú kérdés, hogy saját magukat mint nőket miképpen konstruálják meg, milyen a viszonyuk a maszkulinitáshoz és a femininitáshoz, illetve mindez hogyan illeszthető a radikális jobboldali ideológiába. A Gárda esetében a részt vevő vagy belépő nők elé férfi társaikkal azonos kötelezettségeket állít a közösség, illetve a szervezet. A nőknek ugyanúgy kell „teljesíteniük” a tüntetéseken, illetve a Gárdában. A maszkulinjelleg ezáltal tartható fenn a szervezetben, ugyanakkor a nőknek is ehhez a maszkulinitáshoz kell igazodniuk. Egyik interjúalanyom erről így beszélt:

„Akik [nők] a gárdába jönnek, azoknak nincs nyivákolás, sírás, ugyanúgy futják a köröket, ugyanúgy szembeszállnak a rendőrökkel adott esetben.”

A Harcos nők szerepvállalásaikban a férfiakkal egyenrangú félként akarták reprezentálni saját magukat, amit az egyenrangúság folytonos hangsúlyozásában fejeződött ki az interjúk során. Saját motivációjukat életükben tapasztalt nehézségeikkel indokolták, amelyeket ugyan nem a nőiségükből vezettek le, de egyértelműen összekapcsoltak azzal, vagyis a megélt megkülönböztetés mint motivációs erő egy példája lehet (Pető 2003). Ebben az esetben a kialakított önálló tevékenységi kör a fennálló rendszer elleni lázadásként ölt testet. A választott közösség pedig – ha bizonyos megkötésekkel is – teret biztosít számukra a bekapcsolódáshoz. Ezek a megkötések az ideológia korlátait is bemutatják. Interjúalanyaim beszámoltak arról is, amit egyébként kritikaként is megfogalmaztak a radikális jobboldallal szemben: amikor szemtől szemben „*közelharc*”¹¹ folyik, akkor a nőket és a gyerekeket a második sorba küldik. Erről így mesélt egy interjúalanyom:

„Amikor nagyon nagy gáz van, mint rendőri sorfal, meg egyebek, akkor a gyerekek és a nők hátramennek (...) ha a parancsnok úgy gondolja (...) de ezt diszkriminációnak tekintem, szerintem mi ugyanúgy meg tudjuk védeni magunkat.”

Továbbá a Gárdán belül a nők sokszor az „*egészségügyis*”, illetve az „*ápoló*”¹² szerepét töltik be, vagy adminisztratív munkát végeznek. Ezt a megkülönböztetést résztvevő megfigyeléseim is alátámasztották.

A Harcos típus alaposabb megismerését tette lehetővé a március 15-i Jobbik-tüntetésen, valamint a Gárda-avatáson való résztvevő megfigyelésem. Előbbi rendezvényen az összes olyan mozgalom és szervezet képviselői jelen voltak, akik az egykori Magyar Gárdához hasonló szellemiséget képviselnek, ilyen az Új Magyar Gárda, a Magyar Nemzeti Gárda, a Nemzeti Őrsereg Hagyományőrző és Polgárőr Egyesület, illetve az Őrző Magyar Gárda. A különböző csoportok eltérő egyenruhát viseltek, és egymástól kisebb vagy nagyobb távolságban állva helyezkedtek el. Minden megjelent csoport képviselői között voltak nők, a megfigyelést próbáltam azonban leszűkíteni csak az egyik csoportra az alaposabb tanulmányozás érdekében, így a „választás” az Új Magyar

¹¹ A „*közelharc*” alatt az interjúalanyom az „*összecsapást*” érti a „*rendőrökkel vagy a cigányokkal*”.

¹² Egy „*egészségügyis*” gárdista interjúalanyom elmondása szerint feladatuk a tüntetéseken a sebesültek elszállítása, illetve ápolása volt.

Gárda Mozgalom tagjaira esett. A csoport a rendezvény területére egymás után, kettes sorokba rendeződve érkezett, körülbelül harminc ember, közöttük nyolc-tíz a nők száma. A menet itt is katonáson „állt fel”, a nők mellett mindenhol férfiak álltak, tehát nem volt nő-nő páros. Az ünnepség kezdetét követően a „fegyelem” kisé csökkent, ekkor már beszélgettek egymással a résztvevők, de itt sem volt látható az, hogy nő-férfi klikkek alakulnának ki, az oszlopban való elhelyezkedés miatt mindenki azzal beszélgetett, aki a közelében áll. Fél óra után a csoport háromfelé szakadt, és a három csoportba rendeződve a rendezvény három különböző pontjára vonultak. Az egyik csoport a tömeg közepén helyezkedett el, szemben a színpaddal. Itt már nem álltak alakzatban, ezért az informális viszonyok is jobban ki tudtak rajzolódni közöttük. A nők közül két harminc év körüli, két negyven év körüli nő, valamint 2 fiatal, 18 év körüli lány is ebben a csoportban volt. A nem szerinti elkülönülés annyiban jelent meg, hogy a két negyven körüli nő a fiatal lányok kezét fogta, őket valószínűleg valamilyen rokoni szál, anya-lánya viszony kapcsolta össze, de erről nem nyertem bizonyosságot. Itt már a nők mellett vagy mögött álltak a férfiak, szintén vegyesen, a „beszélgető klikkek” itt sem nem szerint rendeződtek. A férfiak a nők mellett és mögött állva egyfajta védelmezői szerepben tűntek fel a külső szemlélő számára. Egy másik csoport a rendezvény jobb szélén helyezkedett el. Itt egy fokkal még informálisabb volt a viszony a csoport tagjai között. A 3 nő a három sorban rendeződő 11 fős csoport első sorában állt egymás mellett, és többnyire egymással beszélgettek, közülük ketten a húszas, illetve a harmincas éveikben járhattak, egy pedig negyven év körülnek tűnt. Úgy látszott, itt kevésbé „fegyelmelték” a tagok, mint a közepén elhelyezkedő csoportban. A tömeg szélén tartózkodó csoportosulásnak valószínűleg kevésbé kellett ügyelnie a „rendet”, itt kevesebb a „veszélyforrás”, mint a tömeg közepén, talán ezzel magyarázható, hogy kevésbé voltak rendezettek. Egyezik a két csoport esetében, hogy a nők mögött, illetve mellett állnak a férfiak, a „szélen” elhelyezkedő csoport esetében ez még markánsabban kirajzolódott, ahol a nők egymás mellett álltak. Elmondható még, hogy a csoportok között voltak „hírvivők”, akik feltehetőleg közvetítettek az egyes „egységek” között, két ilyen személyt láttam, mindkettő férfi volt. Az Új Magyar Gárda tagjainak megfigyelése mellett a többi csoport tagjait csak érintőlegesen tudtam vizsgálni, a külső szemlélő számára úgy tűnt, hogy „vegyes” csoportokba rendeződtek.

A másik megfigyelési helyszín a Magyar Nemzeti Gárda új tagjainak március 17-i avatóünnepsége volt. Itt az avatottak között szintén körülbelül 30 százalék volt a nők aránya, és az elhelyezkedés is hasonló volt a tüntetéséhez: az avatandó férfiak és nők vegyesen ültek a helyszín közepén, a színpaddal szemben, körülöttük álltak félkörben a rendezvény résztvevői. A nők korosztály szerint itt is szegmentáltak, de a szembetűnő volt a legfiatalabb korosztály markáns jelenléte. Az avatás alatt a fiatal lányokat – feltételezhetően hozzátartozóik – fényképezték, integettek nekik. Az avatás során a férfiak és nők ugyanolyan módon vettek részt az eseményen, sem az eskütétel szövegében, sem annak módjában nem volt különbség, de az elhangzott beszédekben sem utaltak a gárdisták nem szerinti megoszlására, kizárólag egységesen, „a” gárdistákról beszéltek. Az avatottak mellett a Nemzeti Gárda többi tagja is jelen volt a rendezvényen. Itt is vegyes volt a nő-férfi megoszlás. A gárdisták különböző „szakosodása” megfigyelhető volt, amit a különböző feliratú egyenruhákból lehetett látni. „Sajtó szakosztály”, „Egészségügyi szolgálat”, valamint „Biztonsági szolgálat” volt jelen, mindegyikben nők és férfiak vegyesen. A Sajtó szakosztály tagjai a különböző sajtóorgánumok képviselőit figyelték, illetve ellenőrizték. Három ilyen beosztású személyt láttam, köztük egy középkorú nőt. A Biztonsági szolgálatból többen voltak, kilenc főt számoltam, ebből két nőt, mindkettő harminc év körüli volt. Az Egészségügyi szolgálat csoportját

szembetűnően csak nők és idősebb férfiak alkották. Ők egy palack vízzel és szőlőcukorral jártak körbe a most avatottak és a „régik” gárdisták között.

Ezek a megkülönböztetett szerepkörök azt jelzik, hogy csak egy korlátozott részvétel valósulhat meg az ideológiai korlátok következtében. A szakirodalomból ismerhetjük, hogy a hadászati küzdelmekbe való bekerülés nem feltétlen a társadalmi jelentőség növekedését jelzi a nők esetében, és a bekapcsolódás jellege a politikai vállalkozás jellegétől függ (Yuval-Davis 1999). A hagyományos szerepek közül a biológiai reprodukciót fontos feladatuknak érzik, a kulturális reprodukciót szintén hangsúlyozzák, amit azonban csak saját gyerekeik esetében gyakorolnak. Egyik interjúalanyom így beszélt lánya neveléséről: *„Kétévesen már tüntetésre jártunk, skandalizáltam, hogy »Gyurcsány, takarodj!«, tehát őt ebben a szellemben neveltem.”*

A teljes felnövekvő generáció nevelése szempontjából viszont a Kultúra hordozóinak szerepét fontosnak tekintik, illetve a Spirituális típus ideológiai „tárkészetéből” is sok mindent átvesznek, azonban a később kifejtett női felsőbbrendűség-tudatot nem osztják. A típus tehát a maszkulinitás vállalásával képes bekapcsolódni a mozgásterembe, aminek azonban a mozgalom ideológiai keretei gátat szabnak a maszkulinjelleg fenntartása érdekében. Így a köztérre való kilépés a maszkulinitás felvállalása következtében jellemzőbb, mint az előző típusnál, de csak bizonyos fokig és bizonyos megkötésekkel.

A Spirituális nő

A *Spirituális nő* típushoz tartozók általános jellemzői közé tartozik, hogy közepes vagy magas iskolai végzettségűek, amely valamilyen orvosi szakmát jelent, vagy a végzettségük mellett egyéb, a hivatalos orvosi akadémiák által nem akkreditált gyógyítói képzettséget. A legtöbb esetben mindkét végzettség megfigyelhető esetükben. Közép- vagy felső középosztálybeliek, legtöbb esetben férjezett, jellemzően gyermekes családanyák. Vallásosságuk erős, amiben sajátos módon keveredik az ősmagyar vallás a különféle okkultizmusokkal, valamint a kereszténység egyes elemei is megfigyelhetők benne. Politikai aktivitásuk a közvetlen bekapcsolódás terén alacsonynak mondható, a tüntetéseken, ha részt vesznek is, nem kapcsolódnak be az esetleges összetűzésekbe, a Jobbikba pedig nem lépnek be. Ez a típus tehát meg sem kíséri a köztérre való nyílt kilépést, ami a másik két típusal ellentétben egy másfajta, közvetett bekapcsolódási utat jelent. Először is az ideológiai keretet elemzem, amely a bekapcsolódás eszközeül szolgál az esetükben.

A Jobbikot támogatók ideológiai hovatartozásának meghatározása igen nehéz feladat, amelyre a jelen tanulmányban nem is vállalkozom. Szabó Márk a Jobbikot olyan radikális pártként definiálta, amelynek kontúrjai elmosódnak, amely „nem végezte el a profiltisztítást” (Szabó 2009). A radikális jobboldali szubkultúra szerintem sem tehető egyenlővé a Jobbikra leadott szavazatokkal, a határok azonban nem egyértelműek. Ennek a szubkultúrának, amiben tehát a „kontúrtales” Jobbik egy központi, de nem kizárólagos elem, egyfajta hibrid ideológiai kerete van, s abban mindenki „megtalálhatja” a saját maga számára megfelelő belső kereteket. Ennek részeként a nők számára is bekapcsolódási lehetőséget nyújt a szubkultúra, pont ezen ideológiai hibriditása miatt. Egyfajta emancipációs eszközt mutatok most tehát be, amely az alapvető ideológiából merít, és a Spirituális nő típusa esetében a bekapcsolódás legfőbb eszköze.

A legtöbben a radikális jobboldal definícióját több jellemző kombinációjaként értelmezik, amelyekben gyakran megjelennek nacionalista és rasszista nézetek. Ennek fontos részét képezik a hivatalostól eltérő, nacionalista, sovinszta történelmi narratívák. A radikális jobboldalra különösen fontos jellemző a visszanyúlás a történelmi mitológiába, a nemzet becsapottságáról, tragédiájáról, messianisztikus szerepéről szóló mesék, amelyeket kevernek a történelmi tényekkel (Mostov 1998). Ezen ideológiák a magyar esetben általában a magyarok kivételességét, felsőbbrendűségét, sokszor isteni származását kívánják alátámasztani. Ennek szemléltetésére egyik interjúalanyomtól származó idézet lehet alkalmas, amelyben a magyarság isteni eredetére utal:

„A magyarság Mag nép, ami azt jelenti, hogy isteni rendben való élés és annak az átadása más népeknek (...) mi vittük a világ keresztjét.”

A hibrid ideológiai keret egyének és egyes csoportok külön értelmezésére is alkalmazható. Egy ilyen értelmezést látok megvalósulni a Spirituális nő típusába tartozók esetében is. Az általános magyar felsőbbrendűség-tudat konstruálásán belül, egy kisebb ideológiai spektrumot befogva, a magyar nők felsőbbrendűség-tudatának kialakítását végzik el, ezzel egyfajta hatalmi pozíciót konstruálva maguknak.

A radikális jobboldalra jellemző a kereszténység zsidó gyökereinek valamiféle átértelmezése, annak figyelmen kívül hagyása, sok esetben tagadása. A tagadás egyrészt Jézus, illetve Mária nem zsidó voltában, másrészt az idolk magyar eredetének bizonyításában jelenik meg. Az ősmagyar vallásból felelevenített Nagyboldogasszony kultuszát sok esetben Mária személyével kapcsolják össze, amennyiben Mária továbbélését látják a magyarok Nagyboldogasszonyában, vagy éppen fordítva, Nagyboldogasszony továbbélését Máriában (Pető 2003). Ez a narratíva alkalmas a kereszténység zsidó gyökereinek negligálására, ugyanakkor a nők számára lehetőséget teremt a női isten képének megteremtésére. A Spirituális nők értelmezésében Nagyboldogasszony személyét mentették át Szűz Mária mítoszába, aki magyarázatuk szerint istennő volt, és az ősmagyarok legfontosabb szimbóluma. Egyik interjúalanyom ezt a következőképpen fogalmazta meg:

„A székelyeknél meg is őrizték azt a kifejezést, hogy Babba Maria, tehát hogy Szűzanyába átvitték, átmenekítették Babbát, az Isten anyját. Boldogasszonyt átvitték és ezen a módon meg is őrizték, nekünk, magyaroknak. Ebből van a babám-Babba istennő nekem szánt földi mása.”

Tehát a zsidó-keresztény kultúra tagadásából származó Babba Mária-legenda egyszerre szolgál a magyar felsőbbrendűség-tudat kiépítésére, ugyanakkor ezen belül a női felsőbbrendűség-tudat létrehozására is. Ennek a gondolatmenetnek a végső konklúzióját fogalmazza meg egy másik interjúalanyom, amikor azt mondja:

„Ősmagyar vallású vagyok. Az a gondolatom, (...) hogy valószínűleg maga a Teremtő is nő volt, mert minden, ami megszületik, az a nőkhöz köthető, akkor a világnak is nőtől kellene származnia, szerintem ez logikus. Ez a nő Babba Maria. Nem hiszek a judea-kereszténységben, az egész lényege a manipuláció.”

Tehát a Nagyboldogasszony-kultuszt felhasználva Isten női mivoltáig is eljuthatunk.

Egy másik, szorosan az előzőből következő alaptétel a női felsőbbrendűség igazolására az ősmagyar társadalom matriarchális berendezkedésének hangsúlyozása. Ez ugyancsak következik a szélesen vett ideológiai keretből, ugyanis ha a magyar társadalom egyike a legősibb társadalmaknak, akkor meglátásuk szerint matriarchális felépítésűnek kellett lennie. Mint ilyen, a nők számára kiemelt státuszt, vezetői között a nőknek jelentős szerepet kellett, hogy tulajdonítson. Minden interjúalanyom beszámolt az ún. Aranyasszonyok kitüntetett szerepéről, akik „tudós, gyógyító és táltos képességekkel rendelkező nők voltak”, a közösség vezetői, a hadvezérek és a táltosok mellett. Legfőbb feladatuk a gyógyításon túl a „lányok és asszonyok maguk köré gyűjtése” volt, akikkel együtt „szolgálatot vállaltak a nemzetért”. Ugyanez az interjúalanyom megteremti a kontinuitást a jelennel, amikor azt mondja:

„Ma is vannak ilyen aranyasszonyok, az a szerepük, hogy maguk köré gyűjtsék a nőket, hogy a nők tanítsák egymást.”

A hibrid ideológiai keret fontos része a régi korokig visszanyúló fejlettség hangsúlyozása, a nyugati civilizáció előtti fejlett kultúra bizonyítása is. Ehhez azonban jól illeszthető egy emancipált világ képe, jóllehet másképpen megfogalmazva. Az ősmagyar emancipáció egy példáját írja le egyik interjúalanyom, amikor azt mondja:

„Az ősi magyar társadalmakban voltak nők és férfiak által vezetett települések. (...) A közösségnél lehetett tudni messziről, hogy nő vagy férfi építette, mert kémények voltak a házak tetején, amik eltérően voltak építve. Nem igaz az, amit olyan sokszor hallunk, hogy nomádok voltunk, épített házak voltak. (...) A nő vezette települések mindig gazdagabbak voltak. Ők nem háborúztak, ők termeltek (...) a férfiak háborúztak.”

Itt tehát ötvözve láthatjuk az emancipált nők ideálját és az ősmagyar társadalom fejlettségéről alkotott elképzeléseket. A női vezetők nem háborúztak, azaz nem vettek magukra nyíltan maszkulin szerepet, mégis vezetői pozícióba kerülhettek. Ebben a Spirituális nő ideológiai keretének korlátját láthatjuk, amibe a háborúzó nők ideálja már nem illeszthető bele. Ebből következik a Harcos típusról alkotott nézetük, akiknek a tevékenységét úgy definiálják, mint ami „nem illeszthető bele a női minőség egyetemes kereteibe”. A Kultúra hordozójánál már említést tettem ezen típussal való viszonyáról, ami leginkább egyfajta „mecénási” szerepkörként írható le. Az előbbi típus a Spirituális nőket támogatásban részesíti, előadásaiknak, rendezvényeiknek teret biztosít, könyveiket kiadja, illetve terjeszti.

A jobboldali radikalizmus egyik legjellemzőbb vonása ma Magyarországon a radikális változás kívánalma, még ha ennek pontos meghatározása nem is mindig tisztázott. Az ideológiában ez sokszor a különböző jóslatok és „világátalakító idők” eljövételének deklarálásához köthető. E nézetek többnyire egyeznek abban, hogy az új világ teremtésében a magyarok kapják majd a vezető szerepet. A Spirituális nő értelmezésében ezen belül a nőkre hárul majd a legfontosabb feladat:

„Az új világ teremtésében a nők kapták meg a teremtői feladatot. Amiben évezredekig éltünk, az a fejtegetésre állított világ. Mert nem a férfi van közelebb a szellemihez, az intuíciói által. Az agyalás, a raci-

onalitás az férfi minőség. Nőké a szellemi vezetés, de nem maga alá rendeli a férfit, hanem kiegyenlített egyenrangúságban, nem kell kiélni az évszázados elnyomást.”

Ismét megfogalmazva látjuk tehát a totális hatalmi pozíciót az „új világrend építésében”, jelen esetben kiegészítve egy „feminizmuskritikával” az utolsó mondatban. Az antifeminizmus az ideológia egy alapköve (Pető 2003), amelynek hangsúlyozása fontos lehet akkor, amikor vezetői pozíciójukat építik ki a radikális jobboldali nők. Annak ellenére azonban, hogy az ideológiából adódóan a feminizmus mint „ellenség” jelenik meg, sokszor a megfogalmazott célok, ha burkoltan is, de egyeznek egyes feminista irányzatok céljaival (Kaplan–Bjorgo 1998, Dauber 2014).

A hatalom gyakorlásának terei

Durham szerint ahogy maga a szélsőjobboldal kapcsolódik a félelem érzéséhez, a férfiak esetében ez még kiegészülhet a terület elvesztése mellett azzal a félelemmel, hogy elvesztik jogukat a nőt „elhelyezésére” (Durham 1998). A konstruált hatalmi pozíciónak a „való életben” való alkalmazása akadályoztatva van az alapvetően maskulin felépítésű mozgalomban. A nyílt bekapcsolódás korlátozottsága a másik két típus esetében leírt módon tehát nem történhet meg, hiszen a hatalmi aspiráció megköveteli annak megvalósulását, „nem éri be” a korlátozott megjelenéssel. Ezért ezek a nők kénytelenek a felsőbbrendűség-tudat által kialakított hatalmi pozíciót a nyilvános közélettel szemben alternatív terepeken gyakorolni. Ilyennek látom a kialakított női közösségeket és női köröket, ezzel sokszor összefüggésben a „gyógyító” szerepét, illetve a virtuális terepet, azaz a blogok és honlapok működtetését.

Női közösségek¹³

A női körökben a részt vevő nők beszélgetnek, meditatálnak, különböző rituális táncokat tanulnak meg, énekelnek, sámándobon, furulyán és gitáron játszanak. Az összejövetelek alatt körben ülnek, valódi tűz vagy valamilyen fényt adó egyéb tárgy körül. A rendezvények nem ingyenesek, azonban egy előzetes telefonos bejelentkezés után bárki részt vehet rajtuk. Az összejöveteleken nem kötelező bemutatkozni, anonimitásba is lehet burkolózni, de alapvetően minden szertartást követően (ideértve a meditációt, éneklést, dobolást is) mindenki szót kaphat a körben. Az ilyen közösségek létrejöttének lényege a szervezők állítása és az interneten található leírások szerint is segíteni a nőket női mivoltuk jobb megismerésében, női oldaluk kihangsúlyozásában. A körökön történekről egyik interjúalanyom, aki résztvevőből vált vezetővé, így nyilatkozik:

¹³ A női közösségek, illetve körök létéről először a Magyarok Országos Gyűlésén értesültem, ahol egy előadás keretében meghallgattam egy bizonyos női kör alapvető gondolatiságát, a jelentkezés feltételeit, majd interjút készítettem a szervezőkkel. Ezután indultam el további közösségek keresésére, két közösségben résztvevő megfigyelést végeztem, majd interjút készítettem a közösség vezetőivel. A részvételhez csak telefonos bejelentkezés szükségeltetett, nem igényelt név szerinti regisztrációt sem.

„Hétfélig összegyűlésen úgy kapcsolódunk össze, hogy abban olyan erő van, ami megmagyarázhatatlan. Nincs nyoma a rivalizálásnak (...). A tréningen résztvevők között már volt olyan, aki ihletet kapott, és csinált egy saját »elvonulást«, miután hazament.”

Ebből látható, hogy az ilyen típusú női közösségek úgy tudnak tovább terjedni országszerte, hogy az egyes résztvevők maguk is megalakítják a hasonló köröket saját lakókörnyezetükben.¹⁴ A gyűléseken az ezoterikus és az „ősmagyar” tanok egyfajta ötvözését valósítják meg, amiről már korábban kifejtettem, hogy a Spirituális nő típusának alapvető jellemzője. Az összejöveleken azonban a hangsúly az ezotérián és a női mivolt erősítésén van, az ideológiai háttér ezekkel vegyítve jelenik meg. Ezáltal egy tágabb csoportot is elérnek, amelynek tagjai nem feltétlen tartoznak a radikális oldalhoz. Közösségi céljaikat úgy valósítják meg, hogy az ún. „női archetípusok” bemutatásakor¹⁵ rövid kitérőt tesznek az ősmagyar vallás tanításai felé, amivel igazolják az egyes arche-típusok ősi magyar eredetét.¹⁶

Kérdéseimre az interjúalanyaim elmondták, hogy mindenféle társadalmi csoportból jönnek résztvevők, amit később én is tapasztaltam, amikor magam is részt vettem az összejöveleken. Ez az érezhető heterogenitás okozza azt, hogy az ideológiai háttér egyes elemei az összejövelekek során háttérbe szorulnak, míg mások inkább előtérbe kerülnek. A leghangsúlyozottabb elem az összejöveleken a női nem dicsérete, valamint „kulcsszerepük” a világ készülő megváltoztatásában. A résztvevők közül sokan eleinte csupán a spiritualitás iránt érdeklődnek, vagy azért mennek el, mert magánéleti problémáik okát női mivoltuknak nem megfelelő kiteljesedésében látják. A körökön való beszélgetések során mindannyian a nők elsődleges szerepét hangsúlyozták, és jövőbeli szerepükről mint a „*legfontosabb szerepről, a kulcs szerepéről*” nyilatkoztak. Így tehát a fentebb leírt messianisztikus hivatástudatot univerzálissá, bizonyos értelemben nemzetek felettivé teszik, így mindenki számára befogadhatóvá téve azt.

Interjúim során azonban a vezetők az ideológiai háttért a magyarságra vonatkoztatva használták. Saját szerepüket küldetésnek definiálták, amit a fentebb bemutatott aranyasszonyok szerepével azonosítottak. Tehát mint akiknek kötelessége a lányokat és az asszonyokat maguk köré gyűjteni és tanítani. Ehhez kapcsolódik a „gyógyító” szerepe is, amit szintén az Aranyasszonyok szerepéből vezetnek le. A Spirituális nő bemutatásánál leírtam, hogy képzettségük leginkább orvosi egyetemi képzettséget és emellett egy nem akkreditált gyógyítói képzést jelent. Ez a gyógyítói tevékenység tehát szintén egy legitimált bekapcsolódás a nők számára a radikális oldalon, amely jövedelmező is lehet számukra, és az ideológia által is igazolásra talál.

¹⁴ Pontos számokat nem tudok, hogy hány ilyen kör lehet Magyarországon, én öt ilyen kör létezéséről szereztem tudomást interjúim során.

¹⁵ Interjúim során sokszor előjött a női archetípusok kérdése. A nők különböző életciklusait osztják fel ezek az archetípusok, hozzájuk különböző elnevezést társítanak. Ilyen archetípus például az *amazon*, *sámánasszony* és a *vénség*.

¹⁶ Így például az „Őrült nő” elnevezésű típus, akit „már nem érdekelnék a társadalmi elvárások”, az ősmagyar társadalomban a sámánasszony volt.

A virtuális terep

A radikális jobboldal előretörésében az internet és a közösségi média jelentőségére már többen rávilágítottak (Atton 2004, Jackson–Gable 2011). Magyarország esetében a Jobbik-jelenség értelmezése kapcsán is megkezdhetetlen a világháló szerepe (Szabó 2008, Jeskó–Bakó–Tóth 2012). A virtuális világ egy olyan diszkurzív tér, amelyben megjelenhet mindaz, ami a „hivatalos” köztérben nem hangoztatható. Ez tehát alkalmas lehet a radikális jobboldali nők esetében is arra, hogy kifejezzék gondolataikat, véleményüket, így megfelelő terepe lehet az előzőekben már bemutatott kreált hatalmi pozíció gyakorlásának. Jóllehet a virtuális terep a másik két típus esetében is megjelenik (ezt a szakdolgozatomban részletesen kifejtettem), az online jelenlét mindhárom típusra történő bemutatása túllépne dolgozatom keretein. Éppen ezért ezt a „terepet” csak a harmadik, legutóbb bemutatott típus esetén fogom külön kifejteni, hiszen náluk az online jelenlét kiemelt jelentőségű. A blogok és honlapok elemzésében a leírt ideológia kifejtésének módját, illetve a másik két „terep”, a női körök és a gyógyítói szerep ezeken való megjelenését elemeztem. A vizsgált blogok meglehetősen hasonló felépítésűek voltak. Főbb témáik a magyarság őstörténete és azon belül a nők szerepének hangsúlyozása, a magyarság mostani helyzetében a nők összefogásának ösztönzése és „harcba hívása”, valamint saját „beavatástörténetük” közlése. Ezek mellett a női közösségek hirdetése, virtuális női közösségek létrehozása, valamint a gyógyítói szerepkör hangsúlyozása jelentek meg főbb témaként. A „virtuális hálóba” könnyen működött, hiszen egymást ajánlják „olvasásra”, illetve egymástól vesznek át írásokat, amiket kommentálnak, vagy utalnak rájuk. A virtuális térben a női körök hirdetése, valamint hasonló „virtuális” női körök létrehozása központi témaként szerepel. Az első fajtára példa, amikor a honlapíró a saját honlapján megjelenteti a körre való felhívást,¹⁷ amit saját maga indít, illetve a női gyűlésekről (pl. Magyarok Országos Gyűlése – Hétboldogasszony) beszámolót ír. A virtuálisan szerveződő női körök egyrészt átveszik és közlik egymás írásai, másrészt kimondott célként fogalmazzák meg, hogy olyan fórumot hozzanak létre, amely hasonló elméleti alapokon tevékenykedik, mint a már említett „igazi” női körök. Erre egy jó példa a következő felhívás:

„Továbbá célom ezzel az oldallal, hogy nők egy más nézőpontból is megismerhessék önmagukat, megtalálják és előhívják azt a minőséget, akit mélyen MAGukban hordoznak. Lehetőséget adok, hogy különböző témákhoz hozzászólhassanak, véleményt nyilváníthassanak, és ezenkívül megoszthassák egymással bánatukat, fájdalmukat.”¹⁸

A virtuális körök esetében még inkább igaz, hogy olyan nők is „csatlakoznak” hozzájuk, akik nem feltétlenül radikális jobboldali gondolkodásúak, mivel a „felhívásokat” itt is oly módon fogalmazzák meg, hogy abból nem derül ki a politikai hovatartozás. Fontos továbbá az efféle körök elindításának legitimálásához a saját gyógyítói, illetve tanítói tevékenység hangsúlyozása. Ehhez pedig a fenti ideológiai keret részletes kifejtése és

¹⁷ Hangadó központ/hírek/archiv/hirek/januári programelőzetes. http://www.hangado.eoldal.hu/cikkek/hangado-kozpont_-hirek---archiv/hirek---januari-program-elozetes.html (utolsó letöltés: 2015. 03. 19.)

¹⁸ „A nők azok, akiknek kelyhükben a csoda terem” kezdetű írás az Aranyasszony.gportal.hu-n <http://aranyasszony.gportal.hu/gindex.php?pg=33456789> (utolsó letöltés: 2015. 03. 19.)

az elhivatottság deklarálása kapcsolódik, utóbbi a saját „beavatás”, „megtérés” élményének részletes kifejtésével történik meg, ami az önkifejezés formája is egyúttal. Az ideológiai keret fontos része a gyógyítói tevékenység legitimizálásának, amely egyrészt a saját gyógyító tevékenység és az ősmagyar gyógyító nők közti analógia felállítása révén valósul meg:

„De mivel itt vagyunk, ezért azt kell megállapítani, hogy rimalányok¹⁹ vannak napjainkban is, de nem tudják, nem ismerik feladatukat. Az elszakadt szálakat a Mi feladatunk összevarrni úgy, hogy a tiszta és eredeti ősi kapcsolatot megtalálva merítsünk őseink elfeledett tudásából.”²⁰

Másrészt pedig a saját tevékenységen túl az egész ideológiai keret felhasználásával a nők általános mobilizációjára is törekednek, amit a dolgozatom elején lévő mottó is jól szemléltet. Az „üzenetet” sokféle formában továbbítják a szerzők, ennek egy fajtájára példa a fenti idézet, amikor levélben intéznek „felhívást” a nőkhöz, részben saját nevükkel szignálva azt. A levelek másik részét nem saját szellemi terméküként aposztrofálják, hanem Boldogasszony, illetve egyéb spirituális lény üzeneteként, amelyeknek ők csak „lejegyzői”, „közvetítői”. Ezzel egyúttal eltávolítják maguktól a felelősséget a leírtakkal kapcsolatban, valamint legitimálják, mint ami egy felsőbb erő megkérdőjelezhetetlen utasítása. A közlés egyéb formái is megjelennek a honlapokon és blogokon, úgymint versek, festmények, képek, illetve videók a témával kapcsolatban. Ezek lehetnek más személyek produktumai is, de sokszor saját szellemi termékek.²¹

A virtuális terep vizsgálatában az a megfigyelés, miszerint az online világ az „offline” világhoz hasonlóan szerveződik (Atton 2004), a radikális jobboldali nők közössége kapcsán is igaz lehet. Ezt bizonyítja, hogy ugyanolyan női közösségek létre bukkantam, mint az offline megszerveződő női körök. Így megállapítható, hogy a virtuális terep ugyanúgy alkalmas a konstruált hatalmi pozíció megjelenítésére. Az offline és az online világ felépítésének hasonlósága a radikális jobboldal esetében ezenkívül még abban is megnyilvánul, hogy ugyanolyan kapuk zárulnak le „az idegen” előtt egy bizonyos idő után. A zártság, ami ezeket a közösségeket jellemzi, sokszor nehezen áthidalható, valamint egy bizonyos szintnél nem is lehet beljebb jutni a kívülálló számára. Ezt az „elzárt” részt a virtuális térben azok a felületek jelenítik meg, ahova csak jelszóval lehet csatlakozni, illetve meghívás útján lehet regisztrálni.

¹⁹ A rimalányokról saját maguk definíciója szerint: „a RIMA nem más, mint egy női minőség. Az az életforma, mely hiányzik napjainkban. Hiszen a rimák mint nők először felajánlják szolgálatukat az Égieknek és Hazájuknak. Ennek rendelnek alá mindent, és ami a legfontosabb, ez teszi boldoggá és teljes életűvé őket.” <http://www.rimalany.eoldal.hu/cikkek/kuldetes/rima.html> (utolsó letöltés: 2015. 03. 19.)

²⁰ „Rimalányok NAPjainkban” <http://www.rimalany.eoldal.hu/cikkek/kuldetes/rimalanyok-napjainkban.html> (utolsó letöltés: 2015. 03. 19.)

²¹ Erre talán legjobb példa ez a videósorozat, ami a Youtube-on tett közzé a blogíró, „Szer-Tan IV. rész.” <http://hunliferz.web4.hu/cikk/szertan-iv-resz> (utolsó letöltés: 2015. 03. 19.)

Összegzés

Az utóbbi akadály is mutatja, hogy a radikális jobboldal kutatása nem egyszerű feladat. Mégis, meglátásom szerint mind a kvantitatív, mind a kvalitatív adatok gyűjtése közelebb vihet bennünket a jobb megértéshez. Jelen tanulmányban egy kvalitatív kutatás eddigi eredményeit mutattam be, amelyben a radikális jobboldalt támogató nők bekapcsolódásának okait, motivációikat kívántam feltárni.

Tanulmányomat azzal az állítással indítottam, hogy a Jobbikhoz vezető út sokféle lehet, és a különböző utak tanulmányozását és megismerését igen fontosnak tartom. Arra a kérdésre kerestem a választ, hogy miért támogatják a nők a radikális jobboldalt, milyen utak vezethetnek esetükben a jobboldali mozgalmakhoz, pártokhoz. A kutatás során interjúk segítségével, résztvevő megfigyeléssel és blogok, honlapok elemzésével közelítettem a témához, amely módszerekkel háromféle önreprezentációs formát tudtam azonosítani. A tanulmány elején tisztáztam a főbb definíciós kérdéseket, majd törekedtem egy saját definíció kialakítására a szakirodalom és a saját kutatásom alapján. Ezután a kutatásom hipotézisét mutattam be, miszerint a Jobbik valamilyen emancipációs lehetőséget kell, hogy magában rejtson, amivel eléri, hogy nők bizonyos csoportjai aktív részt vállaljanak az alapvetően maszkulin mozgalomban. Ez az emancipációkutatásom alapján három különböző női típus esetében más és más utakon valósul meg. A három típus három különböző eszközt használ a bekapcsolódásra, amelyel mind a radikális jobboldal jellegzetességeiből, ideológiából vagy felépítéséből adódnak. Mindhárom esetben eléri azt a célt, hogy a nők különböző aktivitási fokon és ideológiai meghatározottsággal ugyan, de a radikális jobboldal támogatóivá váljanak.

Az első bemutatott típus a *Kultúra hordozója*, amit „klasszikus típusnak” neveztem, mert esetében a klaszszikus szerep, a kulturális és biológiai reprodukció teljes mértékben megjelenik. A szerep azonban kiegészül a „köztes térbe” való kilépéssel, amit a szubkultúrán belüli fogyasztói etnocentrizmus növekedésének a következőként magyarázok. Ebben a típusban a nők – ugyan a férfiak oldalán, de – kilépnek a köztes térbe, mégpedig a kultúra közvetítésén keresztül. Így tehát esetükben az etnocentrizmus fogyasztásra gyakorolt hatásával képes a Jobbik „emancipálni” az erre fogékony nőket, és megteremteni női bázisának egy részét.

A következő típus a *Harcos*, aki közvetlenül is bekapcsolódik a Jobbik köré épülő paramilitáris szervezeti hálóba, aktív szerepet vállalva abban. A nyílt bekapcsolódáshoz azonban elengedhetetlen a maszkulinitás vállalása, amit az ideológiai keret bizonyos szintig el is tűr, azonban korlátait jól láthattuk a Magyar Gárdán belüli megkülönböztetés leírásában. A nyílt bekapcsolódás teljes egészében nem valósulhat meg, mert az ideológiai keret határai egy idő után élesen megjelennek. Addig a szintig azonban a nők részt vehetnek aktivistaként a mozgalomban, így a radikális jobboldal egy másik „típusnak” is bekapcsolódási lehetőséget nyújt, mégpedig azoknak a nőknek, akik készek vállalni a maszkulinitást bizonyos mértékben.

A harmadik bekapcsolódási út a *Spirituális nő* típusáé, akik leginkább a radikális jobboldal ideológiai tárházát használják fel arra, hogy egy női felsőbbrendűség-tudatot konstruáljanak maguknak, magyar felsőbbrendűség-tudatot konstruáló ideológia és különböző ezotérikus tanítások elemeit felhasználva, azokat összevegyítve. Így tehát esetükben épp a radikális jobboldali ideológia az, ami a bekapcsolódás eszközeül szolgál. A létrejött felsőbbrendűség-tudatot azonban nem gyakorolhatják a köztérben, ezért „alternatív köztéreket” (Pető–Szapor 2004) hoznak létre. Ilyen tér a női közösségek és gyűlések, illetve a virtuális tér, a blogok, honlapok írása. Így ez

az „út” is létrejön, ebben az esetben is egy másfajta nőtípus, másfajta eszközökkel, de megtalálja a bekapcsolódás módját, amit tehát mindhárom esetben a Jobbik valóban magában is rejt.

Tanulmányom elkészítése óta a kutatást folytattam, a kutatás eredményeiről Kisebbségpolitika mesterszakos diplomamunkámban számoltam be, jelenleg pedig az ELTE Szociológia Doktori Iskolájában folytatom tovább a munkát, amely további kutatással a három típuson felül egy átfogóbb képet kívánok kapni a radikális jobboldali szubkultúráról és azon belül a nők helyzetéről.

Irodalom

- Atton, C. (2004): *An alternative internet: radical media, politics and creativity*. Edinburgh: University Press.
- Blee, K. M. (1993): Evidence, Empathy, and Ethics: Lessons from Oral Histories of the Klan. *The Journal of American History*, 80, (2), 596–606.
- Blee, K.M. (1991): *Women of the Klan: racism and gender in the 1920s*. Berkeley–Los Angeles: University of California Press.
- Bryman, A. (2003): „Triangulation.” *Encyclopedia of Social Sciences Research Methods*. SAGE Publications, 1142–1143. http://www.sagepub.com/chambliss4e/study/chapter/encyc_pdfs/4.2_Triangulation.pdf (utolsó letöltés: 2015. 03. 19.)
- Dauber, S. A. (2014): Not all Nazis are men. In Segal, M. T. – Demos, V. (eds.): *Gendered Perspectives on Conflict and Violence*. Part B. UK: Emerald. 171–195.
- Durham, M. (1998): *Women and fascism*. London–New York: Routledge.
- Enyedi Zs. – Körösényi A. (2001): *Pártok és pártrendszerek*. Budapest: Osiris.
- Félix A. (2012): *Az elfeledett kérdés. A nők szerepe a hazai radikális jobboldalon*. Budapest: IDEA – Intézet a Demokratikus Alternatíváért. http://www.ideaintezet.hu/sites/default/files/az_elfeledett_kerdes_IDEA.pdf (utolsó letöltés: 2015. 04. 09.)
- Félix A.– Gregor, A. (2014): Kell egy csapat? A Jobbik és fiatal támogatóinak vizsgálata a társadalmi nemek szerinti megközelítésében. In Nagy Á. – Szekely L. (szerk.): *Másodkézből – Magyar Ifjúság 2012*. Budapest: Iszt Alapítvány-Kutatópont, 263–283.
- Givens, T. E. (2004): The radical right gender gap. *Comparative Political Studies*, 37 (1), 30–54. <http://cps.sagepub.com/content/37/1/30.short> (utolsó letöltés: 2015. 03. 19.)
- Grajczár I. – Tóth A. (2011): Válság, radikalizálódás és az újjászületés ígérete: a Jobbik útja a parlamentbe. In Tardos R. et al. (szerk.): *Új képlet: Választások Magyarországon*. Budapest: DKMKA. 95–122.
- Gregor A. (2012): A (szélsőjobb) szimpatizánsnak is van neme. In Gerő M. et al. (szerk.): *A nyilvánosság elemzésétől a választáskutatásig – Tanulmányok Angelusz Róbert emlékére*. Budapest: ELTE ARTSZ, 94–124.
- Jackson, P. – Gable, G. (2011): *Far-Right.com: Nationalist Extremism on the Internet*. London: Searchlight Magazine.

- Jeskó J. – Bakó J. – Tóth Z. (2012): A radikális jobboldal webes hálózatai. (Jobbik: Egy network-párt természetrajza). *Politikatudományi Szemle*, 21, (1), 81–101. http://www.poltudszemle.hu/szamok/2012_1szam/jesko.pdf (utolsó letöltés: 2015. 03. 19.)
- Kaplan, J. – Bjorgo, T. (eds.) (1998): *Nation and race: the developing Euro-American racist subculture*. Boston: Northeastern University Press.
- Koncz K. (2014): Nők a Parlamentben 1990–2014. *Statisztikai Szemle*, 90, (6), 514–540. http://www.ksh.hu/statszemle_archive/2014/2014_06/2014_06_513.pdf (utolsó letöltés: 2015. 03. 19.)
- Köttig, M. (2004): *Lebensgeschichten rechtsextrem orientierter Mädchen und junger Frauen*. Biografische Verläufe im Kontext der Familien- und Gruppendynamik. Gießen: Psychosozial-Verlag. Forschung-Psychosozial.
- Mayer, N. (2013): From Jean-Marie to Marine Le Pen: Electoral Change on the Far Right. *Parliamentary Affairs*, 66, (1), 160–178.
- Mostov, J. (1998): The Use and Abuse of History in Eastern Europe: a Challenge for the 90s. *Constellations*, 4, (3), 376–386.
- Papadopoulos, N. et al. (1990): National Stereotypes and Product Evaluations in a Socialist Country. *International Marketing Review*, 7, (1), 32–47.
- Patai, D. – Berger, S. (1991): *Women's Words: The Feminist Practice of Oral History*. Gluck: Routledge.
- Peripato (2014): *The Reality of Mass Media and the Rise of Jobbik in Hungarian Political Life: Roma/Gipsy Topics in the Hungarian Dailies and Parliamentary Speeches between 2002 and 2014*. 'Media and Communication in and after the Global Capitalist Crisis: Renewal, Reform or Revolution?' Conference presentation, European Sociological Association Research Network 18, Sociology of Communications and Media Research, October 17–18, 2014, Bucharest.
- Pető A. (2002): A „Napba öltözött asszonyok.” A (szélső)jobboldali magyar női politizálás ideológiai hátteréhez. In Csepeli Gy. – Örkény A. (szerk.): *Gyűlölet és politika*. Budapest: F. Ebert Stiftung – Minoritás Alapítvány, 303–338.
- Pető A. (2003): *Napasszonyok és holdkisasszonyok*. A mai magyar konzervatív női politizálás alaktana. Budapest: Balassi Kiadó.
- Pető Andrea – Szapor Judith (2004): Women and the Alternative Public Sphere: toward a redefinition of women's activism and the separate spheres in East Central Europe. *NORA, Nordic Journal of Women's Studies*, 3, (12), 172–182.
- Sharma S. – Shimp, T. A. – Shin, J. (1995): Consumer ethnocentrism: A test of antecedents and moderators. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 23, (1), 26–37.
- Szabó M. (2008): Virtuális erő és valóságos gyengeség. A jobboldali radikalizmus Magyarországon. *Kommentár*, 6, 70–78. http://kommentar.info.hu/attachment/0001/411_kommentar0806.pdf (utolsó letöltés: 2015. 03. 19.)
- Szabó, M. (2009): Kortárs Magyar jobboldali radikalizmus. X. RODOSZ Konferencia, 2009. november 13–15., Kolozsvár. <http://www.rodosz.ro/files/Szabo%20Mark.pdf> (utolsó letöltés: 2015. 03. 19.)
- Yuval-Davis, N. (1999): *Gender and Nation*. London: Sage Publications.

Függelék: Az interjúalanyok jegyzéke

1. interjúalany. Interjúkészítés ideje: 2011.augusztus, Böszörmény. Születési idő: 1949. Foglalkozás: természetgyógyász „Á”.
2. interjúalany. Interjúkészítés ideje: 2011.augusztus; Böszörmény. Születési idő: 1977. Foglalkozás: dula, gyógyterapeuta „B”.
3. interjúalany. Interjúkészítés ideje 2011.augusztus, Böszörmény. Születési idő: 1976. Foglalkozás: tréner szakrális női körökön (végzettség szerint marketings) „C”.
4. interjúalany. Interjúkészítés ideje: 2011.augusztus, Böszörmény. Születési idő: 1952. Foglalkozás: tanár, kulturális programszervező „D”.
5. interjúalany. Interjúkészítés ideje: 2011. augusztus; Budapest. Születési idő: 1962. Foglalkozás: bolti eladó „E”.
6. interjúalany. Interjúkészítés ideje: 2011. szeptember, Budapest. Születési idő: 1949. Foglalkozás: nyugdíjas „F”.
7. interjúalany. Interjúkészítés ideje: 2011. szeptember, Budapest. Születési idő: 1967. Foglalkozás: ápolónő „G”.
8. interjúalany. Interjúkészítés ideje: 2011. szeptember, Budapest. Születési idő: 1978. Foglalkozás: bolttulajdonos és eladó, rádiós műsorszerkesztő és műsorvezető „H”.
9. interjúalany. Interjúkészítés ideje: 2011. szeptember, Budapest. Születési idő: 1951. Foglalkozás: könyvkiadó cég vezetője, kulturális programszervező „I”.
10. interjúalany. Interjúkészítés ideje: 2011. szeptember, Budapest. Születési idő 1950. Foglalkozás: bolttulajdonos, kézműves szakkörvezető „J”.
11. interjúalany. Interjúkészítés ideje: 2012. február, Budapest. Születési idő: 1969. Foglalkozás: bolti eladó „K”.
12. interjúalany. Interjúkészítés ideje: 2012. február, Budapest. Születési idő: 1988. Foglalkozás: cukrász „L”.
13. interjúalany. Interjúkészítés ideje: 2012. február, Budapest. Születési idő: 1987. Foglalkozás: tanuló „M”.
14. interjúalany. Interjúkészítés ideje: 2012. február, Budapest. Születési idő: 1975. Foglalkozás: jógaoktató „N”.
15. interjúalany. Interjúkészítés ideje: 2012. február, Budapest. Születési idő: 1946. Foglalkozás: műsorszerkesztő „O”.
16. interjúalany. Interjúkészítés ideje: 2012. március, Budapest. Születési idő: 1943. Foglalkozás: népmesegyűjtő és mesekönyvíró „P”.
17. interjúalany. Interjúkészítés ideje: 2012. március, Budapest. Születési idő: 1990. Foglalkozás: tanuló „Q”.

LUXNÉ PREHODA ANNA

„MEGOLDÓDOTT, MEGOLDOTTUK, MEGOLDOTTÁK.” A 2010-ES VÖRÖSISZAP-KATASZTRÓFA UTÁNI HELYKERESÉS EGY ÉLETTÖRTÉNET ALAPJÁN*

Összefoglalás. Tanulmányomban a 2010. október 4-i vörösiszap-katasztrófával foglalkozom. A vörösiszap-katasztrófában három településen – Devecserben, Kolontáron és Somlóvásárhelyen – több mint 360 család szenvedte el a legsúlyosabb károkat: az iszapömlés során elveszítették otthonukat, vagy súlyos anyagi, illetve egészségügyi károkat szenvedtek. Fontos tisztázni viszont, hogy a települések teljes közösségét érintette valamilyen módon az iszapkatasztrófa. Ebből következik az a vizsgálati kérdés: kiket kell károsultnak nevezni egy ilyen esemény után? A katasztrófa kapcsán egy olyan személlyel felvett interjú elemzésén keresztül keresem a választ erre a kérdésre, aki nem tartozik a legsúlyosabban érintett károsulti körbe. Az elemzett élettörténeti interjú a katasztrófa után másfél hónappal készült, s az elemzés annak megértésére tesz kísérletet, hogy milyen helykeresési és szereptisztázási dilemmát okozott a katasztrófa egy nem súlyos és közvetlen károkat elszenvedő, de Devecserben élő ember életében. Az esettanulmány rámutat egy lehetséges útra, amin keresztül megérthetők azok a dilemmák, személyes és társadalmi konfliktusok, amelyek az ilyen helyzetű lakosokra is kiszélesítik a károsultak körének határát. Az írás célja tehát a károsult lét fogalmi megragadása és tisztázása a szociológia egy kvalitatív vizsgálati módszerével, az élettörténeti elemzéssel.

Kulcsszavak: vörösiszap-katasztrófa, szereptisztázás, élettörténet, egyéni és kollektív trauma.

Abstract. In my paper I am dealing with the topic of the red sludge disaster on 4 October 2010. In the disaster there were more than 360 families involved – at Devecser, Kolontár and Somlóvásárhely –, who had to go through the hardest afflictions: during the sludge they have lost their homes, or suffered serious substantive or rather sanitary injuries. It is important to clarify, that the whole community was affected by the catastrophe somehow. It follows the research question, that who have to be named as aggrieved after such disaster? In this case I am analyzing a life story interview by a person who is not a member of the most seriously aggrieved group. The analyzed interview was taken one and a half month after the disaster. The analysis is an attempt to understand, what kind of role-hunting and role-clarifying dilemmas were generated by the catastrophe, in a man's life from Devecser, who hasn't suffered too heavy and direct damages. The casework points at a possible path, through which the dilemmas, personal and social conflicts are comprehensible. These conflicts are expanding the limits of the aggrieved group for people like him. The purpose of this paper is to grab and clarify the notion of being aggrieved, with this qualitative social method.

Keywords: red sludge disaster, role-clarifying, life story, individual and collective trauma.

* Témavezető: Bögre Zsuzsanna.

Bevezetés

Tanulmányom alapjául a 2010. október 4-én, Veszprém megyében bekövetkezett *vörösizsap-katasztrófát* vizsgáló kutatásom anyaga szolgál. Az említett nap volt az, amikor a Magyar Alumínium Zrt. ajkai zagytározójának egyik kazettája kiszakadt, és nagyjából egymillió köbméter maró hatású és magas nehézfém tartalmú vörösizsap öntött el három környező települést. Az első település, amelyet elérte, Kolontár volt, ahol 51 ház vált lakhatatlanná. A legnagyobb lélekszámú érintett település Devecser volt, ahol 275 ingatlan sérült meg. Végül, Somlóvásárhelyre már kisebb hullámban vezette a Torna-patak a vörösizsapot, így ott 39 házat rongált meg. A katasztrófa sok emberi áldozattal járt. Tíz halottja volt az eseménynek, 304 személyt láttak el a helyszínen, és 123 fő kórházba került. A téma különösen érdekes voltát egyrészt az adja, hogy Magyarországon igen ritkán történik olyan horderejű katasztrófa, mint ez, másrészt az esemény nemcsak a közvetlenül károsult személyeket, hanem a települések teljes lakosságát megrázta, traumatizálta valamilyen mértékben. A közel egy éven át tartó helyreállító munkálatok, a kártalanítási eljárások és a felelősök keresése a katasztrófa hosszabb távú következményeiként nehezítik a helyi közösség helyreállítását.

A vörösizsap-katasztrófa megjelenése a szakirodalomban

A katasztrófa, annak bekövetkezésétől egészen napjainkig, nagy médiavisszhangot váltott ki, azonban a szociológiai szakirodalomban egyelőre nem kapott még nagy hangsúlyt az esemény vizsgálata. Saját kutatásomon kívül mindössze egy jelentősebb szociológiai felmérés zajlott e témában (Bartal 2013), melynek célkitűzése egy komplex társadalmi hatásvizsgálat elvégzése volt, mégis elsősorban a katasztrófát követő, segítő tevékenység civil, illetve szervezett formáira összpontosított. Az egyéb tudományterületek közül főként a környezettudományok foglalkoztak az esettel (Kovács 2010, Sallai 2013, Farkas–Nagy–Dudás 2013), illetve a jogi és politikai vonatkozásokról olvashatunk (Bakondi–Kossa–Papp 2011, Vasali 2011, Nagy 2011, Perge 2012, Sándor 2014).

Elemzésem alapja a 2010. októberi vörösizsap-katasztrófa utáni *kvalitatív, élettörténeti interjúkkal* végzett kutatásom (Bögre 2003, 2007a, 2007b, 2010). A vizsgálat első hullámában – 2010. november 12–27. között – elsősorban olyan személyeket kerestem meg, akik súlyos anyagi, több esetben komoly egészségügyi károkat is szenvedtek az izsapömlés során, tehát a katasztrófa *közvetlen károsultjainak* mondhatók. Ez egy elsődleges, feltáró jellegű kutatásnak tekinthető, amely során arra a kérdésre kerestem a választ, hogy miként jelenik meg a katasztrófa emlékezete a megkérdezettek élettörténeti narratíváiban. Kíváncsi voltam arra, hogy alig egy hónappal az eset után melyek azok az élettörténeti epizódok, amik helyet kapnak az elbeszélésekben a katasztrófa-visszaemlékezéseken kívül, hogy mennyire jelenik meg sorseseményként¹ egy ilyen volumenű tragédia (Tengelyi 1998: 42–43, Pataki 2001: 368–369), hogy milyen feldolgozási, megküzdési módokat választanak a károsult személyek. Ekkor tizennégy interjút készítettem.

¹ A sorseseményt Tengelyi László így értelmezi: „...»sorsesemény« elnevezéssel illeti azokat az élettörténeti fordulópontokat, amikor az egyén identitása új »értelemképző« eseményekkel kényszerül szembesülni. A »sorsesemény« fogalma közel áll ahhoz, amit a pszichológiában jelentős életeseeménynek nevezünk, sőt, valójában e két fogalom tartalma azonosnak tekinthető.”

A második interjúzási szakaszra 2013. augusztus 22–27. között került sor, amikor újabb kilenc élettörténetet vettem fel. Ekkor több korábbi interjúalanyomat is megkerestem, illetve újabb közvetlenül károsult személyeket is. Három évvel a katasztrófa után ismét az előbbi kérdésekre kerestem a választ, azzal a céllal, hogy a két időszak eredményeit összevetve kirajzolódhasson a traumatikus esemény élettörténetbe épülésének természete, hosszú távú hatásai. A munkám során nem teljesen narratív módon készítettem az interjúkat (Kovács–Vajda 2007, Vajda 2012). Mindkét kérdezőnél három fontos kérdést tettem fel az alanyoknak: először, hogy meséljenek a katasztrófa előtti életükről, majd beszéljenek a katasztrófáról, s végül a jövőre vonatkozó terveikről. Ezeken kívül, ahol szükséges volt a megértés miatt, feltettem továbbblendítő, adott témát elmélyítő vagy pontosító kérdéseket. Azt feltételeztem, hogy ennyire hamar a katasztrófa után a teljesen narratív interjú esetében nehezen kerülnének elő más életesemények az iszapömlésen kívül (Erős–Ehmann 2007). Ezzel az interjúvázzal tehát az volt az egyik célom, hogy valóban élettörténeti keretbe helyeződjön a katasztrófa története, s megfigyelhessem, hogy milyen típusú emlékek elég jelentősek ahhoz, hogy helyet kapjanak az elbeszélésben az iszapömlés hatalmas horderejű epizódján kívül. A másik célom az volt, hogy megfigyeljem: a kérdéseim hatására hol húzzák meg az elbeszélők az életükben a múlt-jelen-jövő szakaszainak határait.

Mindkét interjúkészítési fázisban volt egy-egy olyan személy, akik otthonának épségét nem érintette az iszapömlés, ezért őket *közvetetten károsultnak* tekinthetjük. A velük készített interjúk azért voltak fontosak, mert segítettek feltárni azokat a sajátosságait az esetnek, amelyekre már utaltam, miszerint nem könnyű meghúzni egy vonalat, aminek mentén meghatározhatjuk, hogy ki tekinthető a katasztrófa áldozatának, s ki nem. Jelen elemzésen keresztül azt szeretném feltárni egy közvetetten károsult személy 2010-ben felvett elbeszélésének elemzésével, hogy mik lehetnek azok a dilemmák, szereptisztázási nehézségek, amelyekkel elhelyezi magát a helyi közösség egy tagja a katasztrófa utáni helyzetben.

A katasztrófák vizsgálati lehetőségei

Magyarországon a katasztrófák társadalmi hatásainak vizsgálatára elsősorban az árvizekkel foglalkozó társadalomtudományi kutatások adtak eddig lehetőséget (Rozgonyi et al. 2000), illetve az átfogóbb elméletek megalkotását célzó, katasztrófapszichológiai elemzések (Zellei 1995, 1997). A külföldi – elsősorban amerikai – szakirodalomban viszont jelentős szerepük van a katasztrófaszociológiai elemzéseknek (Rodríguez–Quarantelli–Dynes 2007). Külön ki kell emelni Kai T. Erikson kutatását, aki egy, a vörösiszap-katasztrófához nagyon hasonló hatású bányászserencsétlenség társadalmi hatásait elemzi (Erikson 1976). E mű megállapításai fontos kiindulópontként szolgáltak számomra a magyarországi iszapkatasztrófa megértéséhez. Erikson könyvében is felmerül az a kérdés, hogy egy ilyen katasztrófa szemtanúi mennyire sorolhatók a tényleges károsultak csoportjába. Erikson azt a választ adja: ha valaki szemtanúja egy ilyen súlyos szörnyűségnek, amely a lakóhelyi közösségét érinti, már a kollektív trauma részesévé válik, mivel szerinte azt a korábbi közösségiség felbomlása okozza.

Már itt felmerül az az alapvető kérdés, hogy mit nevezhetünk egyáltalán katasztrófának? Katasztrófa-ként érheti egy-egy embert, ha személyes életében történik egy olyan váratlanul bekövetkező, nagy hatású esemény, mint egy lakástűz, gázrobbanás vagy más hasonló eset, amelyben minden egzisztenciális alapja meginoghat. Találkozunk viszont olyan katasztrófákkal is, mint ebben az esetben, amelyek nagyobb embercsoportokat, egész

településeket vagy közösségeket érintenek hasonlóan súlyosan, mint az egyéni élet katasztrófái. Az utóbbi események kapcsán nagyon sok érdekes kérdés felmerülhet az egyén feletti szinten is, például hogy a közösség hogyan fog tudni „regenerálódni”, újraépülni, működhet-e egyáltalán újra közösségként? Ezek a kérdések is érdekesek, de legalább ennyire súlyos kérdés mindig, hogy az egyes ember, az egyén miként küzd meg egy katasztrófa hatásaival. Ezt a kérdést természetesen mindkét típus esetében feltehetjük.

Itt következik azonban egy újabb probléma. Kiket kell megkérdezni? Erre a kérdésre korántsem olyan könnyű választ adni, mint gondolnánk. Csak azt az idős nénit kérdezzük meg, aki nyitva felejtette a tűzhelyen a gázt, s ami miatt kigyulladt és kiégett az egész háza, vagy meg kell kérdezni a szomszédban lakó fiatal párt is, akiknek az asztmás gyereke rohamot kapott az erős füsttől? Csak azokat kell megkérdeznünk, akik még a hitelt fizetik az új tévéjükre, amit elvitt a vörösiszap, vagy azt is, aki a város másik szélén él, és pont egy hónapja kezdte el árusítani a házát, aminek az értéke ezután a töredékére csökkent? *Ki a károsult?* Hol van a határa annak, hogy valaki úgy él meg egy katasztrófát, mint kívülálló, vagy mint annak részese, mint elszenvedője, mint *károsult*? Lehet, hogy ő maga is ment, de közben úgy éli meg, hogy ő szorul megmentésre?

Az utóbbi kérdésekre egyáltalán nem könnyű objektív választ adni, talán nem is kell. Talán érdekesebb az egyén helykeresési dilemmáját megfigyelni. Álljon itt egy olyan témaorientált mélyinterjú elemzése, ami Kálmántól, egy devecseri lakostól származik.² Kálmán történetében végig ott lappang a „hol állok én?“, a „mi az én szerepem?“, a „melyik oldalhoz tartozom?“ kérdésekre való válaszkeresés.

Kálmán biográfiája³

Kálmán 1961-ben született, Devecserben. Gyermekként ott nőtt fel, szüleivel és húgával élt. Az általános iskolát is ezen a településen végezte. Ezt követően Székesfehérvárra járt szakközépiskolába, ahol szobafestő-mázolóknak tanult. A középiskolás évei alatt végig otthon lakott. Amikor befejezte a szakközépiskolát, besorozták a katonasághoz, s ő pont Székesfehérvárra került, így továbbra is szülővárosa szomszédságában maradt, nem került el messzire hazulról.

² Az interjút 2010. november 26-án készítettem a megkérdezett devecseri otthonában. A történet fordulatai valóságosak, de a közölt adatok anonimizáltam. A személyek nevét és az életrajzi adatokat olyan mértékben megváltoztattam, hogy az interjúban szereplő személyek ne legyenek felismerhetőek, de az interjú értelme se változzon meg. Az elemzés során az idézett interjúrészletek nyelvezetét nem változtattam meg, hanem az elbeszélő stílusához, szóhasználatához a lehető legmagasabb – az anonimitást nem veszélyeztető – szinten ragaszkodtam. Ahol esetleg nyelvtani hiba fordul elő, azt sem változtattam meg, mivel ez utalhat az elbeszélő szociokulturális sajátosságaira, az általa beszélt élőnyelv jellegzetességeire, ami olykor a szöveg teljesebb megértéséhez vezet.

³ Az interjú elemzése során nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az interjúszituációban az elbeszélőre hatással vannak az aktuális körülmények, így az interjú készítőjének személye is. Az interjú helyzet tehát hatással van a szöveg felépítésére is. Feltételezhetjük, hogy Kálmán életrajzi adatai közül, illetve a katasztrófában való szerepvállalása esetében is azok az epizódok kerülnek előtérbe, az elbeszélő azokat hangsúlyozza, melyekkel megítélése szerint a kérdezőben – a fiatal nőben – jó benyomást kelt. Ez annak értelmében mindenkire jellemző, miszerint élettörténeti elbeszélésünket úgy konstruáljuk meg, hogy azzal egy pozitív képet mutassunk magunkról, hiszen azt mint az identitásunk megfogalmazásának keretét tekinthetjük.

Mikor Kálmán leszerelt, a szakmájában helyezkedett el, szobafestő lett. A katonai szolgálatot házasságkötés követte, s feleségével Devecserben alapítottak családot. A friss házaspár a férj szülői házába költözött. A házasságkötés után viszont szükség volt arra, hogy átépítsék a házat, ami anyagilag nagy terhet rótt rájuk.

Kálmán öt évig dolgozott szobafestőként, majd új szakma után nézett. Ekkor, 1987-ben, jelentős szakmai fordulat történt az életében: rendőrként helyezkedett el. Amikor Kálmán felhagyott korábbi szakmájával, az új munkakör anyagi emelkedést, több szabadidőt és folyamatos előrelépési, munkájában való fejlődési lehetőséget nyújtott számára. A rendőri állás még egy fontos velejárájaként említendő, hogy Kálmán társadalmi megítélése határozottan megváltozott amiatt. A rendőri munka nem csak a szakmaváltáskor járt sok tanulással. Az első tíz évben Kálmán folyamatosan különféle tanfolyamokon vett részt, melyekkel a szakmai ranglétrán állandóan felfelé haladhatott. Először őrmester volt, majd zászlós, aztán a közlekedésrendészet területén dolgozott, majd lovas rendőr, utána bűnügyi nyomozó lett. Végül főhadnagyként dolgozott több mint tíz évig.

Ugyanabban az évben, amikor elkezdett a rendőrségnél dolgozni, 1987-ben megszületett Kálmánék első gyermeke, egy fiú, majd rá két évre, 1989-ben világra jött második fiuk is, s egy év múlva, 1990-ben született meg legkisebb gyermeke, egy lány.

Rendőri állásából 22 év után, 2009-ben ment nyugdíjba. Fél évvel később belépett a polgárőrséghez. A csoportban nála jóval fiatalabb, 30–35 éves társaival együtt nagyjából húszan vannak, de egy-egy járőrözés során három-öt ember szokott együtt dolgozni.

Kálmán továbbra is Devecserben élt feleségével. Gyerekei viszont már csak ritkábban látogattak haza, mivel Szegeden, Miskolcon, illetve Egerben tanultak.

2010. október 4-én, hétfőn Kálmán is személyesen átélte a vörösiszap-katasztrófát, amelyben a polgárőrséggel együtt az első naptól kezdve aktívan részt vett. A katasztrófában sógora kapcsán is érintett volt, mivel ő megsérült az iszapömlés során, illetve a háza is súlyosan károsodott. Mivel Kálmán háza a település egy magasabb pontján fekszik, azt nem érte el az iszap.

Október 4-én, az első riasztás után Kolontárra ment három társával, ahol egy mezőről kimentettek az iszapból egy embert. Az eseményt követően az első nap a házak átvizsgálásában vett részt, majd másnapról a tárgyak mentesítésében, állattetemek felkutatásában tevékenykedett. Október 5-én kétszer is le kellett állniuk a munkával, mert az újabb gátszakadásról szóló álhírek jutottak el Devecserbe. A katasztrófa utáni első héten folyamatosan az iszap konténerekbe lapátolásában vett részt Kálmán. Október 6-án, szerda éjjel telefonon értesült arról, hogy kitelepítések lesznek a településen, de ez végül nem valósult meg, csak Kolontáron. A katasztrófát követő második héten is részt vett az addigiakhoz hasonló mentési munkálatokban. A harmadik hét végéig nem engedte, hogy a gyerekei hazajöjjenek. A katasztrófa sújtotta területeken végzett folyamatos önkéntes munka október 22-én ért véget számára, amikor egy vaskampó megsértette a lábszárát. Azóta szombaton és vasárnap vesz részt a polgárőrséggel a kastélykert fáinak mosásában.

Kálmán a katasztrófa óta is a szülői házban él feleségével, mivel a vörösiszapömlésben az nem sérült meg, így továbbra sem kellett elköltöznie onnan.

Elemzési kérdések

Kálmánnal azért került sor az interjúkészítésre, mert sógorával – mint károsult személlyel – korábban már készítettem interjút, s felmerült Kálmán neve az iszapömlésben való szerepvállalása miatt. Hamar világossá vált, hogy érdemes lenne olyan emberrel is élettörténeti interjút készíteni, aki nem az általam addig definiált módon tartozik a károsultak körébe.⁴ Milyen kérdéseket vethet fel ez az élettörténet?

Kálmánt először arra kértem, hogy meséljen életének a katasztrófa előtti időszakáról, majd a katasztrófáról, végül a jövőre vonatkozó elképzeléseiről kérdeztem. Az interjúalany az iszapömlés előtti életszakaszáról igen adatszerűen, csak a legjelentősebb fordulópontjairól beszélt, de az kiderült belőle, hogy viszonylag kiegyensúlyozottnak mondható életpályát futott be. Ez alatt azt értem, hogy nem történtek benne különösebben nagy élettörténeti fordulópontok, sorsesemények. A házasságkötés időpontját ugyan nem említette, de nagyjából harminc éve él együtt feleségével, majd gyermekeivel. A lakóhelyi környezet is változatlan volt egész életében. Az egyetlen nagyobb változás talán a „sikertörténetként” megjelenő szakmaváltás. Egy olyan vezérmotívum van, ami az interjú egészén, explicit módon kimondva végighúzódik: a rendőri hivatás. Ehhez kapcsolódóan Kálmán új tapasztalatként számol be a társadalmi megbecsüléséről, a szakmai elismerésekről és a feladatok izgalmairól. Ezekről így hallunk:

„Én nagyon szerettem rendőr lenni. Izgalmas volt. Mindig fiatalokkal lenni. Mindig cserélődött a társaság. Nagyon sok jó barátom volt, jó kollégám. Én úgy érzem, hogy egyik jó döntésem volt az életemben, hogy odamentem. Aki nem rendőr, mindig konkrét esetekre gondol, de hát olyan sok van. Meg elmesélve nehéz visszaadni azokat a körülményeket, amikor történt, ahogyan történt velünk.”

„Ha az ember elmondta, hogy rendőr, akkor az ember mindig egy pozitív visszajelzést kapott az emberektől. Ez biztos, hogy sokat segített, hogy jól érezzem magam a bőrömben.”

Kálmán korábbi szakmájából adódóan naponta találkozott váratlan, veszélyes helyzetekkel. Ezeket leszámítva viszont a korábbi életszakaszt nagyobb „viharoktól” mentesnek látjuk. Ebbe az élettörténetbe szólt bele a katasztrófa eseménye. Vajon miként kapcsolódik az addigi élettörténethez a katasztrófa elmesélése? Milyen szálakat vesz fel Kálmán, amelyek segítségével múltjához kapcsolja azt? Az, hogy a munkája során sokszor találkozott az emberek kiszolgáltatottságával, a megalázottsággal, a veszéllyel, segít-e neki abban, hogy ne rázza meg annyira a katasztrófa? Ha a „látvány” feldolgozásában segít is, de vajon van-e olyan szférája az eseménynek, ami így is megterheli?

Kálmán – az iszapömlést követő hetekre nézve részletezően összefoglalt – biográfiáját áttekintve azt látjuk, hogy az október eleji vörösiszap-katasztrófában nagyon kitartóan s testi integritását nem kímélve helytállt. A biográfiában is szerepelnek azok a momentumok, amelyek miatt Kálmán szerepe többszörösen is érdekes

⁴ Kutatásom kezdetén meghatároztam, hogy azt tekintem a vörösiszap-katasztrófa károsultjának, akinek súlyos anyagi és/vagy egészségügyi kára keletkezett az iszapömlés során. Ezt a definiálást differenciálja a már bevezetett megkülönböztetése a közvetlenül és közvetetten károsult fogalmaknak.

a téma kapcsán. A sógora is a településen lakik, ráadásul annak a mélyebben fekvő részén. Emiatt ő az egyike volt annak a több mint kétszáz háztulajdonosnak, akiknek az ingatlanja annyira súlyosan károsodott, hogy azt később bontásra is ítélték. Ráadásul a sógor, illetve Kálmán két unokahúga fizikailag is súlyosan megsérültek, a lúgos anyag megégette a lábukat. Kálmán elmondja, hogy ez érzelmileg is mélyen érintette őt, de erről nem beszél sokat, inkább a további feladatairól mesél. A másik tényező, amivel Kálmán a katasztrófához csatlakozik az, hogy majdnem három héten keresztül, mindössze egy-két nap pihenőt iktatva közbe, komoly s nem veszélytelen mentési és kártalanítási munkálatokat végzett Devecserben, önkéntes alapon. A feladat veszélyessége „be is igazolódott”, mivel Kálmán lába a harmadik hét péntekjén annyira megsérült, hogy abba kellett hagynia a helyreállító munkákat. Kálmán elbeszéléséből kiderül, hogy érzelmileg, pszichésen és fizikailag is erőteljesen megviselte ez a néhány hét. Az interjúban nagyjából tíz perc után derül ki, hogy a sógora is az iszapömlés károsultja lett, de erről valamiért sem az interjúban ebben a részében, sem később nem beszél túl sokat. Vajon miért nem folytatja Kálmán hosszabban az erről szóló történetet? Mi okozhatja azt, hogy „fontosabbnak érzi”, hogy a többi mentési munka részleteiről számoljon be igen részletesen, ahelyett hogy – az interjúkészítés időpontjában még igen rossz állapotban lévő – sógoráról és családtagjairól beszéljen? Talán úgy érzi Kálmán, hogy az általános értelemben vett „károsultakról” már túl sok szó esett, most a saját mentésben szerzett „érdemeiről” és személyes rossz helyzetéről kellene beszélni? Esetleg úgy érzi, hogy ő is van annyira károsult, mint a sógora?

Szó volt már arról, hogy Kálmán nagyon sokat beszél a rendőri hivatásról. A mentési munkákba is mint „rendőr” – igaz, már az önkéntesség altruista „érdemeivel” is kiegészülve, vagyis polgárőrként – kapcsolódott be. A katasztrófa témája is e keretek között jelenik meg az elbeszélésben, mivel az első emléke az október 4-i eseményről az, hogy polgárőrként jelzést kapott: vegyen részt a személyek mentésében a Kolontár melletti földeken. Több helyen állítja szembe az interjúban az önkéntesek közel sem hibátlan, de kitartó munkájának becslendő voltát a szervezett alakulatok silány színvonalú kötelességteljesítésével. Ez utóbbi alatt Kálmán elsősorban a honvédséget és a tűzoltókat érti, a rendőrök munkáját nem kritizálja élesen. Az interjúkészítés során, időben előrehaladva egyre erőteljesebben kritizálja a szervezetlen mentési munkákat. Sokszor beszél úgy a mentés folyamatáról, szerveződéséről, mintha forradalmi állapotokat ismertetne. Az alábbi részben is egy erre emlékeztető motívum hallható ki: *„Hozzánk csapódott egy munkagépes, és az velünk dolgozott végül is 2 héten keresztül.”* Az interjú második felében odáig csúcsosodik ez, hogy ki is mondja az elbeszélő: *„De most van háború.”* Később pedig: *„Én mondtam, hogy háború van, akkor most viselkedjünk háborús körülményekhez méltóan.”*

Vajon Kálmán számára kik között zajlik a háború? Ez a természet és ember harca? Esetleg a szervezett egységek és az önkéntesek közötti harc? Vagy Kálmánban dúl a háború, mivel nem tudja saját szerepét definiálni a két tábor között, hiszen profibb, mint az önkéntesek, de már nem tartozhat a szervezett alakulatokhoz sem?

A szöveg jelentős részét teszi ki az, ahol Kálmán javaslatokkal él arra vonatkozóan, hogy mit kellett volna tenni, hogyan kellett volna megszervezni a mentési folyamatokat. Vajon milyen keretek között gondolkozik ezekről Kálmán? Mi adhatja az elképzeléseinek a vázát? Talán úgy gondolja, hogy ő maga lenne a munkálatok alkalmas vezetője, hogy rátermettebb arra, mint a valóságban megbízott személyek? Talán egy ilyen vezetői szerepben látná önmagát szívesen, mint élete „csúcsán” a rendőrségnél?

Többször előkerül a kinevezések, a dicséretetek és a nyilvánosság előtti megbecsültsége azoknak, akik a vörös-iszap-katasztrófa miatt a médián keresztül láthatóvá váltak. Az elismeréseket a helyi munkálatok lefolyásáért felelős politikusok, hatósági személyek kapták. Az interjúalany többször hangsúlyozza: az, akinek a mentés,

a helyreállítás a szakmája, az nem érdemel dicséretet, mert annak ez kötelessége. Az elismerést az önkéntesen tevékenykedők érdemelnék meg. Kálmán korábbi életét a rendőrségnél való munkák során állandóan meghatározta az elismertség. Talán azért bírálja ilyen élesen azt, amikor a szervezett mentés vezetőit kitüntetik, mert a nyugdíjba vonulás óta az ő életéből kimaradt ez a számára annyira fontos szelet: az elismertség.

A katasztrófáról szóló beszámoló teszi ki a 75 perces interjú túlnyomó részét, 60 percet. Ez az arány a kutatásom során készített többi interjúnál is megfigyelhető. Ebből is kitűnik, hogy mind a közvetlenül, mind a közvetetten károsult személyek számára sorseseeményként határozza meg az esemény az egész elbeszélést, alig hagyva helyet az élettörténet többi elemének. Az interjú ennek a részének különös jellemzője, hogy Kálmán kimondottan oldottan, könnyen beszél a történekről. Mint egy izgalmas kalandot, úgy mondja el az eseményeket. Ahogy arról mesél, hogy milyen feladatokban, milyen helyeken vett részt a mentésben, hallhatóan és láthatóan nagyon lelkes. Miért fogadta Kálmán ilyen jól – majdhogynem örömmel – a katasztrófát? Mit „várt” tőle? Elsőre úgy tűnt, hogy újra megkapta az általa szeretett, hirtelen bekövetkező, izgalmas feladatot. Még életet is mentett, ami igazán elismerésre méltó dolog. De aztán? Esetleg a nyugdíjban töltött egy év alatt elmaradt megbecsülést várta? Esetleg újra lehetőséget az irányításra? Ezek nem történhettek meg, mivel rövid időn belül megjelentek a formális alakulatok, akik uralták a terepet, kiosztották a feladatokat, s akik kitüntetésekben részesültek. Aztán egyszer csak, mintha sorsszerű dolog történt volna: megsérült a lába.

„Hiába van a segítség. Ennek nem lesz vége. Aztán nem tudom, hogyan lett volna, de aztán megsérült az én lábam. Durván két hét. 22-én sérült meg a lábam. Addig folyamatosan, egy-két nap kivételével a mentést csináltuk. Eredményeket értünk el, csak mindig úgy tűnt, hogy nem kezelhető a probléma, emberi léptékkal. Aztán megsérült (a lábam), utána nem mentem. Nekem jó volt. Szellemileg. Úgy gondoltam, hogy soha nem fogok elfáradni pszichésen. És rájöttem, hogy el lehet fáradni. Elfáradtam. Utána jött ez a sérülés. Teljesen más jellegű volt. Akkor egy kicsit az ember visszazökkent a normálisba. Nem tudom, mi lett volna velem, ha nem szálllok ki.”

„Elvágta a lábszáramat. Elsőre logikus volt, hogy valaminek történni kell, mert az ember egyre magabiztosabb, egyre fáradtabb és figyelmetlenebb.”

A fent idézett szövegrészből kitetszik: Kálmán úgy érezte, hogy mentálisan elfáradt. A pszichés kimerültségnek az lehetett az oka, hogy a heteken át végzett munkának nem volt látványos eredménye, minden nap ugyanazokkal a feladatokkal kellett szembesülnie, s ez végtelen, megoldhatatlan munkának tűnt számára. Ezen kívül úgy élhette meg – a korábbi, rendőri munkája során kitüntetésekhez, előléptetésekhez szokott Kálmán –, hogy a társadalom nem becsüli meg a munkáját, mivel a kitüntetések a formális mentőalakulatok vezetői kapták. Kálmán polgárőrként nem részesült ilyen jellegű elismerésben, tevékenységével az elismerésre méltók között tehát nem kapott helyet. A lábsérülés eseményével viszont belépett a „ténylegesen” károsultak körébe. Talán azért meséli el ezt ennyire sorsszerűen, mert ezzel egy újabb kapaszkodót kaphat a helykereséshez? Talán ezzel nyugvópontra kerül a katasztrófán belüli helykeresés, mert odatartozhat a károsultakhoz?

Az interjú végéig egyre fokozódik Kálmán indulatossága, dühe. Már nemcsak a szervezetlenség, az elismerés hiánya kerül elő, hanem a kárpótlás hiánya is. Talán tényleg megtalálta a helyét, a károsultak között? Akkor

miért ennyire dühös? Netán Kálmán úgy érzi, hogy semelyik szerepben nem kap odafigyelést, törődést? Azt gondolja, hogy sem a „háborúban” nem teljes értékű tag, sem a „károsultak” között nincs helye?

Sok a kérdés, melyek megválaszolására érdemes kísérletet tenni, a szöveg mélyebb elemzésével.

A „hős” és „áldozat” szerep közötti helykeresés Kálmán élettörténetében

Az élettörténet elbeszélését Kálmán az általános iskola befejezésével kezdi, majd csupán néhány fontosabb pontot említ meg adatszerűen élete további szakaszából, ilyen a nősülés, a gyerekek születése, a devecseri származás. A rövid, néhány életrajzi adatot tartalmazó beszámolót követően elég bőven mesél a szakmai előmeneteléről. Ezután következik a katasztrófabeszámoló, amit egy nagyon izgalmas történetként, igen plasztikusan, s az eseményeken időben lineárisan előrehaladva mutat be az elbeszélő. A katasztrófa eseményeinek ábrázolása a lábsérülésével ér véget, utána a kárelhárítási rendszer kritikáját mondja el. Az elbeszélés végén a jövőre vonatkozó sorolja fel, hogy miktől várna kilábalást a bajokból. Összességében az elbeszélés felépítése koherens, lineárisan, csapongás nélkül beszéli el az eseményeket.

A szöveg koherens volta ellenére érdemes a nyelvi sajátosságokra is külön figyelmet fordítani. Nagyon gyakran találkozunk az elbeszélésben azzal a „módszerrel”, hogy nem egyes szám első személyben, hanem önmagától eltávolítva az eseményeket, „általánosan” beszél a tapasztalatairól. Ezt a módszert különféle helyzetekben használja Kálmán. Látunk példát erre, amikor a rendőrségnél átélt tapasztalatairól beszél. Az egyik fentebb idézett szövegrészben annak a pozitív élménye hangzik ilyen formában, amit valószínűleg rendőrtársaival együtt élt ugyan át, de mégis az önmaga által átélt tapasztalatról szól: *„Ha az ember elmondta, hogy rendőr, akkor az ember mindig egy pozitív visszajelzést kapott az emberektől.”*

A szövegben több helyen fordul elő ez akkor is, amikor valami kudarcélményről számol be. Ilyen kudarcélményként éri Kálmánt, amikor szembesül a kármentesítési feladatok megoldhatatlan nagyságával. Annak ellenére is ezt a megoldást látjuk, ha a személyes katasztrófaélményéről kérdezem őt. A válaszadásakor először egyes szám első személyben kezdi a beszámolót, majd áttér többes szám első személyre, végül ismét átcsap az „általános” történetmesélésbe:

„Viszonylag nyugodtan, mert a rendőrségnél sokszor voltunk olyan helyzetben, hogy váratlan események, megoldásra váró problémák. Nekem akkor még teljesen racionálisan, hideg fejjel mentek a dolgok. Mert ezek azok a dolgok, amiket meg kell oldani. Majd lesz valami. Szerintem nem fogtuk fel, hogy mekkora a probléma. Később aztán a híradásokból láttuk, meg tudtuk meg, hogy mekkora mennyiségű folyadék ömlött ki és hogy mekkora gátszakadás van, mekkora területet öntött el. Ez a pH-érték – akkor kezdtük megtanulni. Az ember tudja a pH-értéknél a 13-as milyen veszélyes, ennek a szállópor része. Az első 3-4 nap úgy telt el, hogy ezt meg lehet oldani. Közben eltelt két hét. Akkor derült ki, hogy ez olyan óriási munka, hogy amit hiába csinál az ember, akkor úgy tűnt, hogy soha nem lesz vége. Volt egy holtpon, amikor az ember úgy érezte, hogy teljesen felesleges csinálni is, mert, ahogy az előbb említettem, az általam úgy ítélt kuszaság miatt is, meg a feladat nagysága miatt úgy érezte az ember, hogy soha nem végzünk.”

Továbbhaladva a szövegben, Kálmán szavait figyelve, megkapjuk e nyelvi jelenség egy lehetséges magyarázatát:

„Elkeserítő volt, mert az ember mindig kívülálló tudott maradni a rendőrségen belül. Megoldotta a problémát, és eljöttünk az ügynevezett kárhelyről. Az én részemet megoldottam. Volt egy empatikus érzés, hogy szegényeket baj érte. De hát eljöttünk, és kész. Mi megtettük a munkánkat. De itt teljesen más volt a helyzet. Itt hiába tettük meg a sógoroméknál, amit meg kellett. A probléma továbbra is fennállt. Ez egy teljesen más dolog volt. Teljesen más szemszögből. Mert hiába kezdtük el kihordani az iszapot, hiába mentettük meg a kutyájukat. Attól még a probléma fennmaradt. Hiába maradtunk volna ott tovább, ez egy ilyen sikertelenség is volt.”

Az idézett szövegből kiderül, hogy Kálmánba beleivódott a rendőri munka során egy kívülálló attitűd, egy keménység a nap mint nap látott borzalmak hatására. Ez a borzalmakkal szemben megszokott távolságtartás jelenik meg ösztönösen az elbeszélő szavaiban. A húszéves „rutin” erősebbnek tűnik, mint a saját település esetében felszínre törő személyes bevonódás érzése. Az idézet szavait meggondolva viszont ambivalens érzést kelt az, hogy a korábbi munka, a távolságtartás időszaka, amit a sikerek jellemeztek, szembekerül s vegyül a jelen helyzet sikertelenségeivel, amivel kapcsolatban ráadásul személyesebb érzelmeket „illene” táplálnia Kálmánnak. Lehet, hogy ez is egy fontos komponense annak, hogy Kálmánnak rá kell döbennie: ez már nem a korábbi állása, ahol kívül maradhat az eseményeken. Ezért is lehet, hogy nem beszél sokat a családtagok sérüléseiről, mert sejti, hogy nem illik éreznie a távolságtartást, de nem tud máshogy fordulni feléjük. Talán ezért is kellett olyan sorsszerűnek láttatnia a lábsérülés eseményét, mert kellett valami, ami személyesen, „kézzelfoghatóan” is hozzáköti a katasztrófához, hogy valóban érezhesse, milyen az események részesének lenni. Tehát azt látjuk, hogy Kálmán a katasztrófa bekövetkezése utáni helykeresési, szereptisztázási kísérletek közül először egy már jól ismert szerepben próbálja elhelyezni magát. Azt tapasztalja viszont, hogy a katasztrófa esetében több okból nem működik a „hős” szerep, amit a rendőrségnél tanult. Egyrészt azért nem, mert a katasztrófa által sújtott közösség tagjaként túlzottan kötődik érzelmileg a mentésre szorulókhhoz, így nem illik a kívülálló, talán kissé fölényes rendőrszerep ehhez a helyzethez. Másrészt a fennálló probléma nagysága, meg nem oldhatósága is megkülönbözteti a helyzetet a rendőri feladatoktól, ahol – főleg vezető beosztású rendőrként – Kálmán nemcsak átláthatta, de fel is számolhatta a bevetések során tapasztalt problémákat. Kálmánnak tehát meg kell próbálnia egy másik szerep szemszögéből újraértelmezni a katasztrófában elfoglalt helyét, amit a katasztrófabeszámoló további szakaszában meg is tesz.

A katasztrófabeszámoló folytatásában az elbeszélő a helykeresés egy újabb szintjére lép. Addig próbált rendőr lenni, ezután „kipróbálja” az önkéntes szerepét, újraértelmezve mint önkéntes meséli el újra a mentési tapasztalatait. Erről az állásponton nézve viszont már helye van a rendszerrel szemben megfogalmazott kritikának. Úgy tűnik, Kálmán ebben a szerepben kezdi megtalálni a hangját, hiszen az interjú végéig erősödik a kritikai hang. Számtalan példát emelhetnénk ki a szövegből, de talán jól szemlélteti az álláspontját az a szakasz, amikor először elkezdi kritizálni a mentési folyamatot, illetve amikor először „gondolkozik el” azon, hogy az önkéntes szerep is járható út lenne.

„...pozitív volt, hogy lettek gépek, lettek katonák, lettek rendőrök. Úgy értem, hogy jöttek és segítettek. Csinálták a dolgukat. Én ezt nem segítségnek fogom fel. A segítséget az önkéntesség részéről fogom fel, hogy segítettek. Az összes többinek ez kutya kötelessége. Ezt csinálni kellett. Az első három nap után én egy nagyobb, jobb irányítást reméltem és kellett volna. A katasztrófavédelem szerintem nem állt a helyzet magaslatán. Mondtam én a honvédséget, a rendőrséget, mindenki csinálta a saját dolgát, a saját irányításával. De jobban össze kellett volna hangolni ezeket.”

Azért is jó útkeresési lépés az önkéntesekhez tartozni, mert így újabb „izgalmak” jönnek: forradalom van, háború van. Annak viszont kell egy vezető. Ki más is lehetne az, mint Kálmán? Az önkénteseket jelenleg irányítók szerintem alkalmatlanok a feladatra. S az is a saját vezetői szerepét támogatja, hogy nagyobb a tapasztalata, mint a többi önkéntesnek, s ezt többször, jól felismerhető önarcképként is megfogalmazza:

„Később meg az volt a nagy problémám vele, hogy kevesen voltak olyan emberek, akik beleléptek a mocskokba és a sárba. Hanem reggel kiadták a feladatot. Lehet, hogy elfogadták azt, hogy amit este jelentenek, az úgy van. Nem jöttek oda megnézni. Vagy egyáltalán, hogy meg lehet-e azt csinálni.”

„Visszakanyarodva, mikor volt az a futás, hogy vigyázzunk, mert jön a másik hullám⁵: akkor én felmentem a védelmisekhez, hogy valaki jöjjön le és üljön be egy ilyen rendőrségi autóba, és kezdje el mondani, hogy nincs gátszakadás, mindenki menjen vissza a munkájához, dolgozzanak, semmi baj. Azzal küldtek ki, hogy már fogalmazzák ezt a beszédet. Nem fogalmazni kéne. Most van a cirkusz.”

„Nem oldott meg kis problémákat és akkor felvállalja azt, hogy én meg tudom azt csinálni [ti. a védelmi bizottság vezetője]. Nem jó kezekben van a védelmi bizottság. Ilyen szinten azt már egy hivatásosnak kell, de olyan hivatásosnak, nem egy polgári védelmisnek, aki 20 éve nem csinál semmit. Hanem aki – én ezt vagy rendőrség kezébe adnám, vagy honvédség kezébe. Aki ezt gyakorlatban kéne, hogy tudja, hogy mit kell csinálni. Aki megold kis problémákat, az meg tud oldani egy nagyobbat is. De aki 15 éven keresztül arra készül, hogy majd ha baj lesz, akkor én intézkedni fogok, az nem fog tudni, mert ő is ember, először ő is le fog bénulni.”

Nézzük meg a fenti idézeteket! Látszik, hogy Kálmán szerint ő lenne az alkalmas vezetője az önkéntesekkel végzett munkáknak: ő belelép az iszapba, neki gyors a helyzetfelismerő képessége, s van javaslata a problémák megoldására, ő még csak egy éve van nyugdíjban, de előtte neki megvolt a húszéves gyakorlata, s ő most is megmentett egy embert, tehát meg tudja oldani a – nem is olyan kis – feladatokat. E kvalitásai miatt viszont nem illik be az önkéntesek körébe sem, ott sem találja igazán a helyét. A továbbiakban ezért az önkéntesekkel szemben is megfogalmaz néhány kritikát, ezek a fizikai és szakmai képességeikre, a kitartásukra vonatkoznak elsősorban. Végül ki is mondja azt az álláspontját a többi polgárőrrel szemben, amit addig is kiérezhető volt

⁵ Az interjúalany a két október 5-i rémhírre utal. Ezek arról szóltak, hogy újabb áradás várható, melyek miatt a helyreállító munkálatok is leálltak egy időre.

a beszédéből, hogy ő több náluk. Azzal, hogy a polgárőrök fölé emeli magát – akik ismeretben jóval a többi egyetemista, külföldi, fiatal önkéntesek felett állnak – az egész önkéntes csoport „csúcsára” kerül.

„Nagyképűen, hangzatos szóval mondva: én ehhez értek, ehhez jobban értek, mint akik itt vannak. Mert ők csak önkéntesek, nem végeztek ilyen iskolákat, tanfolyamokat, amit én elvégeztem.”

A vezetői alkalmasságát többször bizonyítja, hiszen tudjuk, hogy több mint tíz éven keresztül főhadnagy volt. Ráadásul a jelen problémára is vannak kész megoldási stratégiái, például mikor így beszél:

„Az én elképzelésem, koncepcióm az, hogy 10 nap után ki kellett volna ezt venni az önkéntesek kezéből. Ezt a mai napig is fenntartom, hogy ezt nem önkéntesekkel kellett volna megoldani. Hanem cégszerűvé tenni ezt a mentést. Ez azt jelenti, hogy egy embert megbízok. Voltak váltások: két-háromnaponta le-váltották a vezetőket és azok beosztottjait. Új emberek érkeztek, új elképzelés. Írásban adták vagy csak szóban egymásnak a lapokat. Mindig más koncepció alakult ki. Én ezt egy ember nyakába varrtam volna. De nem ilyen távlatokban, hanem konkrétan, aki végigvezeti ezt a kármentesítést. Neki vannak beosztottjai, nekik adja a munkát, aztán azt visszakérdezi. Ezt lehet naplózni. Teljesen gyakorlatiasan kellett volna megoldani. Annak is van egy helyettese, szabadsága, mert ő is elfárad. Megnézni, hogy mi történt, visszakérdezek, kimegyek megnézni, hogy amit kiadtam, megtörtént-e? Így kellett volna. Így kellene csinálni egy ilyen... Így nem tudja senki számon kérni, hogy azt a helyet már harmadik napja nem csinálja senki. Vagy harmadik napja csinálja, és még nem jó. Ha van egy folyamatos alá- és fölérendeltség, akkor azt vissza lehet kérdezni, számon kérni. Ez a legalapvetőbb vezetési oktatásokon is így kérik. Nekem az nem tetszik az egészben, hogy mégsem így történt, hanem egyszer kezelte először a tűzoltóság. Aztán a katasztrófavédelem. De az emberek elfáradtak. Írásos jelentéseket adtak egymásnak. De én a mai napig is úgy látom, hogy a katasztrófavédelem nem ura a helyzetnek. Bent vannak a várban, onnan kinéznek néha. És nem úgy történnek a dolgok.”

Az interjú harmincadik percében hallhattuk Kálmán kész koncepcióját. Ha megfigyeljük, hogy honnan veszi az ötletéhez az alapokat, egyértelműen kihalljuk belőle a rendőrségnél tapasztalt hierarchikus rendszer megjelenését. Mivel a saját tapasztalatait mint tisztán pozitív emlékeket mutatja be a rendőri hierarchia működésével kapcsolatban, nem csoda, hogy a katasztrófa során is ebben látná az egyetlen megoldást. Még biztos alapot is ad annak, hogy nem „légből kapott” az ötlete, hiszen – mint tudjuk, Kálmán a rendőri munka első tíz évében folyamatosan képzésekre járt – az oktatásokon is így tanítják.

Tudjuk viszont azt is, hogy ez nem valósult meg. Kálmán nem lett sem a szervezett egységen belül, sem az önkéntesek között vezető. Sőt, még azzal is szembesülnie kellett, hogy az elismerés sem neki járt. Ahogy tudjuk, a rendőrként eltöltött időben a dicséret a mindennapjai részét képezte. Most viszont nem így történik. Kálmán szerint most erre nincs is szükség a formális csoportok felé – de miért? Hiszen azt mondta, hogy őt is az élte a munkája során.

„Ezekben látom azt, hogy mindenki megdicsért mindenkit. Én nem. Én látom azt, hogy – negatívan fogom fel azt, hogy igenis ki kellett volna jönni annak az embernek is, aki irányít. (...) itt mindenki meg van marhára elégedve magával, hogy hogyan megoldotta a problémát. Szerintem meg nem. Megoldódott, megoldottuk, megoldották. Lehetett volna jobban is.”

„Az, hogy itt megsimogatják, megveregetik egymás vállát, hogy milyen jól dolgoztunk. Az biztos, hogy jól is dolgoztunk. Én is odaértem magamat. De a hibákról is beszélni kellene. Itt nagyon sok nem úgy történt, ahogy kell. A Bakondit a 4. vagy 5. nap,⁶ számomra rettentő irritáló módon kinevezték altábornagynak. Mire fel? Még az se volt biztos, hogy nem szakad ki a következő gát. Az se volt biztos, hogy meg tudjuk oldani az iszaptalanítást, az elhordását. És altábornagyot csinállok egy emberből, aki kétszer volt itt a kárhelyszínen. Nem csak számomra, sok ember számára irritáló volt. Majd a végén, majd jövő márciusban, ha azt mondják, hogy élhető a környék, tényleg jól sikerült a mentesítés. Akkor a Bakondi legyen altábornagy és az összes olyan ember, akit még elő lehet léptetni. Léptessék elő. (...) a tűzoltók, akik mesélik, akik az egyperces riasztási idejüket betartva 10-20 perc múlva a kárhelyen voltak és megóvták – nem azért kell előléptetni őket, mert megégtek, hanem ők tudták hozni azt, amire kiképezték őket. Ők beavatkoztak. Ténylegesen itt voltak 10 percen belül.”

Ezek és az ehhez hasonló kritikák az egész interjún végighúzódnak. Kálmán a munkálatok haladásával, a vezetéssel, saját munkájával közel sincs megelégedve. Ennek ellenére mégis fontosnak érzi, hogy az önmaga fontosságát, az elvégzett feladatokban való tevékeny részvételét tudatosítsa a hallgatóban. Ezeket elvitathatatlanul megtette, de azt érzi, nem kapott érte dicséretet senkitől, s mivel más nem mondja ki, úgy gondolja, hogy kénytelen saját maga beszélni az „érdemeiről”. Kálmán identitásának még mindig kiemelkedő fontosságú része a rendőri hivatás, annak ellenére, hogy már nyugdíjba kellett mennie. A polgárőri munka egyértelműen ennek egy pótlékként szolgál Kálmán számára, de a fent idézett interjúrészletből kitűnik, hogy azzal nem járnak valódi szakmai elismerések. Ezek nagyon hiányoznak Kálmánnak, amit nem mond ki, de abból egyértelműen kiderül, hogy a kitüntetésekben részesülőket nem tartja méltónak azokra. Valószínűleg irigylit érez, ezért támadja ennyire Bakondi György kinevezését, és más elismeréseket. Az önkéntesi szerepben tehát szintén nem talál magának megfelelő helyet, itt sem lehet „hős”, mivel a hierarchikus hatalmi keretek miatt formálisan nem ismerik el szakmai rátermettségét. Kálmánt feltehetően azért zavarja annyira az, hogy nem képes e csoporthoz tartozónak érezni magát, mert a szakmai identitásába a tízéves vezetői feladatkör annyira beépült, meghatározóvá vált, hogy nem képes elfogadni az alárendelt szerepet a kármentesítésben sem. Emiatt a katasztrófatörténet folytatásában azt látjuk, hogy Kálmán ismét egy újabb szerepben próbálja elhelyezni magát.

A lábsérüléssel átkerülhet egy újabb csoportba, ahol talán tényleg otthon érezheti magát: a károsultak, az „áldozatok” közé. Ez a szerep az interjú második felének egészében ott lebeg. Ezért hangozhat el a sérülés első említése után:

⁶ Bakondi György az Országos Katasztrófavédelmi Főigazgatóság főigazgatója a vörösiszap-katasztrófa idején.

„Nekem jó volt. Szellemileg. (...) Utána jött ez a sérülés. Teljesen más jellegű volt. Akkor egy kicsit az ember visszazökkent a normálisba. Nem tudom, mi lett volna velem, ha nem szállok ki.”

Nem tudja, mi lett volna vele. Az eddig elmondottak fényében ez a mondat azt jelentheti, hogy rájött: biztosan nem talált volna számára megfelelő – vagyis ráfigyeléssel, elismertséggel járó – helyet a többi bemutatott csoportban. A mondat második fele is ráerősít erre, úgy hangzik a „ha nem szállok ki” megfogalmazás, mintha egy direkt, tudatos döntés lett volna a „kilépése”. Ez már előkészíti azt az állapotot, ahol most, az interjú készítésének idejében leginkább érzi magát Kálmán, a károsultlétet. Azzal, hogy sógora is sérült, egy legitimációs út megnyílt a csoporthoz tartozásra.

„De hogy a sógorom lába megégett, hogy ki akartak minket telepíteni, hogy egy hétig itt álltak a ruhák, a gyerekeinket nem engedték haza. Ez per pillanat kezd a feledés homályába merülni. Én nem is nagyon érdekel senkit.”

Tovább legitimálja károsult szerepét az alábbi, a külvilág felől érkező reakció elmesélése:

„De mindenki úgy kezelte ezt a dolgot, hogy ez sima ügy. Holott nem az volt. A sógorom lábát és az unokahúgaim lábát is láttam. Meg a saját lábamon is van egy, ami marha nehezen gyógyult be. Mindig mondták, hogy csak ez az egy van?”

Már ebben a szövegrészletben elkezd előrevetíteni a beszélő, hogy a károsultlét sem lesz teljesen kielégítő állapot, hiszen azt halljuk, hogy mindenki „lazán” kezelte a sérülések ügyét. Ezután két helyen is nagyon élesen kritizálja Kálmán az egészségügyi ellátást, amit inkább külföldi segítség bevonásával látna jól szervezettekné, mert a magyar egészségügyi ellátásban – talán azok után, hogy nem vették eléggé komolyan sérülését – nem bízik.

„...tisztába lehetne tenni a dolgokat. És ha lehetne azt is mondani, hogy nem Magyarországon vizsgálják meg, hanem egy független helyen vizsgálják meg. Ha Magyarországon vizsgálják meg, sokszor elhangzott, hogy esetleg meghamisítják az eredményeket. Én nem gondolom, hogy meghamisítják, de az emberekben benne van az a dolog, hogy nem mondanak igazat, különben pánikszerűen mindenki összecsomagolna, és itthagyná Devecsert.”

Az interjúban nemcsak azon a két helyen kerülnek elő az egészségügyi kérdések, ahol kritikával él az interjúalany, hanem olyan elszólásokból is kitűnik a téma jelentősége Kálmán számára, mint itt:

„Az első héten jelentkezett egy társaság, valahonnan Borsodból, hogy ők jönnek 20-30-50 fővel. (...) Kezdte a média nyomni, hogy porveszély, lúgveszély. Akkor megijedtek az emberek, nem mernek eljönni.”

Az egészségügyi károsultsága mellett Kálmán azzal is a károsultak köréhez csatlakozik, hogy a saját anyagi káraitól is többször beszél, néha átvitt értelemben, néha konkrétan, s végül – az interjúnak majdnem a legvégén kimondva –, hogy ő is a károsultakhoz tartozik.

„Így változott az emberek kedélyállapota is, hogy az első egy-két napos pozitív gondolkodás után jöttek a mélypontok. Aztán most meg ameddig eljutottunk, most már látjuk, mennyire kevésre becsülik az ő ingóságait. Sokkal gavallérabb módon kellett volna megoldani a kormánynak. Meggátolni a pocskolást a kármentesítés során. És sokkal – ha az én házam ér 10 milliót, akkor adjanak 11-et, mert megérdemli az az ember.”

„Én úgy veszem észre, hogy most per pillanat senki nem beszél arról, hogyha végeztünk az anyagi kár rendezésével, akkor megbeszéljük a továbbiakat. Nekem még soha senki nem mondta senki, hogy a te házad eddig ért X milliót, most X/2-öt vagy X/4-et ér, mert soha nem tudod eladni annyiért, amennyiért eladtad volna előtte. Nem akarok tolakodó lenni, de ez még csak fel sem merült az okozókban, hogy erről majd beszélni kellene.”

Kálmán az interjú utolsó harmadában egyre sűrűbben, hevesebben sorolja azokat a szálakat, amelyek még biztosabban kötik e csoporthoz. Beszél a pszichés terhekről, azok közül is többször említi a szerda éjjeli evakuálás hírét:

„Nekem volt egy kis előiskolám. Engem is megviselt, de talán nem annyira. A szomszédomat, szintén 70 éves, fél 4-kor átcsöngetek hozzá, hogy pakoljon össze, mert mindjárt jönnek és visznek bennünket, kitelepítenek bennünket. Vagy akiket így gyorsan körbefutottam.”

Hátrányként éli meg a napi tevékenységi rendszerben beállt változásokat. Például azt, hogy a háza előtt hordják el az összegyűjtött iszapot, ezért nem tud szellőztetni, és tönkreteszik az utcát. Vagy azt, hogy nem tud aludni, mert állandóan stressz hatása alatt van, így minden reggel fáradtan ébred, s emiatt úgy érzi, hogy elveszett az egyetlen olyan hely számára, ami biztonságot adhatna neki: az otthona. Vagy azt, hogy a családban korábban megszokott kapcsolattartási rend felbomlik. Erről így beszél:

„Meg miért nekem kell bizonygatnom, hogy igenis kellemetlenül érte az addigi életvezetésemet. Ahhoz képest minőségi romlás lett. A gyerekeimet nem mertem hazaengedni 2-3 hétig Egerből, Miskolcra meg Szegedre, mert ne jöjjenek haza ebbe a levegőbe.”

Az interjú vége felé odáig fokozódik a károsultakhoz való odatartozás érzése, hogy jogosnak gondolná, ha – az egészségügyileg ártalmatlan levegő miatt – eldönthetné, hogy el akar-e költözni Devecserből. Úgy érezné, hogy önálló döntést hozhat, hogy ura a saját helyzetének, illetve azt, hogy azok a „privilegiumok” neki is járnak, mint a többi károsultnak. A végső bizonyítéka annak, hogy károsultként érez, gondolkodik az, hogy az interjú utolsó perceiben így fogalmaz:

„Kárpótolni őket anyagilag. Egyrészt az anyagi veszteségeik miatt. Aztán kárpótolni kéne őket a fizikai, pszichikai szenvedéseikért. Én nem arra gondolok, hogy vigyenek el bennünket moziba. Itt az anyagiakon múlik nagyon sok. Hogyha van pénzem, akkor jobb körülményeket tudok magamnak teremteni. Akkor én majd regenerálom magamat. Én nagyfiú vagyok már. Én eldöntöm, hogy mit kezdjek azzal a pénzzel, amivel megkönnyítik a felejtést. Eldöntöm, hogy itt akarok élni, nem itt akarok élni. Ha itt akarok élni, akkor mibe fektetem azt a pénzt, ami nemcsak nekem, hanem az összes devecserinek jár egy bizonyos fokú kárpótlás. A tortúráért és az elszenvedett pszichikai sérülésekért, a házak értéktelenedéséért.”

Ez az idézet szép szintézisét adja Kálmán károsultlétről szóló vélekedésének. Kiderül, hogy önmagát és az egész település lakosságát károsultnak tekinti. Kiténik ebből a szövegből az is, hogy e szerepben már nem tartana igényt az elismertségnek arra a megnyilvánulási formájára – a kitüntetésre –, mint amire korábban vágyott. De a törődésre igen, arra, hogy az anyagi juttatásokkal igazolja a külvilág, hogy odasorolják e csoporthoz. Így várja tehát Kálmán, hogy visszajelzést kapjon: vajon jól látja-e végre a helyzetét? Tényleg sikerült-e elhittetnie – önmagával és a döntéshozókkal is –, hogy „áldozatként” megtalálta a helyét a katasztrófában?

Összegzés

Mit is jelentett tehát Kálmánnak ez a katasztrófa? Hol talált benne helyet, számára elfogadható szerepet? Kálmán élettörténetét végignézve látjuk, hogy – mint legtöbbünk életében, nála is – az elismertség, az elfogadottság, a „fontosság” érzése iránti vágy mindig fő helyen állt az életében. Vélhetően ezért tekinti pont azt az időszakot a boldog időnek, amíg rendőrként dolgozott. Az elemzés során kirajzolódott az, hogy az interjúalany életében ezen időszak lezárulásával hiányérzet támadt a fentebb már említett élmények elmaradása miatt. Ennek a hiánynak a betöltésére adott alternatívát a polgárórság, amit szeret ugyan, de nem ad meg számára mindent, amit a korábbi munka: nem olyan szoros a közösség, nem kap barátokat, csak jó ismerősöket, nem olyan szervezett a feladatteljesítés, és nem él át annyi izgalmat sem; viszont úgy érzi, hogy kiemelkedik a többiek közül profizmusával, rangidős korával, így feltehetően fontos tagja a csoportnak. Erre utaltak azok az interjúrészek, amikor azt beszéli el, hogy a szervezetnek hosszasan kellett unszolnia a polgárőri feladat betöltésére, ami számára végül egy pótlék lett a nyugdíjazás után. Nem tudjuk, hogy tényleg hívták-e Kálmánt, vagy önként jelentkezett, de az interjúban feltétlenül fontosnak érzi azt hangsúlyozni, hogy a csoportnak szüksége van rá, hogy megbecsülik őt.

Amikor a vörösiszap-katasztrófához riasztják, a rendőri hivatás elvesztett élményének az újraélésére számíthatott, kimondatlanul is. Talán ezért hallható ki az elbeszélésből egyfajta pozitív izgatottság. Nem azt kapja végül, amire vágyott: úgy látta, hogy a feladatok nem olyan jól szervezettek, mint régen, nem kap vezető pozíciót sem a szervezett, sem az önkéntes csoportban, a feladatok is egyre „favágóbbak”. Azzal is szembesülnie kell, hogy a korábban tanult attitűd sem működik jól ebben a szituációban, mivel itt nem veheti fel a közömbös, kívülálló szerepét. Nincs erre módja, mivel többszörösen érintett a szerencsétlenségben, ezért nem maradhat meg kívülállóként. Az elismeréseket mások kapják, a kudarcok, a meg nem oldható feladatok maradnak Kálmánnak.

Így nem marad más számára, mint a sorstársszerep, vagy másképpen, csak a károsultlét. Az elbeszélés végére annyira megbizonyosodik arról, hogy ez lehet a számára megfelelő út, hogy már nemcsak módot lát, hanem jo-

got is formál az odatartozásra. Ehhez több szállal kapcsolódva – pszichés, fizikai és anyagi károk felsorolásával – bizonygatja, hogy ott a helye. Az elismerés vágya végül már abban mutatkozik meg, hogy arra vágyik Kálmán, hogy a külső szemlélő odaítélje neki ezt a szerepet, és legitimálja azzal, hogy részesül azokban a juttatásokban, abban a törődésben, mint a többi károsult. Nem biztos, hogy Kálmán számára ez fogja a végső megnyugvást adni, mert ezzel a helyzettel sem tűnik teljesen elégedettnek. Mire idáig eljutott – s hamarosan véget ért már a beszélgetés –, úgy tűnik, hogy Kálmán ebből a szerepből is kifelé tekint. Mivel azt már tisztázta, hogy a károsltszerephez kapcsolódó elismerést megfelelőnek érezné abban, hogy egyáltalán hozzájuk sorolják, újabb – már jól ismert – szükségletére hívja fel a figyelmet. Kálmán irányítani, vezetni akar. Ha másokat nem lehet, akkor meglegszik a saját sorsával.

Ki tehát a károsult? Nehéz választ adni erre a kérdésre, de talán Kálmán élettörténetének elemzése, helykeresési küzdelmének bemutatása is igazolja, hogy ezt a kérdést nem lehet egy egyszerű anyagi vagy egészségügyi károkat mérő számmal meghatározni. E történetben a katasztrófa utáni helykereséssel ismerkedhetünk meg, amely során az interjúalany a különféle szerepekből való kiszorulásának történetét mondta el. A katasztrófa utáni szituációba – mivel az „megtörtént” vele, azt nem önként választotta – inkább csak besodródott. Egyértelműen megfigyelhető viszont, hogy az interjú során minden szereppel kapcsolatban kifejezi az elbeszélő, hogy azokban nem érzi jól magát, ezért tovább próbálkozik azzal, hogy elhelyezze önmagát egy olyan szerepben, amivel képes azonosulni. Ez adhat magyarázatot arra a súlyosan felvetődő kérdésre is, hogy miért nem örül annak, hogy ő nem károsult. Talán azért, mert ő végig annak érezte magát, még akkor is, amikor más – a segítő – szerepben próbált helyet találni. A súlyos, személyes károk nélkül is szenvedő volt, mivel a katasztrófa erre a helykeresési feladatra kényszerítette, ami során nem sikerült még az interjú időpontjára nyugvópontra jutnia, s láttuk, hogy még önbecsülést sem tudott ez idő alatt építeni.

A katasztrófában tulajdonképpen az érintett települések összes lakosa károsulttá lett, mivel egy olyan helyzetbe kerültek, ami nemcsak új, ismeretlen volt számukra, hanem a korábbi közösségi lét alapjait is felborította. Ezen átrendeződés miatt a katasztrófa szereplőinek új szerepet, új helyet kellett találnia. Ebben az értelemben érthető tehát, hogy Kálmán is károsultnak tekinti önmagát, mivel nem az anyagi javait vagy az egészségét veszítette el, hanem a társadalmi szerepe ingott meg.

Irodalom

- Bakondi Gy. – Kossa Gy. – Papp A. (2011): A vörösiszap-katasztrófa. *Belügyi Szemle*, 10, 71–83.
- Bartal A. M. (2013): A magyar segélyszervezetek vörösiszap-katasztrófa idején végzett humanitárius tevékenységének hatásvizsgálata. *Civil Szemle*, 4, 81–105.
- Bögre Zs. (2003): Élettörténeti módszer elméletben és gyakorlatban. Feldolgozási javaslat és illusztráció. *Szociológiai Szemle*, 1, 155–168 http://www.tarsadalomkutatas.hu/kkk.php?TPUBL-A-516/szoc_szemle/TPUBL-A-516.pdf (utolsó letöltés: 2015 .04. 09.)
- Bögre Zs. (2007a): A forradalom megtorlása utáni társadalmi integráció. Visszatérési stratégiák. In Bögre Zs. (szerk.): *Élettörténet a társadalomtudományokban*. Szöveggyűjtemény. Budapest–Piliscsaba: Loisir Könyvkiadó Kft., 261–271.
- Bögre Zs. (2007b): Tények és/vagy konstrukciók? *Múlt-kor*, 3. http://mult-kor.hu/20070816_tenyek_esvagy_konstrukciok (utolsó letöltés: 2015 .04. 09.)
- Bögre Zs. (2010): „Az én korosztályom az egy ilyen mosolytalan korosztály...” Trauma és emlékezet az élettörténetben. *Korall*, 11, (41), 113–137. http://epa.oszk.hu/00400/00414/00032/pdf/Korall_41_113-137.pdf (utolsó letöltés: 2015 .04. 09.)
- Erikson, K. T. (1976): *Everything in Its Path. Destruction of Community in the Buffalo Creek Flood*. New York: Simon and Schuster Inc.
- Erős F. – Ehmann B. (2007): Az identitásfejlődés tükröződése az önéletrajzi elbeszélésben. Gondolatok egy második generációs interjú kapcsán. In Bögre Zs. (szerk.): *Élettörténet a társadalomtudományokban*. Szöveggyűjtemény. Budapest–Piliscsaba: Loisir Könyvkiadó Kft., 96–114.
- Farkas J. – Nagy L. – Dudás Zs. (2013): A kolontári vörösiszap-katasztrófa geotechnikai tanulságai. *Hidrológiai Közlemény*, 3, 66–70.
- Kovács É. – Vajda J. (2007): Elbeszélés, identitás és értelmezés. In Bögre Zs. (szerk.): *Élettörténet a társadalomtudományokban*. Szöveggyűjtemény. Budapest–Piliscsaba: Loisir Könyvkiadó Kft., 217–243.
- Kovács G. (2010): A vörösiszap által szennyezett területek erdészeti hasznosítása. *Erdészeti Lapok*, 11, 384–385. http://erdeszetilapok.oszk.hu/01753/pdf/EL_EPA01192_2010-11_384-385.pdf (utolsó letöltés: 2015. 02. 28.)
- Nagy A. (2011): A vörösiszap-katasztrófa kormányzati kezelésének tapasztalatai és tanulságai. In Sándor P. – Vass L. (szerk.): *Magyarország politikai évkönyve 2010-ről*. Budapest: Demokrácia Kutatások Magyar Központja Közhasznú Alapítvány.
- Pataki F. (2001): *Élettörténet és identitás*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Perge K. (2012): A tudomány a katasztrófavédelem szolgálatában: a vörösiszap-katasztrófa. *Belügyi Szemle*, 1, 33–43.
- Rodríguez, H. – Quarantelli, E. L. – Dynes, R. R. (eds.) (2007): *Handbook of Disaster Research*. New York: Springer.
- Rozgonyi T. et al. (szerk.) (2000): *A tiszai árvíz*. Vélemények, kockázatok, stratégiák. Budapest: MTA Szociológiai Kutatóintézet.

- Sallai Z. (2013): A Marcal és a Torna halfaunájának regenerációja a 2010. évi vörösiszap-szennyeződést követően. *Pisces Hungarici*, 7, 13–25. http://haltanitarsasag.hu/ph7/Sallai_Pisces.Hungarici_2013.pdf (utolsó letöltés: 2015. 02. 28.)
- Sándor Zs. (2014): *Elsodortak: a vörösiszap-katasztrófa utóélete: a per*. Budapest: Ab Ovo.
- Tengelyi L. (1998): *Élettörténet és sorseseemény*. Budapest: Atlantisz Könyvkiadó.
- Vajda J. (2012): „Visszatekintve szép életem volt. Sok mindent megadott és elvett tőlem a Jóisten, ő tudja csak, hogy miért”. In Bögre Zs. – Keszei A. – Ö. Kovács J. (szerk.): *Az identitások korlátai*. Traumák, tabusítások, tapasztalattörténetek a II. világháború kezdetétől. Budapest: L'Harmattan Kiadó, 265–274.
- Vasali Z. (2011): Vörösiszap-katasztrófa – a „jó kormányzás” állatorvosi lova. *Egyenlítő*, 11. <http://egyenlito.eu/vasali-zoltan-vorosizap-katasztrofa-a-%E2%80%9Ejo-kormanyzas-allatorvosi-lova/> (utolsó letöltés: 2015. 02. 28.)
- Zellei G. (1997): *Katasztrófapszichológia*. Budapest: Cedit 2000 Kft.
- Zellei G. (1995): Katasztrófatípusok, veszélyeztető tényezők sajátos lélektani hatásai. *Belügyi Szemle*, 9, 46–58.

FERENCZ GÁBOR

ÉRTELMEZÉSI KERETEK A TÁRSADALMI MOZGALMAK VIZSGÁLATÁBAN*

Összefoglalás: Az utóbbi évtizedekben a társadalmi mozgalmak kutatói nagyobb figyelmet fordítottak a mozgalmak értelmező gyakorlatára. Ennek a legfőbb oka, hogy sem az egyének attribútumaiból, sem pedig a társadalmi és politikai struktúrából kiinduló megközelítések nem írták le kellőképp a kollektív cselekvés folyamatát. A kollektív cselekvés értelmezési kereteinek elemzése az egyének és a mozgalom kapcsolatát vizsgálja, azokat a kommunikációs technikákat helyezi középpontba, amelyek a mozgósítás kimeneteléért felelősek. A keretek akkor keltenek rezonanciát, amikor a tartalmuk (diagnózis, prognózis, motiváció), valamint a potenciális támogatók vélekedései és értékei azonos frekvencián rezdülnek.

Kulcsszavak: a kollektív cselekvés értelmezési keretei, szociális konstruktivizmus, társadalmi mozgalmak.

Abstract: In recent decades scholars of social movements have paid more attention to interpretative practice of movements. Approaches which starting points are individual characteristics or social and political structure do not describe sufficiently the process of collective action. Frame analysis used to examine the relationship between individuals and movements, with focus on communication techniques, which are responsible for mobilization. Frames could create resonance, when their content (diagnosis, prognosis, motivation) and potential adherents' beliefs and values are on the same frequency.

Keywords: collective action frames, social constructivism, social movements.

Bevezetés

Hogyan próbálják az emberek megérteni a körülöttük zajló eseményeket, a világot, benne saját magukat? Egy mozgalom résztvevőiként hogyan próbálnak meggyőzni másokat az igazukról? Milyen módokon próbálják fenntartani az aktivisták elkötelezettségét? Miért mozgat egyik tiltakozás tömegeket, míg a másik teljesen visszhang nélkül marad? Milyen kölcsönhatás létezik a külső keretfeltétek és a mozgalom üzenetei között? Hogyan próbálják ezeket a feltételeket a különböző szereplők a maguk előnyére használni?

Az erőforrások mozgósításának elméletei szerint a szelektív ösztönzők és a racionális elvárások (a költség és a haszon aránya) magyarázzák, hogy egy egyén miért vesz részt egy tiltakozásban és miért áldozza az erőforrásait egy ügyre, amelynek nem csak ő a haszonélvezője. *A társadalmi mozgalom* ebben az olvasatban a racionális politikai cselekvés egy formája. De hol van az a pont, amikor még ésszerűnek tűnik kivonulni az utcára, hogy emberek kollektíven követeljék valamilyen „érdek” érvényre jutását? *A kollektív cselekvés* lehetősége nem egy nyilvánvaló „objektív tény”, hanem felismerést és egyezkedést igénylő folyamat során rajzolódik ki. Doug

* Témavezető: Heller Mária.

McAdam (1982, 1994) szerint ez a folyamat a „*kognitív felszabadulás*”, amikor egy olyan csoportban, amelyet valamilyen sérelem ért, kialakul a külső lehetőségek és kényszerek reprezentációja, és elterjed az az értelmezés, hogy közösen képesek változtatni a helyzeten. Ez a pillanat általában olyankor következik be, amikor egy hétköznapi esemény átértékelődik, és szimbolikus jelentőségűvé válik.¹

A nyolcvanas évek második felétől a társadalmi mozgalmak kutatásában is megfigyelhető a társadalomtudományban jelentkező nyelvészeti-kognitív előretörés hatása. A szervezeti és a strukturális dimenziók mellett olyan kutatási irányok kezdtek kibontakozni, melyek a mozgalmak értelmező tevékenységét, szubkultúráit és kollektív identitását helyezték középpontba. A következő évtizedekben olyan, korábban elhanyagolt kutatási területek is virágzásnak indultak, mint a diskurzusok és narratívák, a szimbólumok, a mozgalmakhoz kapcsolódó önkifejezési formák (pl. a művészetek), az érzelmek és a morál (Jasper 2007). A bevezető kérdések a társadalmi mozgalmak jelentésalkotó szerepét emelik ki. Jóllehet közhelynek hat, mégis szükséges hangsúlyozni, hogy a jelentés nem eleve adott, hanem interakciók során jön létre, továbbá, hogy a kollektív cselekvés nemcsak stratégiai, hanem expresszív is egyben. Az értelmezési keretek ebben a folyamatban a mozgalom üzeneteinek – tágabb értelemben kultúrájának – hordozóiként vesznek részt, nélkülük nem érthető meg a társadalmi mozgalmak működése (uo.).

Tanulmányom célja, hogy betekintést nyújtson a mozgalomkutatás egyik fontos irányzatába, egyúttal hozzájáruljon ahhoz, hogy az értelmezési keretek vizsgálatának elméleti háttere szélesebb körben ismertté váljon. Elsőként az értelmezési keretek koncepciójának dramaturgiai változatával ismerkedünk meg, ahol a kereteket a hétköznapi interakciók értelmezést lehetővé tevő eszközeiként fogjuk fel. Ettől meg kell különböztetni a kollektív cselekvés értelmezési kereteit, amelyekkel a mozgalmi szervezetek igyekeznek mozgósítani a társadalom meghatározott szegmenseit. Attól függően, hogy miként magyaráznak egyes jelenségeket, bizonyos keretek rendkívül vonzóvá válhatnak a közönség számára. Különösen akkor, amikor a társadalmi élet nagy horderejű kérdéseire sikerül univerzális és tetszetős válaszokat adni – ennél a pontnál az ideológia és az értelmezési keret fogalma közötti hasonlóságokat és különbségeket vesszük sorra. A tanulmány végén röviden áttekintjük a főbb módszertani jellegzetességeket, majd néhány példával szemléltetjük az alkalmazási lehetőségeket.

„Mi folyik itt?” – értelmezési sémák

Gregory Bateson mintegy fél évszázada a San Franciscó-i állatkertben majmok és vidrák viselkedését tanulmányozta. Megfigyelte, hogy ugyanaz a viselkedés a körülményektől függően eltérő jelentésű. A meredt bámulás, a felhúzott felsőajak mögül kivillanó szemfogak, az üldözés, a másik fél földre szorítása lehet küzdelem vagy ártalmatlan játék. Bateson szerint ahhoz, hogy a résztvevők tudják, jelen esetben játékról és nem ellenségeskedésről van szó, egy metaüzenetnek kell kereteznie a viselkedést: „ez játék” (Tannen 1993). Erving Goffman

¹ Például 1955. december 1-jén az alabamai Montgomeryben egy afroamerikai nő, Rosa Parks nem volt hajlandó átadni az ülőhelyét a buszon egy fehér bőrű utasnak. Ezzel törvényt sértett, amiért a rendőrség letartóztatta. A fekete lakosság tiltakozásul megszervezte a buszok bojkottját, ami végül meghátrálásra késztette a busztársaságot és a városvezetést. A szegregáció elleni fellépés hatalmas lendületet adott a polgárjogi mozgalomnak.

átkulcsolásnak (*keying*) nevezi, amikor egy meghatározott jelentéssel bíró cselekvés eltérő szituációban másfajta jelentést vesz fel. De mi az az eszköz, amely segíti a fontos és a lényegtelen impulzusok elkülönítését, a jelentés kialakítását és a tapasztalatok szervezését? Az elsődleges kereteket (*primary frames*) Goffman *értelmezési sémaként* határozza meg, amelyek segítségével az egyének észlelik, azonosítják és kategorizálják a világ jelenségeit, ezek ismétlésével alakulnak ki ennek az értelemadási folyamatnak és az adott cselekvésnek a szabályai. Használatuk csak ritkán tudatos, elsősorban abban segítenek, hogy egy-egy helyzetben eldöntsük, „*mi folyik itt?*”. Ezek a forgatókönyvek a szervezettség eltérő fokán állnak, egyesek jól definiált formát öltenek (posztulátumok, szabályok), míg a többség kevésbé artikulált, mindössze megközelítést, perspektívát nyújt (Goffman 1974: 21–28). A következőkben Hank Johnston (2002: 64–66) nyomán tekintjük át az *értelmezési keretek* legfontosabb jellemzőit.

A keretek (1) *mentális modellek/kognitív struktúrák*, melyek összetevői hierarchikusan elrendezhetők, így egy általánosabb keret számos, egyre specifikusabb komponensből állhat. A mentális modell tartalmazhat (a) sémákat, elképzeléseket (pl. arról, hogy mi történik egy étteremben, vagy hogy mit jeleznek a közlekedési jelzőlámpák); magában foglalhat (b) vélekedéseket és feltevéseket, (c) normákat, értékeket, attitűdöket, (d) normatív bírálatot, (e) oksági következtetéseket (Opp 2010: 235–246).

A keretek (2) bizonyos *tartalommal rendelkeznek*, melyek a múltbéli tapasztalatokon alapulnak, vagy a szocializáció során sajátítjuk el azokat. Képzeljük el a következő jelenetet: egy ember leül egy asztal mellé, odalép hozzá egy másik, beszélnek egymással, majd az utóbbi elmegy valahová, pár perc múlva visszatér egy itallal, és leteszi az asztalra. Nem szükséges egyéb magyarázatot adnunk, azonosítottuk a helyzetet, amit az imént elképzeltünk „vendéglő” keretnek nevezhetjük. A társadalmi mozgalmak esetében bizonyos tartalmakat például igazságtalanságkeretként, identitáskeretként vagy környezetkeretként jellemeznek a kutatók.

A keretek (3) *egyidejűleg individuális és szociális jelenségek*. Kognitív sémaként egyének a hordozói, ugyanakkor elengedhetetlenek a kollektív cselekvés szempontjából, amennyiben közösen birtokolt, a résztvevők viselkedését alakító értelmezési keretet alkotnak. Egy mozgalom által kialakított keret társas konstrukció, és nem az egyéni reprezentációk összegződése, továbbá az egyéni reprezentációk sem azonosak a mozgalom értelmezési kereteivel.

A keretek (4) *egyszerre rögzített kognitív struktúrák és emergens kognitív folyamatok*. Ennek az állításnak fontos módszertani következményei vannak. Ha a strukturális és tartalmi vonatkozás kerül előtérbe (*frame*), akkor a résztvevők és/vagy a vezetők interpretatív repertoárjáról készül egy pillanatfelvétel. Ezzel szemben a mozgalomfejlődés dinamikájához jobban illeszkedik, ha a keretezés folyamatára (*framing*),² a keretek összehangolására koncentrálnak a kutatók.

Az értelmezési keretek elemzése (5) *szövegeken alapul*. A szöveg tágan értelmezhető, vonatkozhat írott dokumentumokra, beszélgetésekre, beszédekre, szlogenekre, dalokra, vagy éppen képi ábrázolásra és ezek kombinációira.

² Steinberg nyomán Opp (2009) megjegyzi, hogy a „keretezés” két jelenségre vonatkozik: (1) arra a kommunikációs folyamatra, amelyben a szereplők megfogalmazzák a maguk értelmezési kereteit, és (2) arra a kognitív folyamatra, amely során a kereteket alkalmazják, elfogadják vagy módosítják.

A kollektív cselekvés értelmezési keretei

Az értelmezési keretek vizsgálatával találkozhatunk a kognitív pszichológiában, a nyelvészet és a diskurzuselemzés, a kommunikáció- és médiatudomány, valamint a politológia és közpolitikai elemzések területén (Benford–Snow 2000). A társadalmi mozgalmak kutatásában mindenekelőtt David Snow és munkatársai törekedtek arra, hogy a koncepció adaptálása módszeresen és elméletileg megalapozottan történjék. Eltérően a korábbi nézetektől, melyek nem törődtek a tárgyak, események, tapasztalatok értelmezésével, hanem irracionálisnak vagy racionálisnak vélt motívumokkal kívánták megmagyarázni a kollektív cselekvést, ebben a konstruktivista perspektívában a jelentés nem automatikusan áll elő, hanem egy interaktív értelmezőfolyamat során. A mozgalmak a jelenségek értelmezését végző ágensek, melyek felismerik a társadalmi problémákat és a lehetséges megoldásokat, valamint motiválják a további cselekvést (Snow 2004, della Porta–Diani 2006). A társadalmi mozgalmak „keretbe foglalják, jelentéssel ruházzák fel a számukra fontos eseményeket, körülményeket, miközben úgy interpretálják azokat, hogy mozgósítsák a lehetséges támogatókat, megszerezzék a közönség támogatását és demobilizálják az ellenfeleket” (Snow–Benford 1988: 198). Ezt a tevékenységet a szerzők *a kollektív cselekvés értelmezési kereteinek* nevezik, megkülönböztetve őket *a hétköznapi értelmezési keretektől*.

Melyek a legfontosabb jellemzők, amelyek az előbbit elhatárolják a goffmani interpretációs sémáktól? A kollektív cselekvés keretei nemcsak interpretatív funkciót töltenek be, hanem „jelentések és vélekedések cselekvésorientált készletei, amelyek ösztönzik és legitimálják a mozgalmi szervezet aktivitását és kampányait”, ezek – William Gamsont idézve – „nem pusztán egyéni attitűdök és észlelések aggregátumai, hanem az egyeztetett közös jelentés eredményei” (Benford–Snow 2000: 614). A sémák az egyéni vélekedésekhez és elvárásokhoz kötődnek, eltérnek az interaktív keretektől, ugyanakkor kölcsönhatásba is lépnek velük, amikor a társas interakció során az értelmezési keretek egyfajta interpretatív alapot kínálnak, melyek segítik a résztvevők sémáinak összehangolását. A sémák és a kollektív cselekvés értelmezési keretei is szélesebb kulturális és politikai kontextusba ágyazottak. A cselekvésre orientáltság (*agency*) mellett hangsúlyozandó a kollektív cselekvés kereteinek jelenségeket problematizáló, az uralkodó nézeteket kihívó, vitázó (*contentious*) karaktere. Ki kell emelni, hogy a cselekvésorientáló funkció hordozója a mozgalmi szervezet és nem az egyén (Benford–Snow 2000, Snow 2004).

Mozgósítás és keretrezonancia

Miért vesz részt valaki egy mozgalomban? Bert Klandermans (2004) szerint három alapvető válasz adható a kérdésre: (1) az emberek változtatni szeretnének a körülményeken; (2) egy csoport tagjaként szeretnének cselekedni; (3) értelmet szeretnének adni a világuknak, továbbá kifejezni a nézeteiket és az érzelmeiket. Ez a három tényező alkotja a keresleti oldalt, melyhez a mozgalmak kapcsolódnak a maguk kínálatával: (1) az *instrumentalitás* arra vonatkozik, hogy a mozgalom próbál hatni a társadalmi-politikai körülményekre; (2) a mozgalmi részvétel utal az *identitás* kinyilvánítására; (3) az *ideológia* pedig az értelemkeresésre, a nézetek kifejezésére értendő. A mozgalmi részvétel nemcsak azon emberek ügye, akiket valamely pszichológiai állapot készítet cselekvésre és nem is csupán a mozgalmi szervezeté, amely cselekvésre ösztönöz, hanem ezek együttesen a mobilizáció folyamatában határozzák meg a részvételt. A mozgósítás során a mozgalmi szervezet először a konszenzus megteremtésére tö-

rekszik, támogatókat próbál megnyerni a nézetei számára (*consensus mobilization*), majd ennek bázisán szólítja részvételre a szimpatizánsokat (*action mobilization*) (Klandermans 1984).

Snow és Benford (1988) ennél tovább kívánnak menni, hogy bemutassák a mozgalom eszmei aspektusa, a mozgalmi tevékenység és a részvétel közti kölcsönhatást. Ennek érdekében szerintük a keretezés során három alapvető feladatot kell teljesíteni.³ A (1) *diagnosztizáló értelmezési keretben* azonosítani kell a problémát, valamilyen egyértelműsítő címkével ellátni, megnevezni a felelősöket és leírni a történések láncolatát. Egy eseményt vagy jelenséget azonban egyszerűbb társadalmi problémaként interpretálni, a járulékos attribúciók, racionalizációk megalkotása több energiát emészt fel és kockázatosabb. Ehhez hasonló Gamson (1995) elgondolása az *igazságtalanságkeretet* (*injustice frame*) illetően, azonban közel sem tekinthető olyan mértékben általánosnak vagy megalapozottnak.⁴ A koncepció arra az erkölcsi felháborodásra vonatkozik, amelyben kifejeződik a cselekvésre motivált egyének politikai tudatossága. Egy igazságtalannak vélt történés váltja ki, de nem válik elvont okoskodássá arról, hogy mi az igazságos, sokkal inkább egy zsigeri felismerés, konkrét szereplőkkel (gyakran nevesítve), akik egy általánosabb jelentőségű társadalmi játéktér résztvevői. Mindazonáltal egy mozgalmi szervezet diagnosztizáló keretében gyakran előfordulnak az igazságtalanságra vonatkozó összetevők, mivel mindkettő a felelősségre összpontosít (Benford–Snow 2000).

A következő alapfeladat (2) a *prognosztizáló értelmezési keret* kidolgozása, mely a korábban azonosított problémák megoldására nyújt javaslatot. Utalhat arra, hogy milyen lenne a kívánt társadalom, de ezen túlmenően konkrét stratégiákat, taktikákat és célokat is kínál. Természetesen ezek mind (ahogy az ezt megelőző és az ezt követő alapfeladat is) interaktív, diszkurzív folyamat során jönnek létre. A célokról, az eszközökről, a mozgalom „imázsáról” viták, egyezkedések folynak a mozgalmi szervezeteken belül és azok között is (lásd Benford 1993a), így nem meglepő, hogy egy nagyobb léptékű mozgalom esetében reformista, radikális, konszenzuskereső stb. frakciókat találunk (Snow–Benford 1988, Benford–Snow 2000).

A (3) *motivációs értelmezési keret* a kollektív cselekvésben való részvételre ösztönzi a támogatókat. Egyfajta szótár, amely ésszerű – egyszersmind morálisan alátámasztott – magyarázatokat szolgáltat a cselekvéshez (Snow–Benford 1988). Amíg a diagnózis az ellenfelek identitására és motivációira vonatkozóan tartalmaz feltevézéseket, addig motivációs keretezés során a mozgalom protagonistái konstruálják meg saját identitásukat és motivációikat (Hunt–Benford–Snow 1994). A cselekvésre ösztönzés funkciója kétségtelenül összhangban áll azzal, amit Gamson (1991, 1995) a kollektív cselekvés kereteinek ügyvitelére, tevékenységére (*agency frame*) vonatkozóan állít. „*Az egész világ figyel!*” – skandálják a demonstrálók, akik a kamerák előtt a történelem fontos szereplőiként próbálnak feltűnni. Témákat, ügyeket igyekeznek a nyilvánosság elé tárni. Olykor megkérdőjelezzik a készen talált hatalmi gyakorlatokat, a politika szimbolikus valóságát. Ehhez fontos elhitheteni a potenciális támogatókkal, hogy kollektív cselekvés révén megváltoztatható a helyzet. A cselekvőséghez továbbá azt is fel kell ismerni, hogy *mi* vagyunk azok, akik kikényszeríthetik a változásokat. A „mi”-re vonatkozó értelmezési keretek (*identity frame*) kidolgozása és karbantartása minden mozgalom számára alapvető fontosságú. A társadalmi

³ Az elgondolás John Wilson 1973-as, *Introduction to Social Movements* c. művének ideológiára vonatkozó állításaira épül, amely szerint az ideológiának a következő funkciókkal kell rendelkeznie: diagnózis, prognózis, felhívás és ésszerű magyarázat a közös cselekvésre (Snow–Benford 1988, Oliver–Johnston 2000).

⁴ Figyelembe véve a vallási, önszegélyező és identitásmozgalmakat, aligha tartható Gamsonnak azon állítása, miszerint minden kollektív cselekvési keret tartalmaz igazságtalanságra utaló elemet (Benford–Snow 2000).

kapcsolatokban a közösség és a részvétel értéke testesül meg, amely támogatja, kiterjeszti a személyes identitást, ezáltal a mozgalmi identitás hidat képez az egyéni és a szociokulturális szint között.

Mindezek után néhány további jellemzőre kell még röviden utalnunk, melyek szintén meghatározzák a *mozgósítás* kimenetelét. A túl szűkre szabott azonosulási lehetőségek ugyanúgy gátolhatják a mozgalom erőfeszítéseit, mint az elaprózottság, ami hiteltelenné, komolytalanná teheti a törekvéseket. Rugalmasság vagy merevség, inklúzió vagy exklúzió jellemzi a kereteket? A *rezonancia* a potenciális támogatók életvilága felől közelíti meg a mozgósítás kérdését. Képes-e a mozgalom a keretezés folyamán megütni azt a hangot, ami egybecseng a potenciális támogatók elképzeléseivel?⁵ Két egymásra ható tényezőcsoport felelős a *keretrezonancia* szintjéért: a felkínált *értelmezési keret hitelessége* és *kiemelkedő mi volta*. A hitelesség további három attribútum függvénye. A (1) *keret konzisztenciája (frame consistency)* arra vonatkozik, hogy mennyire esnek egybe a mozgalmi szervezet által kifejezett vélekedések, követelések és cselekvések. Előfordulhat ellentmondás a meggyőződések és a követelések, illetve a keretezés és a cselekvés között – magától értetődően ezek túl nagy mértéke hiteltelenné teheti az erőfeszítéseket. A (2) *tapasztalati hitelesség (empirical credibility)* az értelmezési keretek konstrukciójára és a világ eseményeire utal. Valójában nem a keretek „tényszerűségéről” vagy általános hihetőségéről van szó, hanem arról, hogy azoknak hihetőnek kell mutatkozniuk néhány jövőbeli vagy aktuális vonatkozásban, elsősorban a (jelenlegi és a potenciális) támogatók számára. Az utolsó tényező, amely a kollektív cselekvés értelmezési kereteinek hihetőségére hatással van az (3) a *keret artikulálójának hitelességére (credibility of the frame articulators)* vonatkozik. A keretet megfogalmazók státusza, szakértelme szintén hozzájárulhat a nagyobb rezonanciához (Snow–Benford 1988, Benford–Snow 2000).

A keretek mozgósító hatása függ a rezonancia másik komponensétől, az értelmezési keretek feltűnőségétől, amelyhez ugyancsak három tényezőt soroltak a szerzők. Mennyire vannak (1) *középpontban* a mozgalom által propagált vélekedések? Amennyiben nincsenek, úgy sokkal több energiát kell fordítani a politikai nevelésre, illetve a tudatosításra. Mekkora értékrendszert fognak át a mozgalom keretei? Néhány központi érték köré csoportosulnak, vagy inkább szétszóródnak? Milyen mértékben kapcsolódnak egymáshoz ezek a meggyőződések? A (2) *tapasztalati összemérhetőség (experimental commensurability)* arra a kérdésre keres feleletet: a keretek vajon egybeesnek-e a mobilizáció címzettjeinek hétköznapi, személyes tapasztalataival? Vagy esetleg túl absztraktak, és elszakadnak ezektől a tapasztalatoktól? Végül a (3) a *narratív hűség (narrative fidelity)* a keretek kulturális narratívákhoz (történetek, mítoszok, népi elbeszélések) kapcsolódását vizsgálja.

⁵ Geertz (2001) az ideológiákat szimbolikus rendszerként értelmezi, melyek a problematikus valóság leegyszerűsített magyarázatait kínálják, magukba sűrítik a jelenségek kognitív, nyelvi és pszichológiai vonatkozásait – a hatékony mozgósításhoz a kereteknek voltaképpen ezekkel kell együtt rezonálniuk.

A keretek hangolása

Snow és mtsai a korábbi interakcionista és strukturalista megközelítések kritikájából kiindulva⁶ a részvétel értelmének folyamatos újradefiniálására és a részvételi hajlandóság változékonyságára hívják fel a figyelmet. A mozgalmi szervezet eszközei, a kollektív értelmezési keretek nemcsak jelentésekkel látják el az eseményeket, hanem rendszerezik azokat, alapvetően befolyásolják a mobilizáció sikerét. A részvétel az egyéni érdekek, értékek és a mozgalmi szervezet kereteinek összehangoltságától is függ, amelynek aktuális típusa a mozgalommal együtt változik. Az egyének és a mozgalmi szervezet értelmezési kerete közötti kapcsolatokat illetően négy folyamatot azonosítottak (Snow et al. 1986: 467–476):

1. *Áthidalás (frame bridging)* alatt a szerzők egy meghatározott témához vagy problémához kötődő, két vagy több, eszmei téren egybehangzó, de strukturálisan különálló keret közti összekapcsolódást értik. A keretek közötti áthidalással a mozgalmi szervezet a közönség azon részének érzelmeire próbál hatni, amelynek közösek a sérelmei és az érdekeik, azonban nincs szervezeti háttérük, hogy az elégedetlenségüknek hangot adjanak és síkra szálljanak az érdekekért. Az áthidalás elsősorban az információk terjesztésén keresztül a személyes és a csoportközi hálózatok, valamint a média által képes hatást kifejteni.
2. *Amplifikáció (frame amplification)* során egy témával vagy problémával kapcsolatos értelmezési keret tisztázása és megerősítése történik. Egy-egy esemény jelentése és az egyén élethelyzete közti kapcsolat homályos, a mozgalmi részvétel gyakran függ a vonatkozó keret megerősítésétől. A kutatási tapasztalatok és a szakirodalom alapján két típusa létezik. Az *(a) értékek amplifikációja* során azoknak az alapvető értékeknek az azonosítása és eszményítése zajlik, amelyek eddig nem segítették a kollektív cselekvésben való részvételt, a tisztázás által azonban a szervezet növelheti annak az esélyét, hogy többen támogatják majd a propagált célokat. Az értékek lehetnek magatartásmódok vagy emberi léthelyzetek, melyek védelemre és támogatásra tartanak számot. A *(b) vélekedések amplifikációja* azokra a vélekedésekre, kognitív tartalmakra utal, amelyek jelenségek kapcsolatára vagy jellemzőire vonatkoznak (pl. a tőkészek kizsákmányolók, a fekete szép stb.).
3. *A keret kiterjesztésére (frame extension)* akkor kerülhet sor, ha a mozgalmi szervezet programjához köthető értékek és vélekedések hatástalanok a lehetséges támogatók körében. Ilyenkor a mozgalmi szervezet (új támogatók reményében) olyan érdekek és szempontok irányába is kiterjesztheti az aktivitását, melyek korábban a program szempontjából mellékesek voltak.
4. *A keretek átalakítására (frame transformation)* is szükséges lehet, amennyiben a mozgalmi szervezet céljai, programja és értékei érdektelenek, netán a társadalom elutasítja azokat. Ilyen esetben a mozgalomnak újra kell definiálnia a tevékenységét, illetve a problémásnak vélt helyzetet. Ennek egyik módja, amikor *(a) a transzformáció egy meghatározott területre* vonatkozik. Ez az átalakítás leginkább a mozgalom támogatóinak életvitelére, a hétköznapi élet aspektusaira vonatkozik, mint például táplálkozási és fogyasztási szokások, szabadidős tevékenységek, társadalmi kapcsolatok, társadalmi státusz és kollektív identitás.

⁶ Túlságosan a sérelmekre, azok pszichológiai megnyilvánulásaira koncentráltak és nem a sérelmek interpretálására, a sérelmeket és a cselekvést motiváló célokat, ideológiákat adottként kezelték, statikus képet alakítottak ki a részvételről, illetve túláltalánosították a részvétellel kapcsolatos folyamatokat (Snow et al. 1986: 465–467).

Mindez gyakran szükséges a mozgalomban való részvételhez és ahhoz a törekvéshez, hogy megváltoztassák az emberek bizonyos csoportjainak státuszát (pl. nők, idősek, fogyatékkal élők, börtönviseltek, etnikai kisebbségek).⁷ Ha *(b)* a *transzformáció globális*, akkor a változás sokkal nagyobb területre terjed ki, akár a világnézet egésze megváltozhat, sőt az ellentétébe fordulhat.

Az uralkodó értelmezési keret (*master frame*) és az ideológia

A kollektív cselekvés értelmezési keretei közül néhány – szemben a mozgalmi szervezetek specifikus kereteivel – meglehetősen széles területekre és értékekre terjed ki, nagyfokú általánossága miatt alkalmas rá, hogy egy tiltakozási ciklus során orientálja a különféle mozgalmi szervezeteket és az egymástól eltérő kulturális csoportokat. Ezek az *uralkodó értelmezési keretek* nemcsak a heterogén mozgalmi szektoron belüli mozgósításhoz járulnak hozzá – sőt gyakran éppen ez az innováció ad lökést egy újabb mozgalmi hullámhoz, amelyet az új tiltakozási formák és diskurzusok hordoznak –, de abban is közreműködnek, hogy a mozgalom keretei rezonáljanak a társadalom szélesebb rétegeinek kultúrájával (Snow–Benford 1992, Tarrow 1998). Utóbbira jó példa Gramsci elemzése az olasz fasiszta mozgalommal kapcsolatban, amely azért tett szert előnyre a marxista indíttatású kezdeményezésekkel szemben, mert a katolicizmus és az olasz kulturális örökség védelmezőjeként tüntette fel magát, míg a marxisták elutasították a hagyományos értékeket és a tradíciókat (Crossley 2002).

Snow és Benford (1992) Bernstein nyomán megkülönbözteti egymástól a kidolgozott és a korlátozott értelmezési kereteket. A '60-as évek fekete mozgalmaihoz kötődő polgárjogi keret volt a vizsgáltak közül a legkidolgozottabb, egyben a legáltalánosabb és leginkluzívabb, éppen ezért más mozgalmak (feministák, környezetvédők, fogyatékkal élők stb.) számára is alkalmazhatóvá vált. Egy másik példa ugyancsak arra világít rá, hogy a szerzők a domináns keretet úgy gondolják el, mint egy eszköztárat, melynek használatával a különféle kereteket artikuláló irányzatok beágyazódhatnak egy szélesebb áramlatba. Az '50-es és '60-as évek chilei baloldali mozgalma szűken a munkásosztály kérdéseivel foglalkozott, melyekbe nem fértek bele a feminizmus szempontjai. Erre csak akkor nyílt lehetőség, amikor évtizedekkel később megjelent egy jóval szélesebb körű „demokráciakeret”, amely helyt adott a különböző specifikus keretek számára (Snow 2004).

Oliver és Johnston (2000) ettől eltérően értelmezik a domináns keretek koncepcióját. Szerintük léteznek másfajta keretek, amelyek ugyanolyan általánosak és képesek szervezni a kollektív cselekvés konkrét tartalmát, mégsem kapcsolódnak a mozgalmak csoportosításához. Ilyennek vélik az igazságtalanságkeretet (Gamson), a mozgósítókeretet (Ryan) vagy az oppozíciós kereteket (Coy–Woehrle). Az ő olvasatukban Snow és Benford elgondolása az ideológia funkcióival ruházza fel a domináns értelmezési kereteket, és a két fogalmat felcserélve használja. Az ideológiák betölthetik ugyan a keretek funkcióit, szerintük mégis jobb különválasztani a kettőt, a domináns keretből ugyanis hiányzik a gondosan kidolgozott társadalomelmélet és a hozzájuk kötődő norma- és értékrendszer. Eszerint a „jogi keret” egy szemszög, ahonnan megközelítenek egy problémát (pl.

⁷ Ezt a típust Snow és munkatársai (1986: 475) Stokley Carmichael és Charles V. Hamilton *Black Power* című könyvéből vett idézettel illusztrálják: „...először is újra kell definiálnunk önmagunkat. Alapvető szükségletünk, hogy visszaköveteljük a történelmünket és az identitásunkat.”

a női esélyegyenlőség problémáját), de ez nem jelenti azt, hogy annak egy ideológiában kellene végződnie (pl. a feminizmusban). Ez a megoldás visszatérést jelent az értelmezési keretek eredeti koncepciójához, vagyis olyan sémákként felfognunk őket, amelyeket eltérő ideológiai irányzatok is alkalmazhatnak. Példaként Johnston és Aarelaid kutatását említik az észti nemzeti identitással kapcsolatban, amely során azt állapították meg, hogy a „tisztá észti nemzetiség” mint domináns keret a két világháború közti függetlenség idején rögzült a politikai ideológiáktól függetlenül. A keret legfőbb jellemzőit különböző értelmiségi csoportok formálták, így az a rendszerváltás után valamennyi ideológiai irányzat számára alkalmazhatóvá vált.

Snow és Benford (2000) visszaautasítják, hogy szinonimaként használnák a két fogalmat. Az uralkodó értelmezési keretek kevésbé konkrétak a kollektív cselekvés értelmezési kereteihez képest, viszont célzottabbak és rugalmasabbak az ideológiáknál. De mit értsünk *ideológia* alatt? Közkeletű megfogalmazásban az ideológia „olyan vélekedések készlete, amellyel igazolnak vagy kétségbe vonnak egy adott társadalmi-politikai rendet, továbbá értelmezik a politika világát” (Zald 1996: 262). A hasonló megfogalmazásokból az olvasható ki, hogy az ideológia viszonylag *stabil* és *tartós* értékekre, vélekedésekre és célokra vonatkozik egy társadalmi cselekvővel összefüggésben azért, hogy ésszerű magyarázatot nyújtson a társadalmi rend védelmére vagy azzal szemben (Snow 2004). Turner és Killian szerint az ideológia *előkészíti* az egyén számára a jelenségek értelmezését, továbbá – akárcsak Wilson – úgy vélik, *leegyszerűsített perspektívát kínál* a megfigyelőnek. Oliver és Johnston (2000) épp a fogalom kollektív jellegét domborítja ki azzal a meghatározással, hogy *az ideológia egy társadalomra vonatkozó elméletet köt össze értékek és normák csoportjával, melyek közösen egy összefüggő rendszert alkotnak*. Az értékek teszik elevenné, átélhetővé az elméletet, ezáltal az egyéni sérelmek lefordíthatók kollektív sérelmekre. Az ideológiákat általában körülhatárolható (értelmiségi) csoportok hozzák létre, de ennél fontosabb, hogy a terminus a vélekedések rendszerére és tartalmára hívja fel a figyelmet, melyek elvonatkoztatathatók az egyéni kognitív folyamatoktól – szemben az értelmezési keretekkel.

A szociális konstruktivizmus szemszögéből máshogy tűnik fel a kérdés, amely az ideológia és az értelmezési keretek viszonyát megvilágíthatná. Empirikus kutatások sora állítja, hogy (1) az ideológiák koherensnek vélt alkotóelemei – az értékek és vélekedések – között meglehetősen sok ellentmondás található. Az ideológiákat alkotó eszméket és jelentések hálózatát nem kezelhetjük adottként, mintha ezek közvetlenül néhány szövegből vagy kulturális narratívából származnának. Célszerűbb, ha *az ideológiát olyan változó jelenségként fogjuk fel, amelyben a lazán és a szorosan összekapcsolódó értékek és vélekedések egy kontinuum két végpontját képezik, így az ideológiák egyszerre kulturális erőforrások* (vö. Geertz 2001) *és korlátok a keretezés számára*. (2) Az ideológia mechanikus értelmezése figyelmen kívül hagyja azt a diszkurzív folyamatot, amelyben a társadalmi szereplők között a jelenségek értelmezése történik. Az ideológiákat gyakran meg kell „javítani”. Ezek az eljárások viszont ritkán konfliktusmentesek, ilyenkor az egymásnak feszülő csoportok belső küzdelme különféle variánsokat hozhat létre. (3) A hétköznapi élet nyilvánvalóan számos olyan új jelenséggel szolgál az ideológia számára, amelyeket be kell vezetni a releváns témák sorába. Az értelmező eljárások segítik az ideológia újraértelmezését. Az utolsó jellegzetesség arra vonatkozik, hogy (4) az értelmezési keretek létrehozása – az ideológiával szemben – empirikusan megfigyelhető tevékenység. Ez annak köszönhető, hogy sem a keretek, sem a keretezés folyamata nem pusztán mentális jelenségek, hanem olyan csoportalapú társadalmi interakciókban gyökereznek, amelyek vizsgálhatók a szociológia eszközeivel (Snow 2004, Snow–Benford 2000, Snow–Byrd 2007).

Az értelmezési keretek elemzése

A keretelemzés ismertetését az értelmezési keretek lokalizálásával kapcsolatos konzekvenciákkal kezdjük. Oliver és Johnston (2000) individuális kognitív struktúráként határozza meg az értelmezési keretet, amely szervezi és irányítja az egyéni tapasztalatok értelmezését. A résztvevők által megosztott keretek egyszersmind kanalizálják is az egyének cselekvéseit a kollektív cselekvés során. Ez a sűrítmény elkülöníthető a résztvevők interakciójától, és egyfajta kimerevített képkockaként lehetővé teszi, hogy a kutatók különböző időpontokban összehasonlítsák őket, illetve az így összegyűjtött kognitív elemek közti összefüggések grafikusán is ábrázolják. A szerzők hangsúlyozzák, hogy különbséget kell tennünk a pillanatfelvételekből összeállított szerkezet (*structure of cognitive frames*) és a keretezés (*framing processes*) között, amely során az egyének a mindennapi valóságot értelmezik.

Snow és Benford (2000) ellenben azt állítják, hogy a keretek *részben* kognitív entitások, de esszenciálisan a társas interakciókhoz tartoznak, dialogikus jelenségek – vagy Bahtyin szavaival: a lényegük „nem bennünk, hanem közöttünk” található. Szerintük vitapartnereik pont ezt az interaktív és küzdelmes jellegüket kendőzik el. Az értelmezési kereteket természetesen ettől még lehet interpretációs sémaként operacionalizálni – véli Snow (2004) –, azonban a mozgalmi kereteknek csoportok a megalkotói, a mozgalomhoz kötődő szövegek, felvételek, plakátok a hordozói, és nem csupán az egyének fejében léteznek.

Az értelmezési keretek kutatása az egyének és a mozgalmi szervezet, illetve szervezetek viszonylatában zajló értelmező tevékenység elemzésére vállalkozik. Az egyik megközelítés a résztvevők kognitív struktúrája felől közelít, a másik pedig a mozgalom kisebb egységein belüli, illetve azok közötti jelentéskonstruáló folyamatok megragadására összpontosít. A gyakorlatban azonban nem szükségszerű, hogy ezek a kutatási ösvények kioltás egymást, hiszen eltérőek az erősségeik, továbbá számos közös vonásuk van. A keretező tevékenység általában a beszélt vagy az írott nyelv közvetítésével megy végbe, ez a folyamat és maguk az értelmezési keretek is az írott szöveg és a beszélt nyelv által elérhetők a kutatók számára, a keretezés folyamatának és a keretek tartalmának igazolása azokon a bizonyítékokon alapul, amelyek az emberek szavaiban és tetteiben öltenek testet (Johnston 2002: 66).

Johnston (1995) az általa javasolt megközelítést mikro-diskurzuselemzésnek (*micro-discourse analysis*) nevezi, szerinte a diskurzusok és a keretek elválaszthatatlanok egymástól, és az intenzív diszkurzív elemzés az, amellyel a mozgalmak résztvevőinek mentális struktúrája a legjobban rekonstruálható – alulról felfelé, a szövegtől a keretig. Ennek érdekében kevés, viszont a mozgalom számára nagyon jelentős szöveget kell elemezni (ezt a módszer munkaigényessége is indokolja). A tartalomelemzés során az a cél, hogy megismerjük a kollektív cselekvés kereteinek szerveződését, mégpedig a vizsgált szöveg elbeszélőjének vagy leírójának (aki lehet vezető, aktivista, szimpatizáns stb.) szemüvegén keresztül. Hogyan értelmezi a jelenségeket és a köztük lévő összefüggéseket? Ehhez a megértéshez a szöveget holisztikus egészként fogjuk fel, amelyben a részletek egymást magyarázzák, gyakran szükségünk van külső információkra is, hogy megismerjük a beszédhelyzetet vagy azokat a társadalmi szerepeket, amelyek befolyásolják a tartalom értékelését, a pragmatikai szándékokat és a kontextus markereit. Ezek segítenek minket a szó szerinti szöveg „kiterjesztésében”. Korábban már szerepelt, hogy a keretek olyan hierarchikus kognitív struktúrák, amelyek a cselekvés számára mintázzák egy helyzet meghatározását. Egy ilyen hierarchikusan elrendezett séma grafikusán is képes ábrázolni az egyes elemek fontosságát és kapcsolatát, a keret kidolgozottságát.

Johnston eljárásával szemben a legtöbb kutatás inkább a mezoszintre fókuszál, és sokkal kevésbé támaszkodik a kognitív pszichológia, illetve a nyelvészet eredményeire. Így tesznek Snow és mtsai (1986) is, amikor a mozgalmak belső és külső keretezési folyamatait elemzik. Kutatási módszereik meglehetősen szerteágazóak, az etnográfiai adatgyűjtéstől, a mélyinterjún keresztül egészen a kérdőíves adatfelvételig sokféle technikát alkalmaznak.⁸ Az ilyesfajta szociológiai megközelítésű vizsgálatok leginkább a kollektív cselekvés értelmezési kereteinek mozgósító hatását és tartalmát vizsgálják a mozgalomfejlődés különböző szakaszaiban. Ha az értelmezési kereteket függő változónak tekintjük, akkor azokra a stratégiákra vagyunk kíváncsiak, amelyekkel a mozgalmak az adott (politikai, ideológiai) kontextushoz igazítják a keretezés folyamatát. Ha a keretek a független változók, akkor a kiváltott rezonancia, a mozgósítás sikere, esetleg a politikai hatás a kérdés (Lindekilde 2014). A következőkben mindkét esetre láthatunk példát.

David Snow és Scott Byrd (2007) kutatása a politikai és vallási eszmék keretezésre gyakorolt hatását szemlélteti. A kutatók az iszlám terrorista mozgalmak mozgósító eszméit a bemutatott keretező eljárások segítségével vizsgálták (1. táblázat). Megállapították, hogy amiről gyakran statikus ideológiaként beszélnek, az valójában közel sem olyan egységes, mint azt az „iszlám ideológia” kifejezés sejteti, hanem rugalmas, változékony természetű, amelyet annak köszönhet, hogy diszkurzív tevékenység eredményeként jön létre és alakul át folyamatosan.

1. táblázat: Példák a három alapvető keretezési feladatra

Diagnosztizáló keret	Prognosztizáló keret	Motivációs keret
<i>Feladat:</i> a probléma és a felelősök azonosítása, a történések láncolatának leírása	<i>Feladat:</i> javaslat a probléma megoldására, stratégiák, taktikák és célok megjelölése	<i>Feladat:</i> részvételre ösztönzés, érvek a kollektív cselekvés mellett
<i>Példa:</i> az al-Kaida a nyugatorientált eliteket és a „kereszteseket” vádolja, akik minden rossznak az okai a muszlim társadalmakban	<i>Példa:</i> dzsihádb a „keresztes szövetség” ellen	<i>Példa:</i> a dzsihádbban való részvétel minden muszlim számára vallási kötelesség

Forrás: Lindekilde (2014: 207).

Ugyanez a következtetés fogalmazható meg Robert Benford (1993a) tanulmányával kapcsolatosan, amelyben a békemozgalom szervezetei között kialakult vitákat elemezte. A valóság értelmezésére és a szükséges cselekvésre vonatkozóan Benford a disputák három típusát azonosította: diagnosztikus, prognosztikus és a keretrezonanciára vonatkozó viták. Ezekben a vitákban a felek radikális, liberális és mérsékelt állásfoglalása nem kizárólag a keretezés tartalmát érintő nézetkülönbségekre utal, hanem egyúttal azt is jelenti, hogy amikor egy mozgalom vonatkozásában kollektív identitásról van szó, akkor feltételeznünk kell, hogy a tágabb kategória több szervezeti identitást ölel fel (vö. Jasper 1997: 85–90). Egy kapcsolódó írásában a szerző azt állítja, hogy a mozgalmi részvételre ösztönző magyarázatok készlete (*vocabularies of motive*) általában a részvétel közben vagy azt követően alakul ki – és nem azt megelőzően, mint ahogy az erőforrás-mobilizációs elmélet hívei gondolják

⁸ A kvalitatív és kvantitatív technikák alkalmazásáról lásd Johnston (2002: 69–88) munkáját.

(Benford 1993b). Vagyis a keretezés egésze, a motiváló érvkészlet kialakulása interaktív értelmezési folyamat, amely történelmi és társadalmi kontextusba ágyazott (vö. Mills 1940).

Ez a felismerés köszön vissza abban a nemzetközi vizsgálatban (Caiani–della Porta–Wagemann 2012), amely szélsőjobboldali mozgalmak tevékenységét veti össze, egyebek mellett a keretelemzés technikájával. A három ország különbözik egymástól a tekintetben, hogy milyen lehetőségstruktúra adott a mozgalmak számára. Az Egyesült Államokban a szólásszabadság védelme olyan prioritás, amely viszonylag nagy mozgásteret biztosít a szélsőséges eszmék hirdetőinek, ugyanakkor a törvényhozás zárt előttük. Olaszországban a helyzet fordított, egyes parlamenti pártok nyilvánvaló szélsőjobboldali kapcsolatokat tartanak fenn, viszont bizonyos nézetek hangoztatása törvényt sért. Politikai és diszkurzív értelemben Németország a leginkább zárt. A zártság/nyitottság hatása megjelenik a keretek tartalmában is, melyek sokféle témakörre vonatkoznak (pl. mozgalmi identitás, globalizáció). A keretek összekapcsolódnak egymással, olykor aktualizálják vagy átalakítják a régi nézeteket. A modernizáció és globalizációellenesség a konzervatív értékek védelmének hangoztatásával párosul, a rasszok hierarchiáját felváltja a „civilizációk összecsapása”. Az Egyesült Államokban inkább „rasszista populizmusról” beszélhetünk, Németországban az etnonacionalista komponens az uralkodó, míg Olaszországban az elitek korruptségének keretezése és a bevándorlóellenesség kelt rezonanciát.

Magyar vonatkozásban a Zengő mozgalom értelmezési kereteinek vizsgálata mondható a legtermékenyebbnek. A kutatások szerint a mozgalom sikeréhez hozzájárult a keretrezonancia hatékonysága, mivel ki tudta aknázni a politikai kultúra és a közbeszéd jellegzetességeit. A Zengőre tervezett radarállomás ügyét a kormány szűk szakpolitikai megközelítésben kívánta eldönteni (honvédelem), a civil szervezetek azonban számos olyan szempontot sorakoztattak fel (környezetvédelem, állampolgári jogok), amelyek kiszélesítették a diszkurzív mezőt. A napilapok tematikájában viszont a vita pártpolitikai színezetben bontakozott ki, aminek köszönhetően nagyobb közönséghez jutott el a konfliktus híre, ugyanakkor ezáltal némiképp be is skatulyázódtak a szembenálló felek.⁹ A mozgalmat alkotó szervezetek sokszínűsége elősegítette az értelmezési keretek összekapcsolódását (ökopolitikai értelmezési keret), ezzel új lökést adott a zöld mozgalomnak (Mikecz 2007, Scheiring 2008).

Konklúzió: a keretek funkciója a társadalmi mozgalmak működésében

Tanulmányom célja az volt, hogy áttekintő jelleggel bemutassam azt az elméleti vázat, amelyre a társadalmi mozgalmak értelmezési kereteinek vizsgálata épül. A következőkben a keretelemzés néhány problémájára, illetve a koncepció legfontosabb alkalmazási területeire szeretnék röviden kitérni.

Benford (1997) szerint a legtöbb kutatás a koncepció specifikus alkalmazására koncentrált, miközben a rendszerezett empirikus tanulmányok háttérbe szorultak. A mozgalmak kutatása különösképp esettanulmányokra támaszkodik, ezért szükség lenne az esetek összehasonlítására. Az esettanulmányok ugyan szemléletesen bemu-

⁹ Itt egy eddig nem tárgyalt problémával szembesülünk: hogyan juttathatja el a mozgalmi szervezet – minél kevesebb torzítással – az üzenetét a potenciális támogatókhoz? A kérdés a mozgalmak és a média viszonyához vezet el bennünket, ami nem tárgya ennek a tanulmánynak. Megjegyzendő azonban, hogy az új közösségi média lehetőségei a mozgalomkutatás számára is új terepet jelentenek (vö. della Porta 2014).

tatják a mozgalmak dinamikáját, ám a kollektív cselekvés értelmezési kereteinek mozgósító hatását nem sikerült meggyőzően demonstrálni. Ez részben az elemzési módszerek kidolgozatlanságára vezethető vissza, részben pedig arra, hogy a kutatások az általános keretek helyett (pl. igazságtalanság, igazságosság, opposíció, jogok stb.) inkább a specifikus keretek azonosítására törekedtek (pl. Kelet–Nyugat-konfliktus, környezeti igazságosság, agrár-fundamentalizmus stb.), és ezzel a burjánzással leértékelődött a fogalom. Az eredeti elképzelésekkel szemben megfigyelhető, hogy egyes kutatók „dologiasítják” a kereteket (*frames*) ahelyett, hogy dinamikus folyamatként (*framing*) szemlélnék azokat.¹⁰ Ezzel összefüggésben az olyan leírásokban, amelyek „az X mozgalom Y kereteiről” szólnak, az is elfelejtődik, hogy ezek a keretek emberek cselekvései során jönnek létre és változnak meg. Nem kizárólag a keretelemzésre vonatkozik, hanem a mozgalmakutatás csaknem egészére, hogy elhanyagolja az érzelmek szerepét, amikor szűken a kognitív tartalmakkal foglalkozik.

Az érzelmek a mozgalmi kultúra nagyon fontos oldalát képezik, egyszerre kollektívek és individuálisak. Ilyen kollektív érzelmek például az igazságtalanság érzéséből feltörő felháborodás, amely képes a tömegek mozgósítására (de említhetnénk a gyátszt, a félelmet és az eufóriát is). Ezek az érzelmi-morális reakciók kulturálisan meghatározottak, társas interakciókban alakulnak ki, segítik a kollektív identitáshoz való kapcsolódást és a szolidaritási kötelek kialakulását (Goodwin–Jasper–Polletta 2000). A kollektív identitás kialakítása minden társadalmi mozgalom részéről komoly erőfeszítést igényel. Ez a folyamat a személyes identitás kiterjesztése által megy végbe úgy, hogy a kollektív identitás az önmeghatározás részévé válik (Gamson 1991). A kollektív cselekvés és a kollektív identitás kölcsönösen feltételezik egymást. Egymásra hatásukban kapcsolódik össze a keretezés és a kollektív identitás, melyet a tudatos azonosulás, másoktól való elhatárolódás, elköteleződés, szolidaritás és részvétel mentén jellemezhetünk (Hunt–Benford 2004).

A kollektív cselekvés nem származtatható közvetlenül a strukturális feltételekből, értékekből vagy vélekedésekből, és nem is stratégiai cselekvés, hanem egy interaktív folyamat, amelyben a szereplők diskurzusa alakítja a célok és az eszközök, valamint a cselekvési terület viszonyát (Melucci 1996, Tarrow 1998). Vagyis a politikai lehetőségstruktúrában történő, mozgalmi aktivitást serkentő változások a keretezés során tesznek szert jelentésre, ezáltal a mozgalmak interpretációs tevékenysége is visszahat a struktúrára (a lehetőség mibenlétéről azonban először a mozgalmakon belül kell megküzdeniük a feleknek). A keretezési eljárásokat a mozgalmi szervezet egyidejűleg felhasználja a saját működésének, illetve a stratégiájának kidolgozására, valamint a környezetével való kommunikálásra (Gamson–Meyer 1996).

A diskurzusok elemzésére számos eljárás fejlődött ki. Mikor érdemes az értelmezési keretek bemutatott technikájához folyamodni? Kiváltképp akkor, ha a kutatási kérdésünk jól körülhatárolható cselekvők mozgósító stratégiáira vonatkozik, illetve a mozgalomkutatás elméleteihez jól illeszkedő módszertani megoldásokat keresünk. Akkor is hasznos lehet a keretelemzés, ha nagyobb számú esetet szeretnénk vizsgálni (ilyenkor a tartalomelemzésnél megszokott kódjegyzék megkönnyíti a munkát), és reprezentatív mintára van szükségünk. A keretelemzés alkalmas arra, hogy a kibocsátók üzeneteit egymással összehasonlítható kategóriák (pl. eltérő diagnózisok) szerint bontsa alkotóelmeire, így általa rekonstruálható egy konkrét társadalmi vita (pl. a tandíj bevezetése, állami földbérleti pályázatok) lefolyása, ahol a szereplők tudatos törekvése, hogy maguk mellé állítsák a közönség leg-

¹⁰ Steinberg (2004) ugyancsak a dialogikus felfogás fontosságát hangsúlyozza, azonban szerinte az értelmezési keretek elmélete nem felel meg ennek a kívánalomnak, helyette a diszkurzív mező elemzését javasolja.

alább egy részét. Ha egy szélesebb spektrumú társadalmi diskurzus (pl. a nemzetpolitika változása korszakokon keresztül, az értelmiség önmeghatározó diskurzusa) formálódását szeretnénk nyomon követni, amelyben arra is kíváncsiak vagyunk, hogy milyen előfeltevések (pl. etnocentrizmus, meritokrácia) szövik át az álláspontokat, netán nyelvészeti szempontokat is szeretnénk vizsgálni, érdemesebb a diskurzuselemzés valamelyik változatát vagy több megközelítés keverékét alkalmazni (Lindekilde 2014).

Irodalom

- Benford, R. D. (1993a): Frame Disputes within the Nuclear Disarmament Movement. *Social Forces*, 71, (3), 677–701.
- Benford, R. D. (1993b): “You Could Be the Hundredth Monkey”: Collective Action Frames and Vocabularies of Motive Within the Nuclear Disarmament Movement. *The Sociological Quarterly*, 34 (2), 195–216.
- Benford, R. D. (1997): An Insider’s Critique of the Social Movement Framing Perspective. *Sociological Inquiry*, 67 (4), 409–430.
- Benford, R. D. – Snow, D. A. (2000): Framing Processes and Social Movements: An Overview and Assessment. *Annual Review of Sociology*, 26, 11–39. <http://repi.ulb.ac.be/sites/default/files/Contenu/Cours/m-s-texte-11.pdf> (utolsó letöltés: 2015. 03. 19.)
- Caiani, M. – della Porta, D. – Wagemann, C. (2012): *Mobilizing on the Extreme Right. Germany, Italy, and the United States*. Oxford: Oxford University Press.
- Crossley, N. (2002): *Making Sense of Social Movements*. Buckingham–Philadelphia: Open University Press.
- della Porta (ed.) (2014): *Methodological Practices in Social Movement Research*. Oxford: Oxford University Press.
- della Porta, D. – Diani, M. (2006): *Social Movements: An Introduction*. Oxford: Blackwell.
- Gamson, W. A. (1991): Commitment and Agency in Social Movements. *Sociological Forum*, 6 (1), 27–50.
- Gamson, W. A. (1995): Constructing Social Process. In Johnston, H. – Klandermans, B. (eds.): *Social Movements and Culture*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 85–106.
- Gamson, W. A. – Meyer, D. S. (1996): Framing Political Opportunity. In McAdam, D. – McCarthy, J. D. – Zald, M. N. (eds.): *Comparative Perspectives on Social Movements. Political Opportunities, Mobilizing Structures, and Cultural Framings*. New York: Cambridge University Press, 275–290.
- Geertz, C. (2001): Az ideológia mint kulturális rendszer. In Uő: *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások*. Budapest: Osiris, 26–71.
- Goodwin, J. – Jasper, J. – Polletta, F. (2001): Why Emotions Matter. In Goodwin, J. – Jasper, J. – Polletta, F. (eds.): *Passionate Politics: Emotions and Social Movements*. Chicago: University of Chicago Press, 1–24.
- Goffman, E. (1974): *Frame Analysis: An Essay on the Organization of Experience*. Cambridge: Harvard University Press. (Részletek magyarul: Goffman, E. [1980] *A hétköznapi élet szociálpszichológiája*. Budapest: Gondolat.)

- Hunt, S. A. – Benford, R. D. – Snow, D. A. (1994): Identity Fields: Framing Processes and Social Construction of Movement Identities. In Laraña, E. – Johnston, H. – Gusfield, J. R. (eds.): *New Social Movements: From Ideology to Identity*. Philadelphia: Temple University Press, 185–208.
- Hunt, S. A. – Benford, R. D. (2004): Collective Identity, Solidarity, and Commitment. In Snow, D. A. – Soule, S. A. – Kriesi H. (eds.): *The Blackwell Companion to Social Movements*. Oxford: Blackwell, 433–457.
- Jasper, J. M. (1997): *The Art of Moral Protest. Culture, Biography, and Creativity in Social Movements*. Chicago–London: University of Chicago Press.
- Jasper, J. M. (2007): Cultural Approaches in the Sociology of Social Movements. In Klandermans, B. – Roggeband, C. (eds.): *Handbook of Social Movements Across Disciplines*. New York: Springer Publisher, 59–110.
- Johnston, H. (1995): A Methodology for Frame Analysis: From Discourse to Cognitive Schemata. In Johnston, H. – Klandermans, B. (eds.): *Social Movements and Culture*. Minneapolis: University of Minneapolis Press, 217–246.
- Johnston, H. (2002): Verification and Proof in Frame and Discourse Analysis. In Klandermans, B. – Staggenborg, S. (eds.): *Methods of Social Movement Research*. Minneapolis–London: University of Minneapolis, 62–91.
- Klandermans, B. (1984): Mobilization and Participation: Social-psychological Expansions of Resource Mobilization Theory. *American Sociological Review*, 49, 583–600.
- Klandermans, B. (2004): The Demand and Supply of Participation: Social-Psychological Correlates of Participation in Social Movements. In Snow, D. A. – Soule, S. A. – Kriesi H. (eds.): *The Blackwell Companion to Social Movements*. Oxford: Blackwell, 360–379.
- Lindekilde, L. (2014): Discourse and Frame Analysis. In della Porta (ed.): *Methodological Practices in Social Movement Research*. Oxford: Oxford University Press, 195–227.
- McAdam, D. (1982): *Political Process and the Development of Black Insurgency 1930–1970*. Chicago–London: University of Chicago Press.
- McAdam, D. (1994): Culture and Social Movements. In Laraña, E. – Johnston, H. – Gusfield, J. R. (eds.): *New Social Movements: From Ideology to Identity*. Philadelphia: Temple University Press, 36–57.
- Melucci, A. (1996): *Challenging Codes. Collective Action in the Information Age*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mikecz D. (2007): Zengő-konfliktus a napisajtóban. *Médiakutató*, 8, (2), 37–45. http://www.mediakutato.hu/cikk/2007_02_nyar/03_zengo_konfliktus (utolsó letöltés: 2015. 03. 19.)
- Mills, C. W. (1940): Situated Actions and the Vocabularies of Motive. *American Sociological Review*, 5, 904–913. <https://unlvsymbolicinteraction.files.wordpress.com/2011/09/mills-situated-actions-and-vocabularies-of-motive1.pdf> (utolsó letöltés: 2015. 03. 19.)
- Oliver, P. A. – Johnston, H. (2000): What a Good Idea!: Frames and Ideology in Social Movement Research. *Mobilization*, 5, 50–65. <http://www.ssc.wisc.edu/~oliver/PROTESTS/ArticleCopies/Frames.2.29.00.pdf> (utolsó letöltés: 2015. 03. 19.)
- Opp, K. D. (2009): *Theories of Political Protest and Social Movements. A Multidisciplinary Introduction, Critique, and Synthesis*. London–New York: Routledge.

- Scheiring G. (2008): A környezetvédelem repolitizálódása. *Szociológiai Szemle*, 2, 111–130. http://www.szociologia.hu/dynamic/SzocSzemle_2008_2_111_130_ScheiringG.pdf (utolsó letöltés: 2015. 03. 19.)
- Snow, D. A. (2004): Framing Processes, Ideology, and Discursive Fields. In Snow, D. A. – Soule, S. A. – Kriesi H. (eds.): *The Blackwell Companion to Social Movements*. Oxford: Blackwell, 380–412.
- Snow, D. A. – Benford, R. D. (1988): Ideology, Frame Resonance and Participant Mobilization. *International Social Movement Research*, 1, 197–219.
- Snow, D. A. – Benford, R. D. (1992): Master Frames and Cycles of Protest. In Morris, A. D. – Mueller, C. M. (eds.): *Frontiers in Social Movement Theory*. New Haven: Yale University Press, 133–155.
- Snow, D. A. – Benford, R. D. (2000): Clarifying the Relationship between Framing and Ideology. Comment on Oliver and Johnston. *Mobilization: An International Quarterly*, 5 (1), 55–60.
- Snow, D. A. – Byrd, S. C. (2007): Ideology, Framing Processes, and Islamic Terrorist Movements. *Mobilization: An International Quarterly*, 12 (1), 119–136.
- Snow, D. A. – Rochford, E. B. – Worden, S. K. – Benford, R. D. (1986): Frame Alignment Processes, Micro-mobilization and Movement Participation. *American Sociological Review*, 51, 464–481. <http://www.uni-leipzig.de/~sozio/mitarbeiter/m29/content/dokumente/595/SnowFrame1986.pdf> (utolsó letöltés: 2015. 03. 19.)
- Steinberg, M. (2002): Toward a More Dialogic Analysis of Social Movement Culture. In Meyer, D. S. – Whittier, N. – Robnett, B. (eds.): *Social Movements: Identity, Culture, and the State*. New York: Oxford University Press, 208–225.
- Tarrow, S. (1998): *Power in Movement. Social Movement and Contentious Politics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tannen, D. (1993): *Framing in Discourse*. New York: Oxford University Press.
- Zald, M. N. (1996): Culture, Ideology, and Strategic Framing. In McAdam, D. – McCarthy, J. D. – Zald, M. N. (eds.): *Comparative Perspectives on Social Movements. Political Opportunities, Mobilizing Structures, and Cultural Framings*. New York: Cambridge University Press, 261–274.

MORAUSZKI ANDRÁS

A KAPCSOLATHÁLÓZAT-ELEMZÉS ALKALMAZÁSI LEHETŐSÉGEI A KISEBBSÉGI CIVIL SZERVEZETEK KUTATÁSÁBAN*

Összefoglalás. A kisebbségi intézményrendszerek kutatása a társadalomtudomány kevésbé központi témái közé tartozik. Az elmúlt évtizedekben megvalósult kutatások jellemzően a kisebbségi – elsősorban a külföldi magyar – intézményrendszerek, vagy annak részét képező civil szervezetek számának, megoszlásának, bevételszerkezetének és a működés egyéb körülményeinek vizsgálatára terjedtek ki. Tanulmányomban amellet érvelek, hogy a kapcsolathálózat-elemzés módszerének alkalmazása a szervezetek közötti viszonyok vizsgálatára olyan további fontos információkkal szolgálhatna, amivel az eddigi, a szervezeteket elszigetelten vizsgáló kutatások nem szolgálnak, mint a civil szféra informális struktúrája, helyzete a teljes intézményrendszeren belül, kapcsolata más kisebbségek és a többség intézményeivel. Érvelésem alátámasztása érdekében áttekintem a szervezetközi kapcsolathálózat-elemzés szakirodalmát, a módszer magyarországi adaptációját, illetve a kisebbségi intézményrendszerekre vonatkozó irodalmakat.

Kulcsszavak: civil szervezetek, nemzeti kisebbségek, kapcsolathálózat-elemzés.

Abstract. The research of the institutional systems of ethnic minorities is one of the less central topics of the social sciences. The studies, that took place in the last decades dealt typically with the size, composition, income-structure and conditions of operation of the minority institutional systems – primarily those of the Hungarian communities abroad – or the civil society organizations as part of the former. In our paper we argue, that the application of network analysis methods to study the interorganizational relationships of these organizations might contribute to our better understanding of the institutional systems in a way, that the studies dealing with the organizations as independent entities could not. Topics that could be addressed are for instance the informal structure of the civil society, it's position within the institutional system and it's relationship with the institutions of other ethnic minorities and the dominant ethnic group. We support our argument by reviewing the literature of interorganizational relationships (IORs), the adaptation of network analysis in Hungary in the study of IORs and the literature on ethnic organizations in Central Europe.

Keywords: civil society organizations, ethnic minorities, network analysis.

* Témavezető: Örkény Antal.

Bevezetés

Bár a civil szervezetek nem tartoznak egyik tudományterület érdeklődésének központi témái közé sem, az elmúlt évtizedek folyamán mégis időről időre a társadalomtudományi kutatások homlokterébe kerültek. Nemzetközi szinten elsősorban a civil társadalom részeként értelmezett nonprofit szektor kapott jelentősebb figyelmet. A nemzetközi nonprofit kutatások felhívták a figyelmet a szektor szerepére a nemzeti össztermék termelésében, valamint a foglalkoztatásban egyaránt (Salamon et al. 1999). A nonprofit szervezetek társadalomban betöltött szerepe azonban nem korlátozódik a gazdaságra. Lester Salamon és szerzőtársai nemzetközi összehasonlító vizsgálatra alapozva a nonprofit szervezetek ötféle funkcióját azonosították: a szolgáltatóit, az innovációt, érdek-képviselőt, az expresszív funkciót, amelyhez szorosan kötődik az új vezetők kinevelése, valamint a közösség-építésben és demokratizálódásban betöltött funkciójukat (Salamon–Hems–Chinnock 2000).

A civil szervezetek iránti tudományos érdeklődés tehát nem alaptalan. Viszonylag ritkán kerültek azonban a figyelem középpontjába a kisebbségi civil nonprofit szervezetek. Ha pedig mégis történtek kutatások azzal a céllal, hogy ezt az intézményrendszert felmérjék, ezek ritkán terjedtek túl a szervezetek számának, valamint gazdálkodásuk legalapvetőbb jellemzőinek feltárásán. Ennek oka részben a téma általános „elméletiszegénysége”, másrészt a kutatások megrendelőinek érdektelensége (Kiss 2006). Az egyes kutatások különböztek abban, hogy mely szervezetekre terjedtek ki: voltak, amelyek kifejezetten a civil vagy nonprofit szervezeteket, vagy ezek egy speciális részét vizsgálták (pl. Kiss 2010, Dániel–Kiss 2014, Barna 2004), mások a kisebbségi intézményrendszer egészét vagy részét, ebbe azonban a civil és nonprofit szervezeteken kívül beemelték a más típusú, például állami vagy önkormányzati intézményeket is (pl. Blénesi–Mandel–Szarka 2005).

A fent említett kutatások törekedtek az intézményrendszer méretének, összetételének, fő bevételi forrásainak és más működési sajátosságainak felmérésére, ugyanakkor nem vizsgálták az intézményrendszer struktúráját, ami alatt az egyes intézmények, szervezetek közötti kapcsolatok mintázatát értjük.

Tanulmányomban a civil társadalom és a nonprofit szektor fogalmának, az ezekkel foglalkozó elméleti irodalomnak, valamint a kisebbségi intézményrendszerekről szóló munkáknak a rövid bemutatását követően arra keresem a választ, milyen lehetőségek rejlenek a társadalmi kapcsolathálózat-elemzés alkalmazásában a kisebbségi civil szervezetek és általában a kisebbségi intézményrendszerek vizsgálatában. A közvetlen célom, hogy áttekintést nyújtsak arról, milyen lehetséges kutatási irányok fedezhetők fel a szervezetközi kapcsolatháló-kutatás nemzetközi szakirodalmában, valamint azt, hogy milyen munkák tettek kísérletet a módszer magyarországi adaptációjára.

Úgy vélem ugyanis, hogy a kisebbségi intézményrendszerek feltárása nem lehet teljes, amíg pusztán az egyes szervezetek számát és működésük legalapvetőbb jellemzőit tárjuk fel, hanem törekednünk kell arra, hogy jobban megismerjük e szektor struktúráját, valamint kapcsolódását más szervezetekhez és intézményekhez. Úgy gondolom, hogy a magyar társadalomtudományi kutatások mindezülig minden eredmény ellenére csak részben aknázták ki a kapcsolatháló-elemzés módszerében rejlő lehetőségeket, mégpedig fokozottan igaz ez a szervezetközi kapcsolatok, illetve a kisebbségi intézményrendszerek tekintetében.

A kisebbségi szervezetekre vonatkozó elérhető ismeretekre támaszkodva amellet érvelek, hogy a szervezetközi kapcsolatháló-elemzés módszerének alkalmazása további hasznos információkkal szolgálna a kisebbségi

intézményrendszerek informális struktúrájáról, szerveződési logikájáról, az esetleges megosztottságokról, a civil szervezetek és a politikai társadalom kapcsolatáról és más kérdésekről.

Civil társadalom – nonprofit szervezetek – kisebbségi intézmények

A hétköznapi és szakmai diskurzusból több különböző fogalommal találkozhatunk, amelyek mind többé-kevésbé ugyanazt, az általunk is vizsgált szervezeti kört próbálják valamilyen szempontból megragadni. Az alkalmazott megjelölések országonként is eltérhetnek. Így előfordul, hogy az emberek civil szervezetekről, önkéntes tevékenységről, nonprofit szektorról, nem kormányzati szervezetekről, harmadik szektorról vagy másról beszélnek, ezeket a fogalmakat pedig egymás szinonimáiként, megfelelőiként kezelik. A különböző fogalmakra leggyakrabban úgy tekintenek, mint amelyek mindössze ugyanannak a társadalmi jelenségnek más-más oldalát ragadják meg (Bartal 2005). Ugyanakkor egy elemzésnek véleményem szerint számot kell vetnie legalább a legfontosabb fogalmak jelentésével és egymáshoz való viszonyával.

A civil társadalom fogalma viszonylag hosszú múltra tekint vissza (Bartal 2005, Bocz 2009). Az egyes szerzők, illetve a civil társadalommal foglalkozó vagy arra hivatkozó szereplők sokszor eltérő módon konceptualizálták a civil társadalom fogalmát, amely fogalomnak három egymással összefüggő, átfedő fogalma különíthető el (Keane 1998, Seligman 1992). Az első a politikai használat: a civil társadalom lehet pártok és mozgalmak jelszava, egy politikai cél elérésének eszköze. Másodsorban: a civil társadalom lehet analitikus fogalom, ideáltípus, melyet használhatnak társadalmi jelenségek leírására, elméletbe foglalhatják, vizsgálhatják eredetét, fejlődését, különböző formáit. Harmadsorban: a civil társadalom használható normatív filozófiai fogalomként is a jó társadalom megjelölésére, amelyben elválnak az állami és polgári intézmények, a civil szerveződések szabadsága garantált, mint ahogy a kommunikációs médiumok államtól való függetlensége is, ami által lehetővé válik a vita, képviselő és felelősségre vonás. A fogalmat használók abban sem egyeznek, hogy a civil társadalomra mint a *társadalom egy részére* tekintenek, konkrétan az önkéntes társulásokra; mint a *társadalom egy típusára*, amelyben meghatározott társadalmi normák érvényesülnek; vagy pedig az állampolgári aktivitás és elköteleződés szférájára, a *nyilvános szférára* kellene tekinteni (Edwards 2004, 2011).

Mi, amikor a kisebbségi civil társadalom megjelölést használjuk, ezt az első értelemben tesszük, különböző szervezetek együttesére, hálózatára gondolunk, és célunk ezek vizsgálata. A civil szervezetek körének lehatárolása sem problémamentes. A legjellemzőbb definíció szerint az ún. harmadik szektor szervezeteit, vagy más néven nonprofit szervezeteket tekintik a civil társadalom részének (Edwards 2004, Salomon–Helm–Chinnock 2003). A civil társadalmat mint személyek, szervezetek, egyesülések hálózatát látják, amelyek „létrejöttük és működésük sajátos szabályai szerint különböznek az állam intézményeitől” (Bartal 2005: 22). A civil társadalom ebben az értelmezésben nem jelent állam nélküli társadalmat, az állam és az általa teremtett jogi keretek előfeltételei az autonóm civil társadalomnak. Nem azonos a magánszférával sem, nyilvános szféra, amely önkéntes társulásokon alapul, és partikuláris és általános érdekeket egyaránt képviselhet, ezeket közvetíti az állam felé (Arato–Cohen 1984, Bartal 2005).

A nonprofit szervezetek meghatározásában formális kritériumoknak van döntő jelentősége: az államtól és piaci szektortól való intézményes elkülönülés; a profitszétosztás tilalma; intézményesültség, öngazgatás és ön-

kéntesség legalább minimális szintje (Salamon–Anheier 1995). Általában feltételezik, hogy az önkéntes szervezetek összessége a civil társadalom részét képezi, abból születik, ám ez nem feltétlenül van így (Kiviniemi 2008). A nonprofit szektor és civil társadalom között bár jelentős átfedés van, a nonprofit szektor részben szűkebb, ugyanis nem tartalmazza a jogilag nem bejegyzett szerveződések, magában foglalja azonban azokat a szervezeteket, amelyek állami vagy önkormányzati alapításúak, és ezért nem tekinthetők a civil társadalom részének. A közbeszédben gyakran mégis szinonimaként jelenik meg a két kifejezés, a magyar nyelvű szakirodalom pedig a szektor duális jellegét kifejezendő, a civil nonprofit szektor kifejezést használja (Bartal 2005).¹ A kisebbségi intézményrendszerekre vonatkozó irodalom azonban rámutat, hogy a kisebbségi szervezetek között jelentős arányban találunk olyanokat, amelyek jogilag nem bejegyzettek, így vizsgálódásunkat nem korlátozhatjuk a nonprofit szervezetekre.

Végezetül, tanulmányom szűkebb témája indokolja, hogy szót ejtsek arról, mi alapján tekinthetünk egy szervezetet kisebbséginek. A rendelkezésre álló információk rámutatnak, hogy a kisebbségi intézményrendszer önmeghatározásában, amelynek a civil szervezetek is részét képezik – a felmérések során alkalmazott hagyományos szakmai, statisztikai definíciókkal szemben (mint pl. a szervezettípus) – nemzeti és ideológiai kritériumok játszanak fontosabb szerepet (Tóth 2006). A legtöbb szervezet például, mint már említettem, nem is rendelkezik jogalanyisággal. A témával foglalkozó szerzők jellemzően a tagság, vezetés, illetve a célcsoport nemzetiségi összetételét, az alapító dokumentumban rögzített öndefiníciót, a szervezet tevékenységének, és a megfogalmazott vagy implicit céloknak etnikai jellegét, valamint a szervezet belső és külső kommunikációjában használt nyelvet javasolják a kisebbségi intézményrendszerek lehatárolásának fő kritériumaiul (Kiss 2006, Tóth 2006, Fennema 2004). Fontos azonban tudatában lennünk azoknak a problémáknak és nehézségeknek, amelyeket a fenti kritériumok alkalmazása okoz. Így számot kell vetni például azzal, hogy a homogén magyar vagy többségi nyelvhasználat szélső helyzetei mellett a keveredés különböző fokai figyelhető meg a belső és külső kommunikációban, a deklarált és tényleges célok eltérhetnek, illetve az előbbi kritérium szükséges feltételnek tekintése kizárja a vizsgálat köréből azokat a magyar többségű területeken működő szervezeteket, amelyek tevékenysége a helyi magyar lakosságra irányul elsősorban, ám a cél etnikai vonatkozása nem fogalmazódik meg (Kiss 2006). A szervezetek képviselőivel készített interjúk arra is rámutatnak, hogy a szervezetek nem követelik meg a csatlakozóknak az adott nemzetiséghez való tartozását, és a célcsoport is sokszor, legalább részben, a többségi társadalomból kerül ki. A kisebbségi szervezetek meghatározása tehát több szempont együttes és körültekintő alkalmazását követeli meg, aminek következtében a kisebbségi intézményrendszer határa nem tekinthető élesnek.

¹ A tanulmányban egyaránt használom a civil, illetve nonprofit megjelölést, valamint olykor az intézményrendszerről beszélek, attól függően, hogy a hivatkozott tanulmányok milyen megjelölést használnak vizsgálatuk tárgyára vonatkozóan. A fentiek közül természetesen az intézményrendszer a legtágabb, hiszen ez tartalmazza mindkét másik szférát.

A civil társadalom és nonprofit szektor elméletei

A civil szervezetek vagy az ezekkel sokszor egyenlőnek tekintett nonprofit szektor elméleti megragadására számtalan modell tett kísérletet, mi ehelyütt terjedelmi okokból csak azokat tekinthetjük át, amelyek szűkebb témánkhoz, vagyis egyrészt a kisebbségi szervezetekhez, másrészt a szervezetközi kapcsolatokhoz szorosabban kapcsolódnak. Mint láttuk, a definíciókban központi helyet kap a politikai és gazdasági intézményektől, illetve az informális, magánszférától való analitikus megkülönböztetés, ez nem jelenti azonban a szektorok közötti kapcsolatok hiányát.

Arató András és Jean Cohen (1992) modelljében a civil társadalom az Életvilág (amelyhez tartozik) és a Rendszer közötti egyik közvetítő elem a politikai társadalom mellett (amely a Rendszerhez kötődik). A kettő között folyamatos interakció van, ami kulcsfontosságú a demokratikus működésben, mindamelllett fontos, hogy mindkettő megőrizze saját működési logikáját. A közvéleményben uralkodó normatív civiltársadalom-képpel szemben, amelyben a civil társadalom és a politikai társadalom élesen elválik egymástól, előbbi lényegéhez tartozik a folyamatos interakció az utóbbival, amely megszűnése éppolyan káros jelenség, mint gyarmatosítása (Cohen–Arató 1992, Gerő–Kopper 2011).

A közgazdasági elméletek a nonprofit–állam–piac viszonyt nem tényleges közvetlen kapcsolatokként tekintették, hanem a munkamegosztás, az egyes szektorok kudarcai és komparatív előnyei mentén, igaz a kínálati modellekben már megjelenik a nonprofit szektorok kormányzat általi finanszírozásának kérdése, és ennek hatása a szervezetek autonómiájára (James 1987, Bocz 2009).

A nonprofit szervezetek strukturalista-funkcionalista elméletei ezekre a szervezetekre többek között politikai szereplőként is tekintenek azáltal, hogy ezek a hatalmi döntések befolyásolói és társadalmi kontrolljai, gazdasági tevékenységük révén pedig az állami redisztribúció fontos intézményei. A hálózati metafora a jólétmix, illetve jóléti pluralista elméletben jelenik meg először. A hangsúly egyértelműen a szektorok – állam, piac, háztartások és nonprofit szektor – kapcsolatára, egymásrautaltságára, a szektorok közötti átmenetekre és feszültségekre helyeződik. A jóléti pluralista modellben a nonprofit szektor intermedier terület, komplex kapcsolatok színtere, amely összekapcsolja a többi három szektort. A nonprofit–állam viszonyban az autonómiával szemben a kooperációra kerül a hangsúly, a piaci szervezetekkel való kapcsolatban a gazdasági szereplők gyakorlatainak átvételére a nonprofitok részéről, az informális szektorral kapcsolatban pedig arra, hogy a nonprofit szektorban formalizálódnak a szubkulturális igények, ami által a nonprofit szektor a civil társadalom képviselőjeként manifesztálódik. A más szektorokkal való kapcsolatban három minta különböztethető meg: (1) az *asszimiláció*, vagyis a másik szektor működési logikájának átvétele; (2) *kizáródás*, amikor az autonómia megőrzése érdekében a többi szereplővel szemben a tiltakozást választják, ami által el is szigetelődnek ezektől; végezetül (3) a *konfliktuális kooperáció*, ami tényleges partneri viszony, amely szolgáltatások és ellenszolgáltatások formájában jelenik meg, egymás teljesítményének elismerésén alapul, ugyanakkor potenciálisan konfliktusokkal terhelt (Evers 1988, 1995, Evers–Olk 1996, Bocz 2009).

A kisebbségi szervezetekre vonatkozó elméletek közül fontosnak tartjuk megemlíteni Kiss Dénes kisebbségi intézményrendszer-modelljét. Kiss (2006) figyelmeztet, hogy a civil társadalom és nonprofit szféra klasszikus elméleteinek alkalmazása téves következtetésekhez vezethet. Amíg ugyanis a civil társadalom és a nonprofit szektor nyugati elméletei értelmében a nonprofit szektor a társadalomnak az állammal és a piaccal egyenrangú,

elkülönült harmadik szektora, amely kiegyenlítő-korrigáló szerepet tölt be az állam és a piac között, valamint biztosítja a civil társadalom érdekeinek érvényre jutását ezekkel szemben, a kisebbségi intézményrendszerek esetében a civil szféra egy további, etnikai dimenzióval egészül ki. Emiatt az állami szektorhoz a többségi, a nonprofit szektorhoz pedig a kisebbségi jelleg társul. Ezen felül ezek az elméletek nem számolnak a kisebbségi intézményrendszeren belüli hatalmi dimenzióval. Kiss Dénes (2006) alternatívaként kínált intézményrendszermodellje kiterjed nemcsak az általunk tárgyalt civil szervezetekre, hanem a kisebbségnek tekinthető intézmények összességére, vagyis mindazokra, amelyek a nyelvi, a tagságra, vezetésre és célcsoportra, illetve a tevékenység etnikai jellegére vonatkozó kritériumok együttes alkalmazása alapján kisebbségnek tekinthetők. Ezek az intézmények követett céljaik szerint alrendszereket alkotnak,² amelyek – a gazdasági alrendszert leszámítva – költségvetési és nonprofit szervezeteket egyaránt magukban foglalnak. Utóbbiak gyakran valamely nemzetállami intézmény analógjai, amelyeket a kisebbségi elit hoz létre ezek pótlására, amennyiben ezeket a kisebbség nem tudja saját intézményként, saját céljai érdekében használni. Emiatt a kisebbségi intézményrendszeren belül a többségihez képest jelentősebb a nonprofit szervezetek aránya. Kiss Dénes figyelmeztet azonban, hogy a ténylegesen civil jellegű szervezetek köre szűkebb, mint a jogi formájukat tekintve nonprofit szervezeteké, és a szervezetek civil jellege alrendszeri betagozódásukhoz képest másodlagos.

Az alrendszeren belül az intézményeket nemcsak horizontális, hanem vertikális, hatalmi kapcsolatok is összeköthetik, de nem szükségszerű, hogy a szervezetek egy alrendszeren belül kapcsolatban legyenek. A ténylegesen kapcsolatban lévő – akár konkurens, akár együttműködő – szervezetek hálózatszerű képződményeket, mezőket alkotnak, amelyek működésük során két többségi mezőhöz – az adott ország többségi mezőjéhez, és amennyiben van, a megfelelő anyaországi mezőhöz – kapcsolódnak, ami magával hozhatja a források potenciális megkettőzését, ám a mezőt irányító egyértelmű szabályok kialakulását is gátolhatja a két mező eltérő logikájához való alkalmazkodás. Egy friss tanulmányában azonban Dániel Botond és Kiss Dénes (2014) már az Evers által is javasolt modellben kísérli meg elhelyezni a romániai magyar szervezeteket.

Figyelemre érdemes Meindert Fennema (2004) modellje az etnikai közösségről, amelyet ő mint az etnikai kisebbségek civil szervezeteinek hálózatát értelmezi, amely a személyek több szervezetben való tagsága, illetve vezető funkciója révén jön létre. Bár nem értek egyet az etnikai közösség fogalmának a szervezetközi hálózatra való szűkítésével, és a szervezetközi kapcsolatok sem korlátozódnak a fentiekre, Fennema interetnikus kapcsolatokra vonatkozó megállapításai egybevágóak saját interjú tapasztalatainkkal: ezek elsősorban többnemzetiségi egyeztető testületek formájában valósulnak meg, a szervezetközi kapcsolatok vélhetően még akkor is kevésbé jellemzőek, mint az intraetnikus kapcsolatok, ha a releváns viszonyokat nem korlátozzuk a közös tagságra.

² Kiss (2006) tételesen felsorolja ezeket, megnevezve a közigazgatási, oktatási-tudományos, vallási, politikai, művelődési, valamint a gazdasági alrendszert.

A kapcsolathálózat-elemzés módszere

A civil szférán belüli, illetve a más szektorokkal vagy más kisebbségek szervezeteivel való kapcsolatok tehát az előbbieken ismertetett modelleknek is központi részei. , hogy a bemutatott modellek megállapításainak vizsgálatára a kapcsolathálózat-elemzés módszere a legalkalmasabb.

A társadalmi kapcsolathálózat-elemzés az 1970-es években vált a szociológia egyik meghatározó paradigmájává. A témához kapcsolódó tanulmányok száma az elkövetkező évtizedekben exponenciálisan nőtt (Borgatti–Foster 2003). Gyökerei Jacob Moreno szociometriai vizsgálataiig nyúlnak vissza. Ezt követően az új módszert eredményesen adaptálták a szociálpszichológia, pszichológia, politikatudomány, a közgazdaságtan és az antropológia területén is, az 1970-es években pedig a hálózat kutatás súlypontja a szociológia felé mozdult el. Az 1980-as évekre létrejöttek a kapcsolathálózat-elemzés legfontosabb intézményei is (tudományos társaságok, folyóiratok, konferenciák stb.). Az évtizedek folyamán pedig a networkmódszert számos szakterület vizsgálata során alkalmazták, ezzel párhuzamosan a kapcsolathálózat-elemzés módszertani alapjai is jelentős fejlődésen mentek keresztül (Galaskiewicz–Wasserman 1993, Borgatti et al. 2009).

A kapcsolathálózat-elemzés a klasszikus survey-vizsgálatokkal ellentétben a társadalmat nem mint pozíciók halmazát fogja fel, hanem az egyének, csoportok, szervezetek és más aktorok közötti kapcsolatok hálózataként. A megfigyelési egységeket nem tekinti egymástól függetlennek, hanem épp ellenkezőleg, kölcsönös függőségi viszonyaikban vizsgálja őket. Ebben a megközelítésben a megfigyelési egységek attribútumainál fontosabbak ezek a közvetlen vagy közvetett kapcsolatok más megfigyelési egységekhez, valamint helyzetük a teljes hálózatban. A kapcsolathálózat-elemzésben ezek a kapcsolatok lehetnek hasonlóságok, például térbeli közelség, tagság ugyanabban a szervezetben, ritkábban bizonyos közös attribútumok;³ lehetnek társadalmi kapcsolatok, mint például rokonság, baráti, munkatársi vagy egyéb kapcsolatok, affektív (szeretet, gyűlölet stb.) vagy kognitív (pl. ismertség) viszonyulások; interakciók, mint például segítség, tanács, sérelem, szexuális kapcsolat; valamint különböző erőforrások, információ, hiedelmek vagy személyek áramlásai (Borgatti et al. 2009).

A kapcsolathálózat-elemzés alkalmazási lehetőségei a szervezetközi viszonyok vizsgálatában

Bár a kapcsolathálózat-elemzés gyorsan elterjedt a szociológiai kutatásokban, a szervezetek közötti kapcsolathálók kutatása ennek a szakirodalomnak csak töredékét teszi ki (Provan–Fish–Sydow 2007).

A hálózati metafora a nonprofit elméletek közül a jóléti pluralista elméletben jelenik meg először. Mint fentebb már bemutattam, a jóléti pluralista modellben a nonprofit szektor intermedier terület, amely összekapcsolja a többi három szektort. Az elmélet a nonprofit–állam viszonyban a kooperációra helyezi a hangsúlyt, a piaci szervezetekkel való viszonyban a piaci jellemzők átvételére a menedzsmentben, az informális szektorral való kapcsolatban pedig a nonprofit szektor az, ahol az előbbiben megfogalmazódó igények kifejeződnek.

³ Ezeket a közvetett kapcsolatok által alkotott hálózatokat nevezik two-mode vagy bipartit hálózatoknak is, amelyekben az aktorok nem közvetlenül kapcsolódnak, hanem a közös földrajzi vagy társadalmi tereken, közös attribútumokon keresztül.

A nonprofit szervezetek a másik három szektorból erőforrásokra tehetnek szert, amelyeket saját tevékenységükben hasznosíthatnak (Evers 1995, Walcher 1997).

A civil/nonprofit kutatásba a kapcsolathálózati megközelítést a globális civil szektor vizsgálata hozta be, e szervezetek legfontosabb sajátosságaként épp a reciprocitást és hálózatiságot megjelölve. A globális civil társadalom kutatói a network megközelítésben látták a nonprofit kutatások „módszertani nacionalizmusának” meghaladását (Anheier–Katz 2004). Bár elsősorban a nemzetközi civil társadalom van érdeklődésük fókuszában, a szervezetenkénti networkök irodalma rámutat, hogy a paradigma a globális szint mellett a lokális intézményrendszerek vizsgálatában is el tudott terjedni.

Joseph Galaskiewicz a globális civil társadalom kutatóit időben jelentősen megelőzve alkalmazta a kapcsolathálózat-elemzést helyi intézményrendszerek struktúrájának vizsgálatában. A civil szervezetek több okból is kapcsolatokat építenek ki egymás között. A szervezetenkénti kapcsolatháló-irodalmat ismertető egyik korai tanulmányában Galaskiewicz (1985) jó áttekintést ad azokról az arénákról, amelyekben a szervezetenkénti kapcsolatok (beleértve nemcsak a civil/nonprofit szervezetek kapcsolatait, hanem gazdasági társaságokat és más szervezeteket) megjelenhetnek.

Az erőforrás-allokáció arénájában kölcsönösen előnyös erőforráscserék zajlanak, az egyes szervezetek saját céljaik elérése érdekében építenek ki kapcsolatokat, amelyeken keresztül a szükséges erőforrásokat (anyagi erőforrásokat, információt stb.) beszerezhetik, ugyanakkor törekszenek arra, hogy mindeközben autonómiájuk a lehető legkisebb mértékben sérüljön. A politikai érdekképviselőt képezi a szervezetenkénti kapcsolatok második színterét, amely arénában a szervezetek koalíciókat építenek bizonyos politikai célok elérése érdekében. Végezetül a legitimitás arénájában a szervezetek a döntéshozók, pályázatok elbírálói, a közvélemény vagy mások meggyőzésére törekszenek a szervezet céljainak és működésének legitimitásáról. Galaskiewicz a tanulmányaiban (Galaskiewicz 1979, Galaskiewicz–Krohn 1984) az erkölcsi támogatást vizsgálja, mint olyan kapcsolatot, amely a szervezetek legitimitációs szükségletét elégíti ki. Természetesen a három arénában kialakított hálózatok hatással lehetnek egymásra, az egyik arénában fenntartott kapcsolatok segíthetik, vagy épp akadályozhatják más típusú kapcsolatok kiépítését.

A szervezetenkénti kapcsolatháló-elemzések a szervezeteket ezekben a hálókba ágyazódva vizsgálják. Ugyanakkor a hálózatok lehetnek a vizsgálat tárgyai és kiindulópontjai egyaránt – a kutatások egyrészt megkísérelhetik magyarázni a kapcsolathálóknak a létrejöttét, felfedni a hálózatok struktúráját, vagy éppen „független változóként” is kezelhetik a szervezetek közötti kapcsolatokat és a hálózatok egészét, amelyek magyarázatot nyújthatnak a szervezetek különböző jellemzőire, viselkedésére (Borgatti–Foster 2003).

A szervezetek közötti kapcsolatok előzményeiként számtalan tényező említhető meg, kezdve a szervezeteket alkotó személyek egymás közötti kapcsolataival, amelyek alapulhatnak e személyek hasonlóságán, térbeli vagy társadalmi struktúrabeli közelségén, személyiségén. A szervezeti vezetőkkel készített interjúk rámutatnak, hogy nem ritkán a kapcsolatok hiányáért is a szervezetek vezetői közötti konfliktusok felelősek. A személyes kapcsolatok mellett a kapcsolatok kiépítésében szerepet játszanak a szervezeti szintű motivációk, mint az erőforrás-elérés, a bizonytalanság csökkentése, a legitimitás erősítése, vagy épp kollektív célok elérése. Szerepet kapnak az együttműködés terén szerzett korábbi tapasztalatok; a személyekkel vagy szervezetekkel szembeni bizalom; a reciprocitás normáinak elfogadottsága és kikényszeríthetősége; a szervezetek hasonló státusza és hatalmi pozí-

ciója; a kontextus, legyen az jogi, intézményi, kulturális vagy történeti, ideértve például különböző kifejezetten hálózatépítésre törekvő szervezetek jelenlétét is (Brass et al. 2004).

A következmények között az imitációt, vagyis más szervezetek gyakorlatainak terjedését; az innovációt, a szervezet túlélését és jobb teljesítményét említik (Brass et al. 2004). Hardy és munkatársai (2003) pedig a kapcsolatok hatásait összekapcsolják az együttműködések egyéb jellemzőivel, nevezetesen, hogy mennyire intenzív a kapcsolat a két szervezet között (*involvement*), illetve mennyire ágyazódik bele tágabb szervezatközi viszonyokba (*embeddedness*) (Hardy–Phillips–Lawrence 2003). A lehetséges hatások közül a nagyobb mennyiségű és kritikus erőforrásokhoz és más szervezeteknél meglévő tudáshoz való hozzáférés az előbbivel, a politikai befolyás erősödése az utóbbival, az új tudás létrejötte pedig mindkettővel összefüggni látszik.

A kapcsolatháló-elemzés megvalósulhat mikroszinten, az egyes diádok, triádok, a szervezetek egocentrikus hálózatainak szintjén, vizsgálhatják a szervezetek centralitását, kapcsolataik multiplicitását; de történhet egy település, térség, ország szintjén, vagy akár nemzetközi szinten, és a vizsgálat tárgya lehet a teljes hálózat struktúrája, különböző tulajdonságai, mint például a sűrűsége, fragmentáltsága vagy más tulajdonságai (Borgatti–Foster 2003, Provan–Fish–Sydow 2007). A kapcsolathálózat-elemzés egyik gyakran idézett sajátossága, hogy mind elméleti, mind módszertani szempontból számos kapcsolódási pont van ez utóbbi makroszintű elemzések és a mikroszintű vizsgálatok között. Egy harmadik szintnek is tekinthetőek azok az ún. hiperhálózati megközelítések (Anheier–Katz 2004), amelyek lényege, hogy az elemzési egységek – általában szervezetek, de lehetnek akár szervezettípusok is (lásd Seippel 2007) nemcsak közvetlenül, de közvetetten is kapcsolódhatnak, például eseményeken, szervezeteken, közös tagokon keresztül (ezt two-mode vagy bipartit hálózatnak is nevezik), ami nem csak az aktorok között hoz létre hálózatot, hanem – a közös tagság révén – az események, szervezetek, szervezettípusok között.

1. táblázat: A szervezatközi hálózatok kutatásának típusai

Független változók – bemenetek szintje	Függő változók – kimenetek szintje	
	Egyes szervezetek	Szervezetek csoportjai, hálózat
Szervezeti szintű változók	Egy szervezet hatása egy másikra diadikus kapcsolatokon keresztül	Egy szervezet hatása a hálózatra
Network szintű változók	A hálózat hatása egy szervezetre	Hálózatszintű interakciók

Forrás: Provan–Fish–Sydow (2007: 483).

A kapcsolathálózat-elemzés célját képezhetik az aktorok közötti különbségek, azaz a hálózat differenciálódása, de az aktorok valamilyen szempontból vett hasonlósága is. A hasonlóságokra és különbözőségekre pedig a magyarázatot kereshetik az aktorok közötti közvetlen kapcsolatokban, és az ezeken átáramló erőforrásokkal vagy az egyes szereplők által elfoglalt strukturális pozíciókban, ami értelmezhető egyrészt mint az egyes aktorok hasonló vagy épp eltérő kapcsolatkészlete (Borgatti–Foster 2003), vagy mint különleges jelentőségű strukturális pozíciók, mint például híd- vagy brókeri szerep betöltése, vagyis olyan aktorok vagy csoportok összekötése, akik egyébként nincsenek kapcsolatban.

2. táblázat: A kapcsolathálózati kutatások típusai

Mechanizmus	A magyarázat célja	
	Társadalmi tőke (teljesítménykülönbségek)	Diffúzió (homogenitás)
Strukturalista (topológiai)	Strukturális tőke	Környezet általi formálódás
Kötésorientált (erőforrásáramlás)	Erőforrás-elérés	Fertőzés

Forrás: Borgatti–Foster (2003: 1004).

A kapcsolathálózat-elemzés magyarországi alkalmazásai a civil/nonprofit-kutatásokban

Bartal Anna Mária egy 2006-os tanulmányában még azt írja, hogy a kapcsolatháló-elemzés még nem nyert polgárjogot a magyarországi nonprofit kutatásokban (Bartal 2006). Ugyanebben a tanulmányában egy hazai ernyőszervezet tagjainak vizsgálatán mutatja be a kapcsolathálózat-elemzés alkalmazásának lehetőségét. A szervezetek egymás közötti és más, az ernyőszervezethez nem tartozó szervezetekkel kialakított kommunikációs, együttműködési (közös rendezvények, közös pályázatok) és támogatói/támogatotti kapcsolatait, valamint elismertségi viszonyait és észlelt befolyását vizsgálta. A szövetségen belüli kapcsolathálózatokat a sűrűség, a hálózat alapvető struktúrája, a kapcsolatok kölcsönössége szerint elemezte, valamint feltárta a hálózatokban megfigyelhető klikkeket, a központi szerepet és a hídszerepet betöltőket. A hálózatok struktúrájának magyarázata kevésbé jelenik meg a tanulmányban, és elsősorban az egyes szervezetek kilétével, másrészt azzal magyarázza a szereplők strukturális pozícióit, hogy vezetőik válaszaik alapján mennyire tekinthetők motiváltaknak a szövetségi munkára. A tanulmány fontos érdeme, hogy felhívja a figyelmet a formális statisztikai vizsgálat és a kapcsolathálózat-elemzés egymást kiegészítő voltára, valamint több olyan problémára, amellyel a szervezetközi hálózatokat kutatóknak szembe kell nézniük, így például a kérdőívet kitöltő személy kompetenciájának kérdésére, a személyes és szervezeti kapcsolatok közötti átfedésekre (uo.: 2006).

Bartal Anna Mária és Molnár Krisztina végezték el az Ister–Granum Eurorégió magyar civil/nonprofit szervezeteinek kapcsolathálózati vizsgálatát (Bartal–Molnár 2006). A kutatásban ezúttal is együttesen alkalmazzák a civil/nonprofit szervezetek formális statisztikai és a szektor kapcsolathálózati vizsgálatát. A felmért kapcsolattípusok ezúttal is a kommunikációs és együttműködési (pályázási) és a szlovákiai szervezetek esetében a támogatói kapcsolatai voltak. A szektor és környezete kapcsolatai közül a települési önkormányzattal, illetve a határon túli és más külföldi szervezetekkel való kapcsolatokat mérték fel, valamint az ernyőszerkezeti tagságot. A magyarországi és szlovákiai szervezeteket elkülönítve vizsgálták, körzetenként. Az elemzés szempontjai megegyeztek az előbbi (Bartal 2006) tanulmányéval. Témánk szempontjából elsősorban a szlovákiai magyar szervezetekre vonatkozó eredmények érdekesek. Ez alapján látható, hogy a térség civil hálózata néhány központi szereplő köré csoportosul. A hálózatok szerkezetében a tevékenységterület és települések szerinti elkülönülésnek volt szerepe (Bartal–Molnár 2006).

Haász Nikolett (2010) szakdolgozatában alkalmazta a kapcsolathálózat-kutatás módszerét. A vizsgált kapcsolatok és az elemzés szempontjai lényegében megfeleltek a Bartal Anna Mária kutatása kapcsán említetteknek.⁴ Vizsgálata alapján a Komárom-Esztergom megyei német szervezetek kapcsolathálózatának sűrűsége inkább alacsonynak mondható, és alapvetően területi alapon tagolódik.

Kováts András (2012) a Magyarországon aktív migráns szervezeteket vizsgálta. Külön elemezte a vertikális kapcsolataikat a különböző hivatalos szervek irányába, és külön vizsgálta a szervezetek horizontális kapcsolatait, megkülönböztetve egyrészt a saját etnikum más szervezetei felé irányuló összekötő, valamint a más etnikai csoportokkal és a többségi szervezetekkel kialakított áthidaló kapcsolatokat, másrészt a gyenge (találkozás, konzultáció, információcsere) és erős (együttműködés projekt vagy esemény kapcsán) kapcsolatokat. A kutatás zárótanulmányában azonban nem törekedett a kapcsolathálókok magyarázatára, egyedül az etnikai csoportok szerinti tagolódásra hívta fel a figyelmet.

Témánk szempontjából érdekes még Gerő Márton és Fonyó Attila kutatása a magyarországi jogvédő szervezetek kapcsolatairól, amelynek egyik központi kérdése volt a különböző szektorok és alszektorok elkülönülése (Gerő–Fonyó 2013). A szerzők két típusú kapcsolat mentén vizsgálták a szervezetek kapcsolathálóját, a tranzakciós (erőforrások átadásán vagy megosztásán alapuló) és a szövetségi (közös állásfoglalás, petíciók, demonstrációk) kapcsolatok mentén. A kutatás rámutatott egyrészt a szervezetek tevékenység szerinti csoportosulására és a hálózatok fürtös elrendezésére, azaz arra, hogy számos szervezet van, amelyek egymáshoz csak néhány centrális szervezeten keresztül kapcsolódnak, közvetlenül nem. A tranzakciós hálózatban felhívták a figyelmet a kormányzati szereplők jelenlétére, amelyek közül néhány a hálózat központi szereplője. Összességében úgy találták, hogy nincs egyértelmű elkülönülés sem a jogvédő és nem jogvédő, sem a civil és nem civil szervezetek között, a jogvédő civil szervezetek inkább közvetítő szerepet töltenek be (uo.).

Emellett a kapcsolathálózat-elemzés módszerét még több más esetben is felhasználták, így például teleházak (Osváth 2005), a szakkollégiumi mozgalom (Fazekas–Sik 2007), a drogprevenció területén működő nonprofit szervezetek (Arnold–Paksi 2010) vagy épp a katolikus családok közössége (Laki 2012) kutatásában.

A kisebbségi civil szervezetek kapcsolatai

A következőkben arra szeretnék rámutatni, milyen új ismeretekkel szolgálhatna a kisebbségi intézményrendszeréről, illetve azon belül a civil szervezetekről a kapcsolathálózati módszer alkalmazása. Érvelésemben támaszkodok a kisebbségi szervezetekről készült eddigi munkáknak a szervezetek közötti, valamint a más szektorokkal való kapcsolatokra vonatkozó megállapításaira, valamint saját, kisebbségi szervezetek vezetőivel készített interjúkra.

Az általunk vizsgált kisebbségi szervezetek tevékenységük során számtalan különböző szervezettel és intézménnyel kapcsolatba kerülnek. Ez jól látható például a romániai magyar nonprofit szervezetekre kiterjedő vizsgálatokból (Barna 2004, Kiss 2010, Dániel–Kiss 2014), és nincs okunk feltételezni, hogy ez ne lenne igaz a többi külföldi magyar közösségre, illetve a más kisebbségi csoportokra. Az idézett kutatások a szervezetek kap-

⁴ A szakdolgozat témavezetője Bartal Anna Mária volt.

csolatait két módon is vizsgálták. Egyrészt a bevételszerkezet vizsgálata révén fényt derítettek a szervezeteknek a potenciális támogatókkal való kapcsolatára; másrészt közvetlenül is rákérdeztek, van-e az adott szervezetnek kapcsolata a helyi önkormányzattal, egyházzal, gazdasági szervezettel, politikai párttal, más civil szervezetekkel vagy egyéb intézményekkel.

A bevételszerkezetből világosan látszik, hogy a kisebbségi civil szervezetek támogatásaik révén közvetetten függnek a politikai intézményektől, önkormányzatoktól és kormányzati szervektől, bevételeik legnagyobb részét ezekből a forrásokból kapják, saját tevékenységből származó bevételeik alig vannak (Kiss 2010, Barna 2004, Nagy–Tóth 2006, *Vajdasági magyar civil stratégia* 2012). Ez alól kivételek a migránsok szervezetei, amelyek alig kapnak állami és önkormányzati támogatást, és elsősorban magánadományokból és tagdíjából működnek (Kováts 2012). A függőség különösen látványos esete, ha a szervezet fennmaradása érdekében kénytelen újabb és újabb programokat megpályázni, hogy a működéshez szükséges forrásokat ezekből biztosítsa (Wizner–Bernáth 2002). Magyarországon ezen kívül kimutatható a függés a kisebbségi önkormányzatoktól (Kiss–Kovács–Máder 2004, Haász 2010), a határon túl pedig a forráselosztásban betöltött pozícióik miatt a kisebbségi magyar politikai elitől (Kováts 2009, Kiss 2010, Barna 2004). A mástól való pénzügyi függés speciális esete, amikor egyes nem bejegyzett szervezetek javára pályáznak más szervezetek, amelyek aztán a kapott támogatást a nem bejegyzett szervezet rendelkezésére bocsátják (lásd Morauszki 2012).

A különböző elemzések világosan rámutattak, hogy a vizsgált szervezetek többé-kevésbé intenzív kapcsolatot ápolnak nemcsak más civil szervezetekkel, de más szektorokkal is, ugyanakkor kevésbé jellemzőek a kapcsolatok a gazdasági társaságokkal,⁵ illetve a többségi civil szférával, még akkor sem, ha a többség egyébként nyitott lenne az együttműködésre (Kováts 2009, Barna 2004, Kiss 2010, Dániel–Kiss 2014).

A nemzetiségi önkormányzatok a civil/nonprofit szervezetek fontos partnerei (Kiss–Kovács–Máder 2004, Haász 2010). A kétfajta szervezettípus gyakran személyi átfedések révén is szorosan összefonódik, akár azért, mert a nemzetiségi önkormányzati vezetők a civil szférából érkeztek, vagy pedig a kisebbségi önkormányzatok próbálják mozgásterüket civil szervezetek révén növelni (Lukács 2000). A kormányzati és önkormányzati intézmények gyakran ezeket tekintik partnernek, a kisebbség legitim képviselőinek. A nemzetiségi önkormányzatoknak jelentős szerepe lehetne a civil szféra tájékoztatásában, ám ehhez nem feltétlenül rendelkeznek megfelelő kapcsolatokkal (Wizner–Bernáth 2002). A nemzetiségi önkormányzatok tehát közvetítőként beékelődhetnek a civil szervezetek és a politikai szféra közé, így a velük kialakított kapcsolatok számos előnnyel járhatnak a civil szervezetek számára. Ezek híján a szervezet eleshet támogatásoktól, nem jut hozzá bizonyos információkhoz, és a befolyása a helyi vagy országos politikai szférára is korlátozott.

A külföldi magyar szervezetek esetében, úgy tűnik, különösen erős az összefonódás a civil/nonprofit szervezetek és a politikai pártok között, mégpedig már a rendszerváltás óta.⁶ A rendszerváltás környékén a megszülető politikai mozgalmak törekedtek is rá, hogy a már létező intézményeket befolyásuk alá vonják, illetve új

⁵ Jó példaként azonban megemlíthető például az erdélyi Igen, tessék! mozgalom, vagy a hasonló szlovákiai kezdeményezés, a Magyar Pozsony.

⁶ Szlovákiában a rendszerváltás idején a legnagyobb szervezet, a Csemadok a politikai elit rekrutációjában is jelentős szerepet kapott, mivel a rendszerváltást megelőzően a szervezet az érdek-képviselési tevékenység és közéleti szerepvállalás egyik terepe volt. A Szövetség a mai napig szoros kapcsolatban van a szlovákiai magyar politikai elitel, a választások során többször deklarálta támogatását valamelyik magyar pártot.

nonprofit szervezeteket hoztak létre céljaik képviseletére. Mint Tóth Károly (2006) írja, megkezdődött a civil szféra „politikai birtoklásáért” folyó küzdelem. A szervezetek egy jellemző típusát képezik az ún. „(Cseh)szlovákiai Magyar...” szervezetek, amelyek szakterületükön monopolhelyzetre törekcszenek, külkapcsolataikban pedig a magyarországi és szlovákiai magyar politikai pártoknál keresik legitimitásukat, ami elsősorban a kisebbségi intézményrendszer számára megszerzett forrásokban testesül meg (uo.). A politikai pártok és a civil szervezetek közötti kapcsolatok erősíthetik a pártok legitimitását, növelhetik a civil szervezetek befolyását, ugyanakkor bizonyos esetekben árthatnak a civil szervezetek hitelességének.

A civil szféra és a politikai pártok közötti kapcsolatok, bár történtek rá kísérletek (Szlovákiai Magyar Értelmiségi Fórum, Millenniumi Fórum), nehezen intézményesültek (Tóth 2006). A legutóbbi évek fejleménye, hogy 2009-ben megalakult a Szlovákiai Magyarok Kerekasztala, amely a kisebbségi intézmények, szervezetek, gazdasági társaságok, valamint magánszemélyek egyeztető fórumaként szándéka szerint érvényesíti ezek közös akaratát a hivatalos szervekkel szemben.⁷ A szervezet civil társadalomra vonatkozó célkitűzése éppen a kapcsolatok megerősítése a szektoron belül, valamint a szlovák és külföldi szervezetek irányába.⁸ A Szlovákiai Magyarok Kerekasztala mintájára később a szlovákiai ruszin közösség is létrehozta a Szlovákiai Ruszinok Kerekasztalát.

Szlovákiában ugyanakkor a politikai elittel való kapcsolat a pártok versenye révén véleménykülönbségeket is rögzített a szlovákiai magyar civil szférában, amelyben elválnak egymástól az elsősorban a hagyományos kultúra és nemzeti identitás ápolásában aktív „nemzeti-konzervatív”, illetve a mindenekelőtt a gazdasági környezet javítására összpontosító „liberális” civil szervezetek. A két csoport bizalmatlansága pedig gyengíti a szervezetek együttműködését (Kováts 2009).

Erdélyben is megfigyelhető a nonprofit szektor és az RMDSZ kapcsolata, például az ifjúsági szervezetek esetén (Barna 2004), ugyanakkor ezzel ellentétes eredmények is születtek (Kiss 2010). Az adatok alapján a vajdasági szervezetekre is kevésbé jellemző a politikai szervezetekkel való kapcsolat (*Vajdasági civil stratégia* 2012).

A szervezetközi kapcsolathálózat-elemzés előnyei és dilemmái

A hivatkozott tanulmányok már rámutattak, hogy a kisebbségi intézményrendszer nem elszigetelt szervezetek összessége, és hogy az egyes szervezetek többé-kevésbé intenzív kapcsolatokat ápolnak nemcsak az adott szektorhoz tartozó szervezetekkel, hanem más szektorokhoz tartozó intézményekkel is. Ugyanakkor kevés információval szolgálnak arról, mi ezeknek a kapcsolatoknak az intenzitása, gyakorisága, illetve, ami még fontosabb, a tartalma és alapja: személyi átfedés, személyes ismeretség, különböző erőforrások áramlása, pályázati vagy projekt-együttműködés, erkölcsi támogatás, vagy más. A kapcsolatok mintázata a kapcsolat típusától függően változhat. A szakirodalom és a szervezeti vezetőkkel készített interjúk alapján annyi bizton állítható, hogy a szervezetek kapcsolatai olyan tőkét vagy erőforrást jelentenek, amelytől nem érdemes eltekinteni.

⁷ A szervezet azóta többek között több petíciót és tiltakozást karolt fel, aktív a kormányzati döntések véleményezésében, policy-javaslatok kidolgozásában, és jogsegélyszolgálatot működtet, valamint elérte, hogy a magyar közösséget képviselő pártok aláírják az ún. Szlovákiai magyar alapdokumentumot.

⁸ <http://kerekasztal.org/info> (letöltve: 2015. 03. 10.)

Amellett érvelek, hogy a kapcsolathálózat-elemzés módszere további fontos információkkal szolgálhatna. Meggyőződésem, hogy az intézményrendszer méretén, összetételén, bevételszerkezetén túl ennek az intézményrendszernek a struktúrája, a szervezetközi kapcsolatok mintázata ugyancsak fontos információkat nyújthat az adott kisebbségi intézményrendszerrel, mint ahogy a hálózatban elfoglalt pozíció is az adott szervezetről. Ez igaz akkor is, ha figyelmünket csak a teljes intézményrendszer egy részére, például a civil szervezetekre összpontosítjuk. Ezeknek a – jogilag egyenrangú – szervezeteknek a hálózata felfedheti a szervezetrendszer belső informális struktúráját, hierarchiáját, láthatóvá és elkülöníthetővé válnak a központi és a perifériális szereplők, illetve azok az aktorok, akik speciális pozíciókat, elsősorban a már említett híd- vagy brókerszerepeket töltenek be a hálózatban. Ezen felül rámutathat és akár magyarázatot is adhat a szektoron belüli esetleges megosztottságokra. A más szervezetek bevonása révén ezután vizsgálhatóvá válik a civil szervezetek helye a teljes intézményrendszerben, és egyáltalán, hogy beszélhetünk-e elkülönült civil szféráról a kisebbségi intézményrendszereken belül, és ha igen, az hogyan kötődik a többi szférához. Vagy a kapcsolathálózat-elemzés is megerősíti Kiss Dénes feltételezését az alrendszeri betagozódás elsőbbségéről (Kiss 2006)?

Az eddigi, jellemzően egy-egy kisebbségre összpontosító kutatások mellett fontosnak tartom ezek összehasonlítását, és annak megvizsgálását is, hogy az egyes kisebbségi intézményrendszerek hogyan szerveződnek, melyek a központi szereplők, hogyan kapcsolódnak egymáshoz, illetve a többségi intézményrendszerhez, melyek azok a szervezetek, amelyek hidat képeznek közöttük.

Továbbá fontosnak ítélem az ún. negatív kapcsolatok bevonását is a vizsgálatba. Erre mindeztáig nem került sor, noha tovább árnyalhatná a hiányzó kapcsolatokat. A szervezetek képviselőivel készített interjúk során is megmutatkozott, hogy a személyes ellentétek gyakran megakadályozzák a szervezetek közötti együttműködést is. A személyes ellentétek pedig, mint az interjúk rámutattak, akár a létrejöttüktől kezdve kísérhetik egy-egy szervezet működését, korlátozva együttműködési lehetőségeiket, amennyiben más szervezetek vetélytársaként vagy pedig az ő tevékenységük kritikájaként fogják fel a szervezet létrejöttét.

Természetesen a kapcsolathálózat-kutatás sem univerzális csodaszer. A tanulmányban említett előnyök mellett számolnunk kell a módszer korlátaival. Egy nagyszámú szervezetből álló rendszer felmérése, főleg, ha több különböző típusú kapcsolatot kívánunk vizsgálni, rendkívül időigényes és költséges lehet. Természetesen dönthetünk amellett, hogy a szervezetek reprezentatív mintájának egocentrikus kapcsolathálózatának vizsgálatát végezzük el. Ennek további előnye a reprezentativitás, ugyanakkor a hálózatban elfoglalt pozícióról csak a teljes hálózat felméréssel kaphatunk pontos képet, utóbbi módszerrel a mintából van lehetőség megbecsülni a háló sűrűségét, a kapcsolatok reciprocitásának fokát, az adott szervezet centralitását (Kürtösi 2005), le kell azonban mondanunk a tágabb környezet, a kapcsolódó szervezetek egymás közötti kapcsolatainak hatásának vizsgálatáról. A reprezentatív mintán alapuló vizsgálatokban ugyancsak felmerül a mintavételi keret meghatározásának problémája. Mint láthattuk, mind a kisebbségi, mind a civil szervezet meghatározása számos problémát vet fel, ami nehezíti a mintavételi keret kialakítását. Az egy-egy hálózatra összpontosító kutatások azonban felvetik az általánosíthatóság kérdését.

Amennyiben valamely hálózat teljes körű felmérését tűzzük ki célul, központi jelentőségű az elemzési egységek lehatárolása, ami jellemzően területi vagy funkcionális alapon történt (Laumann–Galaskiewicz–Marsden 1978). A lehatárolás mindkét formája ugyanakkor felveti a határokon átnyúló kapcsolatok kezelésének kérdését (Kürtösi 2005). Feltételezhető-e, hogy a lehatárolás eredményeképpen a vizsgálatba bevont szervezetek egy

többé-kevésbé önálló rendszert alkotnak? Az általunk többé-kevésbé önkényesen meghúzott határokon átnyúló kapcsolatok jelentős mértékben megváltoztathatják a rendszer struktúráját, előfordulhat, hogy egy települési szinten periférikus aktor valójában centrális pozíciót foglal el egy nagyobb léptékű hálózatban, ám elsősorban a településen kívül működő szervezetekkel van kapcsolatban. Ennek kivédése érdekében a kapcsolathálózat határát gyakran a kapcsolatok sűrűségére, intenzitására alapozva húzzák meg. A kutató általi önkényes (nominális) lehatárolás elkerülésére másik mód az érintettek véleménye alapján történő lehatárolás (realista megközelítés-mód), tehát amikor az érintettek maguk állapítják meg, hogy kiket tartanak az adott közösséghez tartozónak (Kürtösi 2005). Peter V. Marsden további lehatárolási módként megemlíti a vizsgálatba bevont szervezetek néhány fokális szervezettől kiinduló hálóbdaszerű bővítését (Marsden 1990).

Számolnunk kell azzal is, hogy a válaszmegtagadás a klasszikus survey-vizsgálatokhoz képest a teljes hálózatot vizsgáló kutatásokban nagyobb problémát okoz, mivel az ezáltal kieső kapcsolatok jelentősen megváltoztathatják a hálózat struktúráját. Ez részben orvosolható, amennyiben a partnerszervezetek beszámolhatnak a nem válaszolókkal kialakított kapcsolataikról; elvész azonban az a lehetőség, hogy állításukat a másik szervezet válaszaival ütköztessük.

Összegzés és kitekintés

Tanulmányomban a szervezetközi kapcsolathálózat-elemzés nemzetközi szakirodalmát, illetve a módszer magyarországi adaptálására tett kísérleteket tekintettem át. Tettem ezt abból a meggyőződésből, hogy a kisebbségi intézményrendszerekről és az ezek részét képező civil szervezetekről való tudásunk nem lehet teljes, amennyiben ezeket a szervezeteket elszigetelten vizsgáljuk, és nem fordítunk kellő figyelmet a szervezetek más szervezetekkel és akár más szektorokkal kialakított kapcsolataira. A civil társadalom és a nonprofit szektor elméletei, illetve a kisebbségi intézményrendszerekre vonatkozó eddigi kutatások is mind alátámasztották, hogy ezek a szervezetek számtalan módon kapcsolódnak a környezetüket alkotó intézményekhez. Ezért írásomban amellett érveltem, hogy a kapcsolathálózat-elemzésnek, minden hiányossága ellenére, nagyobb teret kellene nyernie a kisebbségi intézményrendszerek vizsgálatában.

Az eddigi vizsgálatokból kiemelendőnek tartom a formális statisztikai és a kapcsolathálózat-elemzés egymást kiegészítő voltát, sőt a jövőben fontosnak vélem a formális statisztikai és kapcsolati jellemzők fokozottabb egymásra vonatkoztatását. A korábbi vizsgálatok célja elsősorban a hálózatok struktúrájának leíró vizsgálata, valamint a központi szereplők megtalálása volt, a jövőben nagyobb hangsúlyt kellene fektetni a hálózatok, a létező és nem létező kapcsolatok magyarázatára.

Az eddigi kutatások – szektorközpontú szemléletmódjunktól adódóan – jellemzően külön vizsgálták a nonprofit szervezetek más nonprofit szervezetekkel kialakított kapcsolatait. Ugyanakkor a kisebbségi intézményrendszerek esetében az etnikai meghatározottság elsődlegessége a szektoriális megfontolásokkal szemben a különböző szektorokhoz és a más etnikai csoportokhoz tartozó szervezetekkel kialakított kapcsolatok integrált vizsgálatát indokolja. Erre az áttekintett magyarországi szakirodalomban Gerő és Fonyó (2013) tanulmányában láttunk példát, amelynek explicit célja volt a szektorok elkülönülésének vizsgálata.

Harmadik szempontként fontosnak ítélem a pozitív tartalmú kapcsolatok mellett a negatív kapcsolatok – például együttműködés elutasítása, konfliktusok – bevonását az elemzésekbe, ami jobban rávilágítana a hiányzó kapcsolatok jellegére. Láthattuk, hogy a kisebbségi intézményrendszerek átpolitizáltsága éles megosztottsághoz vezethet, ami véleményünk szerint csak a negatív kapcsolatok bevonásával vizsgálható érdeemben.

Kováts András vizsgálatának (2012) érdeme, hogy a kvantitatív adatfelvételt strukturált interjúkkal egészítette ki. A hálózatok jobb megértése érdekében követendőnek tartom a kvantitatív és kvalitatív megközelítések együttes használatát, ami módot ad annak elemzésére, hogy a hálózatok aktorai – különösen a befolyásos, központi vagy épp brókeri pozíciót elfoglalók – hogyan viszonyulnak a különböző jellegű kapcsolatokhoz vagy azok hiányához, milyen motivációk állnak ezek hátterében, hogyan értékelik, és hogyan élnek hálózati pozíciójukkal.

Irodalom

- Anheier, H. – Katz, H. (2004): Network Approaches to Global Civil Society. In Anheier, H. – Glasius, M. – Kaldor, M. (eds.): *Global Civil Society 2004–2005*. London: Sage, 206–221.
- Arato, A. – Cohen, J. (1984): Social Movements, Civil Society and the Problem of Sovereignty. *Praxis International*, 4, (3), 266–283.
- Arnold P. – Paksi B. (2010) Kábítószer problémával foglalkozó civil szervezetek kapcsolatai. *Addiktológia*, 4, 253–280.
- Barna G. (2004): Erdélyi magyar ifjúsági szervezetek szervezetszociológiai elemzése. *Erdélyi társadalom*, 2, 85–112.
- Bartal A. M. (2005): *Nonprofit elméletek, modellek, trendek*. Budapest: Századvég Kiadó.
- Bartal A. M. (2006): *A hálózatelemzés lehetőségei és gyakorlati konzekvenciái a nonprofit szervezetek vizsgálatában* – egy ernyőszervezet esettanulmánya alapján. Kutatási zárójelentés. <http://www.szulokalapitvany.tsoft.hu/digitalcity/servlet/PublishedFileServlet/AAABZNI/A+h%C3%A1l%C3%B3zatelemz%C3%A9s+ehet%C5%91s%C3%A9gei+%C3%A9s+gyakorlati+konzekvenci%C3%A1i+a+nonprofit+szervezetek+vizsg%C3%A1lat%C3%A1ban.pdf> (utolsó letöltés: 2015. 03. 10.)
- Bartal A. M. – Molnár K. (2006) *Civil kapcsolati hálók az Ister–Granum Eurorégióban*. Kutatási jelentés. Esztergom. /Eurohíd-füzetek 2./ <http://www.istergranum.hu/tanulmanyok/civilkapcsolatihalok.pdf> (utolsó letöltés: 2015. 03. 10.)
- Blénesi É. – Mandel, K. – Szarka, L. (szerk.) (2005): *A kultúra világa*. A határon túli magyar intézményrendszer. Budapest: MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet.
- Bocz J. (2009): *A nonprofit szektor strukturális átalakulása Magyarországon*. A magyar nonprofit szektor az 1990-es évek elejétől a 2000-es évek közepéig. PhD értekezés. Budapest: Budapesti Corvinus Egyetem Szociológiai és Társadalompolitikai Intézet. http://phd.lib.uni-corvinus.hu/375/1/bocz_janos.pdf (utolsó letöltés: 2015. 03. 19.)
- Borgatti, S. P. – Foster, P. C. (2003) The Network Paradigm in Organizational Research: A Review and Typology. *Journal of Management*, 6, 991–1013.

- Borgatti, S. P. – Mehra, A. – Brass, D. J. – Labianca, G. (2009) Network Analysis in the Social Sciences. *Science*, 5916. 892–895. http://www.bebr.ufl.edu/files/Network%20Analysis%20in%20the%20Social%20Sciences_0.pdf (utolsó letöltés: 2015. 03. 19.)
- Brass, D. J. – Galaskiewicz, J. – Greve, H. R. – Tsai, W. (2004): Taking Stock of Networks and Organizations: A Multilevel Perspective. *Academy of Management Journal*, 323, (6), 795–817.
- Cohen, J. – Arato, A. (1992): *Civil Society and Social Theory*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Dániel B. – Kiss D. (2014): A romániai magyar kulturális szervezetek erőforrásainak szociológiai vizsgálata. *Civil Szemle*, 12, (4), 71–106.
- Edwards, M. (2004): *Civil Society*. Cambridge: Polity Press.
- Edwards, M. (2011): Introduction: Civil Society and the Geometry of Human Relations. In Edwards, M. (ed.): *The Oxford Handbook of Civil Society*. New York: Oxford University Press, 3–14.
- Evers, A. (1988): Shifts in the Welfare Mix: Introducing a New Approach for the Study of Transformation in Welfare and Social Policy. In Evers, A. – Wintersberger, H. (eds.): *Shifts in the Welfare Mix. Their Impact on Work, Social Services and Welfare Policies* Vienna: European Centre for Social Welfare Policy and Research, 7–30.
- Evers, A. (1995): Part of the Welfare Mix: The Third Sector as an Intermediate Area. *Voluntas*, 6, (2), 159–182.
- Evers, A. – Olk, T. (1996) Wohlfahrtspluralismus – Analytische und normativ-politische Dimensionen eines Leitbegriffs. In Evers, A. – Olk, T.: *Wohlfahrtspluralismus. Vom Wohlfahrtsstaat zur Wohlfahrtsgesellschaft*. Opladen: Westdeutscher Verlag GmbH. 9–60.
- Fazekas M. – Sik D. (2007): *A magyarországi szakkollégiumok: érdekérvényesítés, forrásszerzés, kommunikáció*. Nemzeti Civil Alapprogram. Kutatási zárójelentés. http://szisz.hu/~tartalom/fajlok/03_05/03_07/A_magyarorszagi_szakkollegiumok.pdf (utolsó letöltés: 2015. 03. 10)
- Fennema, M. (2004): The Concept and Measurement of Ethnic Community. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 30, (3), 429–447.
- Galaskiewicz, J. (1979): *Exchange Networks and Community Politics*. Vol. 75. London: Sage Library of Social Research.
- Galaskiewicz, J. – Krohn, K. R. (1984): Positions, Roles and Dependencies in a Community Interorganizational System. *The Sociological Quarterly*, 25, (4), 527–550.
- Galaskiewicz, J. (1985): Interorganizational Relations. *Annual Review of Sociology*, 281–304.
- Galaskiewicz, J. – Wasserman, S. (1993): Social Network Analysis. Concepts, Methodology, and Directions for the 1990s. *Sociological Methods & Research*, 11, (1), 3–22.
- Gerő M. – Fonyó A. (2013): Szektor, alszektor vagy nem szektor? *socio.hu*, 1. http://socio.hu/uploads/files/2013_1/2gero_fonyo.pdf (utolsó letöltés: 2015. 03. 10)
- Gerő M.–Kopper Á. (2011): A civil és politikai társadalom megkülönböztetése és kapcsolata. A magyar civil-társadalom gyarmatosításának egy folyamatáról. In Dupcsik Cs. – Kovách I. – P. Tóth T. – Takács J. (szerk.): *Nézőpontok*. Fiatal kutatók tanulmányai. Budapest: MTA Szociológiai Kutatóintézet.
- Haász N. (2010): *A Komárom–Esztergom megyei német nemzetiségi civil szervezetek kapcsolathálózati elemzése*. Szakdolgozat. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar Szociológia Intézet.

- Hardy, C. – Phillips, N. – Lawrence, T. B. (2003): Resources, Knowledge and Influence: The Organizational Effects of Interorganizational Collaboration. *Journal of Management Studies*, 2, 321–347.
- James, E. (1987): The Nonprofit Sector in Comparative Perspective. In Powell, W. W. (ed.): *The Nonprofit Sector: A Research Handbook*. New Haven: Yale University Press.
- Keane, J. (1998): *Civil Society*. Old Images, New Visions. Oxford: Polity Press in association with Blackwell Publishers Ltd.
- Kiss D. (2006): Az erdélyi magyar civil szféráról. *Civil Szemle*, 3, (2), 139–154. http://www.civilszemle.hu/downloads/Civil_Szemle_2006_2_web.pdf (utolsó letöltés: 2015. 03. 19.)
- Kiss D. (2010): *A romániai magyar nonprofit szervezetek – 2009–2010*. A szervezetek adatbázisának bemutatása és a nonprofit szektor szociológiai elemzése. Műhelytanulmányok a romániai kisebbségről Nr. 37. Cluj–Napoca: Institutul Pentru Studierea Problemelor Minorităților Naționale. http://www.ispmn.gov.ro/uploads/ISPMN_37_x_to%20web.pdf (utolsó letöltés: 2015. 03. 10)
- Kiss P. – Kovács Sz. – Máder M. (2004): *Roma ifjúsági szervezetek Magyarországon*. Zárótanulmány. http://ncsszi.hu/download.php?file_id=1390 (utolsó letöltés: 2015. 04. 07.)
- Kiviniemi, M. (2008): Conclusions: The state of our knowledge and future challenges. In Osborne, S. P. (ed.): *The Third Sector in Europe*. Prospects and Challenges. London – New York: Routledge, 357–370.
- Kováts A. (2012): *Migráns szervezetek Magyarországon*. Kutatási zárótanulmány. Budapest: MTA TK Kisebbségkutató Intézet. <http://www.kisebbségkutato.tk.mta.hu/uploads/files/archive/migrans%20szervezetek%20zarotanulmany.pdf> (utolsó letöltés: 2015. 03. 10)
- Kováts B. (2009): Szlovákiai magyar civil önszerveződési törekvések 1989 után. In Kötél E. – Szarka L. (szerk.): *Határhelyzetek II.: Kultúra, oktatás, nyelv, politika*. Budapest: Balassi Intézet Márton Áron Szakkollégium. 148–170.
- Kürtösi Zs. (2005): A társadalmi kapcsolatháló-elemzés módszertani alapjai. In Letenyey L. (szerk.): *Település-kutatás szöveggyűjtemény*. Budapest: Ráció, 663–685.
- Laki T. (2012): *A hálózatelmélet kiterjesztésének lehetőségei*. Katolikus családok közösségei példája. PhD értekezés. Pécs: Pécsi Tudományegyetem, „Oktatás és Társadalom” Neveléstudományi Doktori Iskola. http://www.nevtudphd.pte.hu/files/tiny_mce/Vedések/2012/disszertacio_lakitamasne.pdf (utolsó letöltés: 2015. 03. 19.)
- Laumann, E. O. – Galaskiewicz, J. – Marsden, P. V. (1978): Community Structure as Interorganizational Linkages. *Annual Review of Sociology*, 4, 455–484.
- Lukács Gy. R. (2000): A roma nonprofit – a nonprofit roma. In Horváth Á. – Landau E. – Szalai J. (szerk.): *Cigánynak születni*. Tanulmányok, dokumentumok. Budapest: Aktív Társadalom Alapítvány – Új Mandátum Könyvkiadó, 491–506.
- Marsden, P. V. (1990): Network Data and Measurement. *Annual Review of Sociology*, 16, 435–463.
- Morauszki A. (2012): Az Illyés Közalapítvány Csemadok Szakmai Tanácsa támogatásainak elemzése (1996–2006). *Civil Szemle*, 1. 103–120. http://www.civilszemle.hu/downloads/cikkek/2012/30szam_2012_1_Morauszki_103-120.pdf (utolsó letöltés: 2015. 03. 19.)

- Nagy M. – Tóth K. (2006): A kulturális intézményrendszer forrásai és finanszírozása. In Csanda G. – Tóth K. (szerk.): Magyarok Szlovákiában. III. köt.: Kultúra (1989–2006), Somorja–Dunaszerdahely: Fórum Kisebbségkutató Intézet – Lilium Aurum Könyvkiadó. 241–256.
- Osváth L. (2005): Kapcsolathálózati elemzés zalai települések teleházaiban. In Csapó T. – Kocsis Zs. – Lannert T. (szerk.): *A településföldrajz helyzete és főbb kutatási irányai az ezredforduló után*. Szombathely: Berzsenyi Dániel Főiskola Társadalomföldrajz Tanszék, 241–256.
- Provan, K. – Fish, A. – Sydow, J. (2007): Interorganizational Networks at the Network Level: A Review of the Empirical Literature on Whole Networks. *Journal of Management*, 33, 479–516. <http://tx.technion.ac.il/~wyair/479.pdf> (utolsó letöltés: 2015. 03. 19.)
- Salamon, L. M. – Anheier, H. K. (1995): *Szektor születik*. A nonprofit szektor nemzetközi összehasonlításban. Budapest: Nonprofit Kutatócsoport.
- Salamon, L. M. – Anheier, H. K. – List, R. – Toepler, S. – Sokolowski, S. W. and Associates (1999): *Global Civil Society*. Dimensions of the Nonprofit Sector. Baltimore, MD: The Johns Hopkins Center for Civil Society Studies.
- Salomon, L. M. – Helm, L. C. – Chinnock, K. (2000): The Nonprofit Sector: For What and for Whom? Baltimore, MD: Johns Hopkins University. http://thirdsectorimpact.eu/site/assets/uploads/page/documents-for-researchers/CNP_WP37_2000.pdf (utolsó letöltés: 2015. 03. 19.)
- Salamon, L. M. – Sokolowski, S. W. – List, R. (2003): A civil társadalom „világnézetben”. Budapest: Civitalis Egyesület.
- Seippel, Ø. (2008): Sports in Civil Society: Networks, social capital and influence. *European Sociological Review*, 24, (1), 69–80. http://home.vikenfiber.no/seippel/Seippel_SportNetworks.pdf (utolsó letöltés: 2015. 04. 07.)
- Seligman, A. B. (1992): Érvek a „civil társadalom” ellen. *Szociológiai Szemle*, 1. 75–80. <http://www.szociologia.hu/dynamic/9201seligman.htm> (utolsó letöltés: 2015. 03. 19.)
- Tóth K. (2006): Szlovákiai magyar kulturális intézmények? In Csanda G. – Tóth K. (szerk.): Magyarok Szlovákiában. III. köt.: Kultúra (1989–2006) Somorja–Dunaszerdahely: Fórum Kisebbségkutató Intézet – Lilium Aurum Könyvkiadó, 223–240.
- Vajdasági magyar civil stratégia (2012–2018)*. Szabadka, 2012. http://www.vajdasag.eu/pdf/vajdasagi_magyar_civil_strategia.pdf (utolsó letöltés: 2015. 04. 07.)
- Walcher, G. (1997): *Funktionsbestimmungen des Dritten Sektors*. Arbeitspapiere des Osteuropa-Institutes, Heft 14. Berlin: Freie Universität.
- Wizner B. – Bernáth G. (2002): Roma közélet és civil szervezetek. In Forray R. K. – Mohácsi E. (szerk.): *Eselvények és korlátok*. A magyarországi cigány közösség az ezredfordulón. Pécs: Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar Romológia Tanszék, 67–83.

NÓGRÁDI ANDRÁS

POLGÁRMESTEREK A HATÁRON*

Összefoglalás. A tanulmány témája a magyar, szlovák és ukrán hármashatár menti települések polgármestereinek vizsgálata az újválasztásukat befolyásoló választói viselkedés szempontjából. Az írás két célja a korábbi hazai választási irodalom eredményeinek ellenőrzése a választott mintán, valamint a választói viselkedés esetleges új motívumainak feltárása. A polgármesterek újválasztását befolyásoló változókat három csoportra bontva mutatom be, majd binominális regressziós analízis segítségével a gazdasági, mentális és politikai változók közül a szignifikánsak magyarázatára vállalkozom. Magyarországon a bizalom és a pártállás, Szlovákiában a település lélekszáma és a külföldi médiafogyasztás, míg Ukrajnában a település lélekszáma, a választási hajlandóság és a külföldi munkatapasztalat mutatkoztak a polgármester újválasztási esélyét befolyásoló változóknak. A kutatás jelenlegi szakasza kisszámú települést vizsgált, de a jelen eredmények ismeretében a további elemzés a választói viselkedés pontosabb megismeréséről és a helyi politika működéséről biztató eredményeket vetít előre.

Kulcsszavak: helyi politika, önkormányzatok, választói viselkedés, inkumbencia.

Abstract. Present study examines the electoral behavior of inhabitants affecting the re-election of mayors near the Hungarian-Slovak-Ukrainian tri-state border in the three countries. The paper has two goals: (1) to test the previous findings of Hungarian election literature and (2) to show potential new aspects of electoral behavior. The variables affecting re-election of mayors are presented in three groups (i.e. economic, mental, and political) and analyzed using binominal regression analysis followed by tentative explanations. In Hungary trust and party affiliation, in Slovakia size of municipality and foreign media consumption, in Ukraine size of municipality, willingness to vote, and foreign work experience are the variables affecting the re-election of mayors significantly. This stage of the research concentrated on a small number of municipalities, however, present results point to further promising findings in research of electoral behavior and local politics.

Keywords: local politics, local government, voter behavior, incumbency.

* Témavezető: Csepeli György.

Bevezetés

Tanulmányom¹ témája a magyar, szlovák és ukrán hármashatár mentén elhelyezkedő települések² 2010-ben regnáló polgármestereinek vizsgálata újráválasztásuk³ szempontjából.

Két hipotézisem van: (1) a korábbi magyar polgármester-kutatások eredményeit ezen a mintán is felfedezem; (2) a helyi vezetők sikerességét és ennek révén újráválasztását nemcsak külső, gazdasági mutatókkal mérhető, hanem belső – mentális és politikai nézetekkel kapcsolatos – befolyásoló tényezők is alakítják. Elemzésem arra keresi a választ, hogy mely hasonlóságok és különbségek vannak hatással a három ország településein a helyi vezetők újráválasztására.

Korábbi kutatási eredmények

A képviselők újráválasztásának okait és arányát az USA-ban a szenátusi, illetve a kongresszusi választások során vizsgálták (King–Gelman 1991), de kutatták már a kormányzók körében (Cohen–King 2004) és más országokban, például Brazíliában is (Samuels 2001). Az amerikai politikatudományban elsősorban gazdasági tényezőknek, illetve a választási rendszer és az elit rekrutációjának sajátosságaival magyarázzák a vezetők sikerességét és magas újráválasztási arányukat.⁴

Magyarországon a tisztségviselők újráválasztásának vizsgálatakor érdemes a polgármesterekre összpontosítanunk, mert a parlamenti választásokon az egyéni vagy listás helyről bejutott honatyák tekintetében nem figyelhető meg értékelhető módon a jelenség (Kozma–Kumin 2011). Továbbá a magyar országgyűlési képviselőkhez képest több hasonlóság fedezhető fel a magyar helyi vezetők és az amerikai kongresszusi tagok közt: mind a magyar, mind az USA jelöltjeit közvetlenül választják, valamint a kampány és későbbi működésük során is folyamatos kapcsolatban vannak – legalábbis a választópolgári percepció szempontjából – a választópolgárokkal.

Magyarországon a 2006-os és a 2010-es ciklusokban vizsgálták országos szinten a polgármesterek újráválasztási arányát, és azt különösen a kisebb településeken találták magasnak (Kozma–Kumin 2011). A 10 ezer fő alatti településeken újráválasztott helyi vezetők aránya 64 százalék a 2010-es évben, míg a 10 ezer fő feletti településeken 57 százalék volt (uo.: 146). A tanulmány a település méretét és a polgármester pártállását vonta be

¹ Az elemzés a „A határ mint komplex rendszer” OTKA-kutatás támogatásával készült.

² A vizsgált települések listája (*F1. táblázat*) és a további táblázatok a *Függelék*ben található. A polgármesterekre vonatkozó adatokat Magyarország esetében a www.vokscentrum.hu-ról, illetve az Országos Választási Bizottság honlapjáról gyűjtöttem. A szlovák adatok a Štatistický úrad Slovenskej republiky (Szlovák Statisztikai Hivatal) munkatársától származnak, ezért Peter Heidingernak és Németh Jitkának mondok köszönetet. Az ukrán adatok primer telefonos gyűjtésből származnak, köszönöm Budai Zsuzsának, a Kárpátaljai Magyarok Kulturális Szövetsége munkatársának, hogy rendelkezésemre bocsátotta a települések Polgármesterei Hivatalainak telefonszámát.

³ A külföldi politikatudományban erre a jelenségre használt kifejezés az inkumbencia. Az inkumbencia legtágabb értelemben a pillanatnyilag regnáló tisztségviselőt jelenti; a tanulmányban azon polgármesterekre szűkíttem, akik az előző választási ciklusban is hivatalban voltak. A jelenségnek, illetve az inkumbens előnyének vizsgálata a tengerentúli politikatudományban elterjedt, Magyarországon még a kifejezés használata sem általános, ezért a továbbiakban én is eltekintek tőle.

⁴ Ez a Szenátusban 1940 és 1980 között stabilan 80 százalék fölött volt (Kozma–Kumin 2011: 123).

az elemzésbe mint magyarázó változókat, de a helyi vezető függetlensége nem mutatott szignifikáns befolyásoló hatást. Elemzésemben ezt a már meglévő tudást bővíttem tovább, de nem vállalkozom az országos jelenség magyarázatára, csak a határ menti települések sajátosságaira keresem a választ. Nóvum, hogy a kutatás kiterjed Szlovákia és Ukrajna – jelentős részben magyarok lakta – Magyarországgal határos területeire is, ezzel összehasonlíthatóvá téve az egymáshoz földrajzilag közeli települések polgármester-választását befolyásoló tényezőket. További újdonság, hogy a korábban említett két változó mellett további nyolcat – összesen tehát tízet – vonok be a vizsgálatba.

Elemzésem első felében megvizsgálom, hogy településeimen is felfedezhetők-e a korábban idézett tanulmány eredményei binomiális logisztikus regresszió alkalmazásával, majd ezt a modellt bővíttem tovább új változóimmal. Végül a három vizsgált ország hasonlóságait és különbségeit hasonlítom össze, ezzel kiemelve a szavazói magatartások sajátosságait.

Hipotézisek

Hipotézisem, hogy a polgármester újraválasztásában a gazdasági és a szociális helyzet (4. nyelvtudás, 5. gazdasági aktivitás, 6. a választók végzettsége, 7. a település lélekszáma) mellett belső, attitűdbeli (1. bizalom, 2. külföldi médiafogyasztás, 3. elégedettség, 8. külföldi munkatapasztalat) és politikai tényezők (9. választási hajlandóság, 10. a polgármester pártállása) is szerepet játszanak. Az egyes változókat az országok eredményeinek tárgyalásánál részletesen elemzem. Előljáróban annyit, hogy a következő 5 változó mutatott szignifikáns befolyásoló hatást: 1. a település lélekszáma, 2. a polgármesterek függetlensége versus valamely párthoz tartozása, 3. a lakosság külföldi médiafogyasztása, 4. a településen élők választási hajlandósága, 5. a lakosság külföldi munkatapasztalata.

A vizsgált változók

Magyarországi változók

Magyarországon 2010-ben egy mentális és egy politikai változó magyarázta a polgármesterek újraválasztását: a lakosság emberekbe vetett általános bizalma és a polgármester függetlensége szignifikánsan befolyásolta az újraválasztási esélyeket (*F5. táblázat*), a Cox–Snell-féle regressziós modell 11,6 százalékban tudta megmagyarázni ezt. Első hipotézisem – miszerint a település mérete is hatással lesz a polgármester újraválasztására – nem igazolódott be Magyarország esetében.

A határ menti kutatásban a bizalom magyarázó változó (vö. F5. táblázat: *bizalom* változó) a választópolgárok egymás iránti és közvetlenül határaik mentén élő külföldiekkel szemben tanúsított bizalmi indexének aggregátuma, vagyis a „Mennyire bízik Ön az emberekben?”, illetve a „Mennyire bízik Ön a magyarokban/szlovákokban/ukránokban?” kérdésekre adott válaszok. A polgármester újraválasztását magyarázó modellben

a változó szignifikáns ($p=0,000$), esélyhányadosa ($exp\beta$) 0,598 (vö. F5. táblázat). A bizalom csökkenése a helyi vezető újraválasztási esélyeit növeli: minél kevésbé bíznak a településen a megkérdezettek az emberekben, annál nagyobb valószínűséggel választják újra a polgármestert. Ennek oka a magyar politikai életben megfigyelhető bizalmi válsággal (Balázs 2008) és a csökkenő választási részvétellel magyarázható.⁵ A bizalom, különösen a politikai vezetőkbe vetett bizalom fogalma nem egyértelmű, két jelentésréteget különíthetünk el: (1) adott helyzetben meg tudjuk jósolni, hogy a másik mit fog cselekedni; illetve (2) kompetens-e az illető (Dunn 1988). Az első esetben moralitásban, a másodikban kompetenciában bízunk. A vizsgált magyar településeken a bizalomhiány a polgármesterre is hatással van: új, ismeretlen, eddig még nem bizonyított helyi vezető megválasztásához annak kompetenciájában vagy személyiségében kellene bízni az embereknek, hiszen a vizsgált – többnyire kis lélekszámú – településeken nem a jövőre vonatkozó választási ígéretekkel, hanem a múltban elért sikerekkel nyerhet választást a polgármester-jelölt. Ez azonban bizalom hiányában nem következik be, így a már ismert helyi vezetőt választják újra nagyobb valószínűséggel a magyar településeken.

A regressziós modell második szignifikáns ($p=0,000$) magyarázó változója a függetlenség, illetve a pártjelöltség, amely $exp\beta=3,565$ értékű esélyhányadossal szerepel (vö. F5. táblázat: *fugg10* változó). A független polgármestereket nagyobb eséllyel választják újra a szlovák és ukrán határok mentén fekvő településeken, mint a valamelyik párt színeiben indulókat. A vizsgálatban szereplő magyar városokban és falvakban 2006-ról 2010-re nagymértékben csökkent a függetlenként induló helyi vezetők aránya (F2. táblázat). Szlovákiához és Ukrajnához képest ugyanakkor az újraválasztott polgármesterek aránya több mint a kétszeresére emelkedett (F3. táblázat).

A 2010-es adatok négy szavazói viselkedésformát írnak le: (1) a 2006-ban már megválasztott fideszes helyi vezető újraválasztását (Sátoraljaújhely, Fehérgyarmat); (2) új, pártjelölt polgármester megválasztását (Makkoshotyka, Sárospatak, Tolcsva, Záhony); (3) az addig független polgármester újraválasztását pártszínekben (Tunyogmatolcs és Vámosoroszi⁶) és (4) a független jelöltek győzelmét a pártjelöltekkel szemben (a vizsgálatban szereplő további 16 település (lásd F2. táblázat). A 2010-es országos választás a Fidesz elsőpró győzelmét hozta. Témám szempontjából nem a parlamenti helyek több mint 2/3-ának megszerzése figyelemre méltó, hanem ennek hatása a helyi politikai életre. Ezt a hatást a szlovák és ukrán határ mellett fekvő magyarországi településeken több formában figyelhetjük meg.

Az első – egyszerűen magyarázható tény –, hogy a településen újraválasztották a fideszes polgármestert helyi vezetőnek. A második mintázatban új polgármester nyert hivatalt, pártjelölt színekben, noha korábban függetlenek irányították több cikluson keresztül a települést. Ezt az eredményt a Fidesz iránti bizalommal és a többi párt jelöltjével szembeni bizalmatlansággal magyarázhatjuk (protest szavazásnak is nevezhetjük ezt a jelenséget, lásd Reif–Schmitt 1980). A harmadik, hogy eddig sikeres – többször újraválasztott – polgármesterek 2010-ben a Fidesz színeiben indultak és győztek. Érdekes, hogy a többi – végül meg nem választott – jelölt függetlenként

⁵ 2006-ban az országgyűlési választások első fordulójában 67,83%-os, 2010-ben 64,20%-os, ezzel szemben az önkormányzati választásokon 2006-ban 53,12%-os, 2010-ben pedig 46,64%-os részvételi arányt mértek (<http://valasztas.hu/dyn/ov10/outroot/onkdi/napo7.htm>, utolsó letöltés: 2015. 03. 18.).

⁶ Vámosoroszi 500 fős falu.

indult a választásokon,⁷ tehát nem beszélhetünk az országos politika helyi szintre kerüléséről, csak a Fidesz népszerűsége mutatkozik meg a vizsgált településeken. Végül, a független jelöltek magas aránya 1990 óta megfigyelhető a helyi politikában: a független polgármesterek többségben voltak a valamelyik párt delegálta jelöltekkel szemben – a 10 ezer fő alatti települések esetében 9:1 arányban – de arányuk legalább 2002 óta csökken (Kozma–Kumin 2011: 132). Ez annak fényében különösen érdekes, hogy a polgármester tevékenysége – még a pártjelölté is – elsősorban a település mindennapjait érintő változásokban mutatkozik meg, a választók nem pártpolitikai alapon értékelik a munkáját: az útfelújítások, az iskola tornatermének bővítése stb. nem értelmezhető jobb- vagy baloldali teljesítményként a kistelepüléseken (Kozma–Kumin 2011: 126).

Szlovákiai változók

Szlovákiában a 10 változós Cox–Snell-féle modellben (*F6. táblázat*) egy gazdasági és egy mentális mutató bizonyult szignifikánsnak: a település lélekszáma (vö. *F6. táblázat: telep* változó) és a külföldi médiafogyasztás (uo.: *kulfmedia* változó), amelyek 18,8 százalékban tudtak magyarázatot adni a polgármester újraválasztására.

A településen élők lélekszáma a polgármesterek magyarországi újraválasztásának korábbi vizsgálatok szignifikáns eredményt mutatott (Kozma–Kumin 2011), a határ menti magyar településeken azonban nem volt kimutatható ilyen hatásuk (vö. *F5. táblázat: telep* változó, $p = 0,161$). Szlovákiában (vö. *F6. táblázat*) ugyanakkor annak bizonyult ($p = 0,001$): 0,411 értékű esélyhányadossal szerepel a modellben (uo.: *telep* változó). Kutatásom első hipotézise – amely a település lélekszámának a polgármester újraválasztását befolyásoló hatására vonatkozott – beigazolódott Szlovákia esetében. Minél kisebb a vizsgált település, annál nagyobb valószínűséggel választják ugyanazt a helyi vezető polgármesterré, aki korábban is betöltötte ezt a tisztséget. Ennek több oka is lehet, közülük egyet emelek ki⁸: kevesebben indulnak a polgármesteri helyért. Kis lélekszámú településeken kevesebb „rátermett” jelölt indul a választásokon. Annak ellenére, hogy egyik vizsgált ország választási törvénye sem határoz meg iskolai végzettséget feltételként, a kapott eredményeket magyarázhatjuk azzal, hogy a választók szemében a magasán iskolázottak jobb eséllyel indulnak, mint alacsonyabb végzettségű társaik.⁹ Kisebb településeken a magasabb iskolai végzettségűek és az értelmiségiek alacsonyabb arányban vannak jelen, mint a városokban, ezért a választásokon is kevesebb jelölt indul ezeken a településeken.¹⁰

A külföldi médiafogyasztás (vö. *F6. táblázat kulfmedia* változó) magyarázó modellbe való bevonását a vizsgált települések határhoz való közelsége indokolja. Elsősorban a magyarok lakta településeken számítottam

⁷ Az OVB adatai lehetővé teszik annak a vizsgálatát – ezzel csatlakozva a tengerentúli kvantitatív újraválasztási kutatásokhoz –, hogy mekkora előnnyel nyert a polgármester függetlenként és pártjelöltként, de a másik két vizsgált országban erre nem volt lehetőségem, valamint szétfeszítené a tanulmány kereteit, így nem elemzem a jelenséget részletesen.

⁸ További példaként a választók és a polgármester közti szorosabb mindennapi kapcsolat és a gyenge kapcsolatok városokhoz viszonyított erőssége (Csermely 2004) említhető még.

⁹ Feltételezem, hogy a magasabb iskolai végzettségű jelöltek nagyobb eséllyel indulnak a választók kegyeiért. Erre utal, hogy Magyarországon 1990 és 2002 közt folyamatosan nőtt az egyetemi vagy főiskolai diplomával rendelkező polgármesterek aránya az alapfokú, szakközépiskolai és gimnáziumi végzettségűek rovására (Bocz 2004).

¹⁰ Ahogy korábban említettem, Szlovákia és Ukrajna esetében csak a polgármester adatai állnak rendelkezésre, a jelölteké nem. Ugyanakkor a megkérdezettek végzettsége és a település mérete között megfigyelhető összefüggés: az egyetemi vagy főiskolai diplomával rendelkezők 53,1%-a él városokban, míg az alapfokú (8 általánost) végzettségűek 53,3%-a falvakban lakik.

több, nem szlovák sajtóterméket fogyasztóra.¹¹ Továbbá feltételeztem, hogy azok, akik több külföldi rádiót hallgatnak, újságot olvasnak és tévét néznek – a külföldi médiafogyasztás változó ezen kérdésekre adott válaszok aggregátuma –, tájékozottabbak a határ túloldalán és a világ többi részén zajló eseményekkel kapcsolatban, és ez a tudás képes perspektívába helyezni helyi vezetőjük tevékenységét. A médiafogyasztás – amelyből a választók tájékozottsági szintjére következtethetünk bizonyos mértékig – a szlovák modell legnagyobb, 11,560 értékű esélyhányadossal szereplő szignifikáns változója ($p=0,000$) (vö. F6. táblázat). A külföldi médiafogyasztás főképp a magukat magyarnak vallókra jellemző, és körükben nagyobb arányban választották újra a polgármestert is.¹² 70 százalékuk (az összes megkérdezett 34,9%-a) él olyan településen, ahol újraválasztották a polgármestert, míg a magukat elsősorban szlováknak vallóknál ez az arány 30 százalékos. A külföldi médiafogyasztás – az elégedettség és a bizalom mellett – azért került a mentális kategóriába (F4. táblázat), mert ebből a változóból a választók attitűdjére következtethetünk: feltételeztem, hogy a magyarok és a szlovákok lakta településeken különbözőek a polgármester-választási minták. Ez beigazolódt: a szlovákiai magyarok lakta településeken élők jobban „ragaszkodnak” polgármestereikhez, mint szlovák szomszédai.

Ukrajnai változók

Ukrajnában a Cox–Snell-féle regressziós modell magyarázóereje 22,3 százalékos (F7. táblázat), mely a következő – egy mentális, egy gazdasági és egy politikai – szignifikáns változókat tartalmazza: a külföldi munka (uo.: *kulmunk* változó), a település lélekszáma (uo.: *telep* változó) és a választási hajlandóság (uo.: *aktivitas* változó).

A külföldi munka a magyarázó modellben szignifikáns ($p=0,002$), esélyhányadosa 0,185 (vö. F7. táblázat: *kulmunk* változó). A külföldi munkatapasztalat – ahogy azt Szlovákiánál a külföldi médiafogyasztás esetében láttuk – olyan élményeket, perspektívát jelent a megkérdezettek számára, amelyek a választói magatartást befolyásolni képesek. A hosszabb ideig külföldön végzett munka közvetlen kapcsolatot eredményez egy másik ország munkaerőpiacával, településével, annak infrastruktúrájával és nem utolsósorban az adott falu vagy város vezetőjének teljesítményével is, így feltételeztem, hogy az „otthoni” polgármester újraválasztását is befolyásolni fogja. A változó kialakításakor a külföldön főállású, mellékállású, vállalkozóként, alkalmi vagy időszakos munkát végző, mezőgazdasági vagy idénymunkát vállaló, építkezésen dolgozó, egyéb fizikai munkát vállaló, piacozó, esetleg egyéb, a fenti kategóriák egyikébe sem illeszthető alkalmi vagy időszakos munkát végzőket vettem figyelembe.

A külföldi munka változó esélyhányadosa negatív irányban hat: minél kevésbé vállalnak külföldön munkát a megkérdezettek, a polgármestert annál nagyobb eséllyel választják meg ismét. A külföldön munkavállalók jellemzően „kalandványból” elhagyják a települést, ezért – a korábban Magyarország esetében bemutatott – bizalomhiányos környezet figyelhető meg Ukrajna esetében is, ami a régi polgármester újraválasztásához vezet.

¹¹ Ez be is igazolódt: a magukat elsősorban magyarnak vallók 62,7%-a, míg a magukat elsősorban szlováknak vallók 36,2%-a fogyaszt valamilyen külföldi sajtóterméket.

¹² Mivel a nemzetiség nem szerepelt a modellben magyarázó változóként, ezért valószínű, hogy a magyarokra inkább jellemző külföldi – elsősorban magyarországi – médiafogyasztás valójában a magyar és a szlovák települések közti különbségeket írja le.

A település lélekszáma az ukrán településeknél is szignifikáns összefüggést mutatott ($p = 0,000$), csakúgy, mint Szlovákia esetében: a modellben az esélyhányadosa 13,491 (vö. F7. táblázat: *telep* változó). Ukrajnára is igaz, ami a korábbi magyarországi kutatásban (Kozma–Kumin 2011) és a tanulmány előző, Szlovákiával foglalkozó részében volt megfigyelhető: minél kisebb a település, annál nagyobb eséllyel indul sikeresen a választásokon a régi polgármester. Ennek okait a tanulmány korábbi részében elemeztem, itt elég annyit kiemelni, hogy Ukrajnában a szlovákiaiainál jóval erőteljesebb befolyásoló hatása figyelhető meg a település méretének. Ez arra utal, hogy az ukrán falvak és városok választói közösségei szorosabb, „bensőségebb” – mondhatnánk „paternalistább” – viszonyt ápolnak vezetőikkel.

A politikai aktivitás (választási hajlandóság) változó csak Ukrajna esetében bizonyult szignifikánsnak ($p = 0,011$), esélyhányadosa 2,174 (uo.: *valasztas* változó). Feltételeztem, hogy a parlamenti választásokon való részvétel a polgármester-választáson való részvételi hajlandóságra is következtetni enged, de nem feleltethető meg annak, ezért került elemzésembe a „*Ha most vasárnap parlamenti választásokat tartanának, Ön elmenne-e szavazni?*” kérdés.

A választásokon való nagyobb részvételi szándék a polgármester újraválasztási esélyeit negatív irányba befolyásolja: minél kevésbé mennének el szavazni, annál nagyobb eséllyel választják újra a jelenlegi polgármestert. A *választói hajlandóság* változó – amit Magyarország esetében explicitebb formában, a *bizalom* változó segítségével sikerült megragadnom (vö. 5. táblázat: *bizalom* változó) – a politikai rendszer iránti bizalmatlanságra utal (Balázs 2008). A szavazók nem bíznak választott vezetőikben, nem gondolják, hogy szavazatuk számít, ezért a választásokon sem vesznek részt. Ennek következtében a régi polgármestert választják újra azok, akik mégis elmennek szavazni. A választási hajlandóság a megkérdezettek politikai aktivitását is kifejezi, ami Ukrajnában a pártrendszer rendkívüli fragmentáltságával¹³ együtt tovább árnyalja a polgármester újraválasztásának magyarázatát.

Eredmények

Magyarországi eredmények

A három vizsgált országban a regressziós modell különböző befolyásoló tényezőket tárt fel a polgármester újraválasztásának vizsgálatakor, ezeket az *F4. táblázat*ban foglaltam össze. Magyarország esetében egy mentális (bizalom) és egy politikai (pártállás/függetlenség) változó befolyásolja szignifikánsan a helyi vezető választási eredményeit. Szlovákiában egy gazdasági (település lélekszáma) és egy mentális (külföldi médiafogyasztás), míg Ukrajna esetében egy gazdasági (a település lélekszáma), egy mentális (a külföldi munkatapasztalat), valamint egy politikai (választási hajlandóság) bizonyult szignifikánsnak. Figyelemre méltó, hogy milyen típusú változók (mentális, gazdasági, politikai, illetve ezek keveréke) voltak 2010-ben meghatározóak az önkormányzati választások során. Az adatok elemzéséből úgy tűnik, hogy Magyarországon a választópolgárok mentalitása és politikai

¹³ Ukrajnában – Magyarországhoz és Szlovákiához viszonyítva – rendkívül sok, a politikai hatalomért versengő pártot találunk. Sartori (1976) tipológiája alapján atomizált vagy formátlan pártrendszerként írhatjuk le az ukrán viszonyokat.

beállítottsága döntötte el a polgármester sorsát. (Szlovákiában a választói attitűd mellett a gazdaságnak volt meghatározó jelentősége. Ukrajna esetében mind a három típusú változó befolyásoló hatású volt.)

A vizsgálatban szereplő mindhárom ország esetében beigazolódott kezdeti feltételezésem, miszerint nem csak gazdasági és politikai befolyásoló tényezők vizsgálata indokolt a polgármester újraválasztásának elemzésekor. Érdekes, hogy különböző attitűdöknek van magyarzóereje a modellben: különböző országok esetében más és más mentális mintázatok határozzák meg a polgármesterek újraválasztásának esélyeit. A nagyobb bizalom Magyarországon új polgármester választását segíti elő. Az emberek iránti általános bizalmi index aggregátuma a helyi politikára stabilizálóan hat. Bizalom hiányában a választópolgárok megmaradnak a már ismert polgármesterüknél, azt újraválasztják, mert az új jelölt kompetenciájába és személyébe vetett hit hiányzik. A tanulmány folytatásaként érdemes lenne azt megvizsgálni, hogy a bizalomhiányos környezet felfedezhető-e Magyarország egészén, vagy csak a vizsgált minta sajátja. Azt feltételezem,¹⁴ hogy az országos politikai választásra a bizalom, illetve annak hiánya éppen ellenkező hatást gyakorol, mint az önkormányzati választásokon: a kormány újraválasztását negatív irányba befolyásolja. A kutatás következő lépése ennek – a bizalom hiánya a helyi választásokon a régi, míg országos választáson az új politikai elitnek kedvez – az ellentmondásnak feloldása lenne.

Szlovákiai eredmények

Szlovákiában a külföldi médiafogyasztás – mint a modellbe került egyedüli mentális változó – növekedésével az újraválasztott polgármesterek aránya nő. Ezt, mivel csak a magyar határhoz közeli települések szerepeltek a kutatásban, amelyeken nagyobb arányban találunk magukat elsősorban magyarnak vallókat, akik több külföldi, elsősorban magyar médiát fogyasztanak, a települések lakóinak etnikai különbözőségével magyaráztam. Érdemes lenne megvizsgálni, hogy Szlovákia egészében is szignifikáns marad-e a külföldi médiafogyasztás – és ezzel a saját országon kívüli településekről, történelemszerű szerzett bővebb tudás és összehasonlítási alap – mint a helyi vezető sorsát meghatározó változó. Könnyen elképzelhető, hogy a magyar határtól távolodva – vagyis kiküszöbölve a szlovák–magyar határhoz közeli települések közti egyedi etnikai kapcsolatot – a bizalom válik szignifikánssá a polgármester újraválasztására.

Ukrajnai eredmények

Ukrajna esetében a külföldi munkatapasztalat hiánya – amely kockázatvállalásként is felfogható egy idegen országban – kedvez a régi helyi vezető újraválasztásának. Az elemzés során ezt azzal magyaráztam, hogy – a magyarországi helyzethez hasonlóan – azokon a településeken, ahol a megkérdezettek körében erősebb a bizalom, ami a külföldre távozásban megfigyelhető kockázatvállalásban mutatkozik meg, a helyben maradó választópolgárok az új polgármesterbe és vele a potenciális változásba vetett bizalommal új vezetőt választanak. Azokon

¹⁴ A magyar adatok részletes elemzésénél már egy hivatkozott tanulmány (Balázs 2008) alapján gondolom úgy, hogy a politikával szembeni bizalmi válság az egész ország területére jellemző attitűd.

a településeken, ahol a megkérdezettek kisebb arányban vállalnak munkát külföldön, ott a bizalomhiányos környezet a régi polgármester újráválasztásának kedvez.¹⁵

Az eredmények összefoglalása

Szignifikáns gazdasági változónak egyedül a település lélekszáma bizonyult, de ez csak Szlovákia és Ukrajna esetében mutatkozott meg; a korábbi magyarországi vizsgálatok alapján azt vártam, hogy ennek hatása mind a három országban kimutatható lesz. A magyar minta esetében a mentális és a politikai befolyásoló tényezők „felülírták” a település méretének hatását. Ennek részletesebb elemzése a kutatás folytatását igényli. Korábban kissé bővebben kitértem a település mérete és a polgármester újráválasztása közti kapcsolat lehetséges okaira. Összegzésként itt a kevesebb „rátermett” jelöltet és a gyenge kapcsolatok erősségét – ami a köznyelvben jól ismert „mindenki ismer mindenkit” fordulattal írható le – emelem ki ismét.

A magyarázó modellbe végül két politikai változó került, ezek egy-egy országot jellemeznek: Magyarországot és Ukrajnát. A magyar minta esetében a polgármester függetlenként indulása mutat pozitív visszajelzést a választási küzdelmek során. Az ukrán és szlovák határ menti települések szavazópolgárai azokat a polgármesterjelölteket preferálták 2010-ben, akik nem valamelyik párt jelöltjeként indultak az önkormányzati választáson. Az országgyűlési eredményeket ismerve – amelyek a választási törvény értelmében időben megelőzik a helyi választásokat – a megkérdezettek tisztában voltak a Fidesz várhatóan elsőprő győzelmével. Ennek ellenére vagy pont ezért mégis a független jelöltek értek el jobb eredményeket. A jelenség egyik lehetséges oka, hogy minél kisebb a település, annál kevésbé kerülnek „le” hozzá az országos politikai küzdelmek. Néhány kisebb falu esetében azonban tanúi lehetünk pártjelölt polgármester megválasztásának, sőt korábban független helyi vezető fideszes színekben való újráválasztásának is. Ennek – és a függetlenség/pártjelöltség dichotómiájának vizsgálata az elemzésben szereplő másik két ország esetében – további kutatása indokolt, mert a választói magatartás egyik legérdekesebb aspektusára vonatkozó tudásunkat bővíti tovább: mi alapján választanak pártjelölteket vagy függetleneket a választópolgárok?

Ukrajnában a választási hajlandóság politikai változónak volt a 2010-es önkormányzati választások során befolyásoló hatása. Azok a megkérdezettek, akik kevésbé vennének részt a legfontosabb politikai aktuson – a Verkhovna Rada képviselőinek megválasztásán –, feltételezhetően a helyi választásokon is kisebb participációs hajlandóságot mutatnak. Ennek hatása a polgármester újráválasztására pozitív: minél kevésbé vennének részt az emberek a választáson – minél kevésbé aktív intézményes politikai életük –, annál nagyobb eséllyel választják újra a hivatalban lévő helyi vezetőt. Az elemzésben ennek két lehetséges okára világítottam rá: az első, hogy a szlovákhhoz hasonlóan nagyszámú, magukat elsősorban magyarnak vallók aránya miatt a megkérdezettek magukat a külvilágtól és az ukrán politikai élettől elzárva érzik. Nem gondolják, hogy a választásokkal és új polgármester megválasztásával – Ukrajnában az önkormányzati hatáskörök és így lehetőségek egyébként is szű-

¹⁵ Az elemzés kereteit szétfeszítené, ezért nem volt lehetőségem megvizsgálni, de tovább finomíthatja a külföldi munkavállalás magyarázóerejét, ha részletesebben elemeznénk az iskolai végzettség és az Ukrajnán kívüli munka, illetve a nemzetiség összefüggését: a magasabb vagy az alacsonyabb iskolai végzettségűek, illetve a magukat elsősorban magyarnak vagy más nemzetiségűnek vallók vállalnak-e nagyobb arányban munkát külföldön.

kebbek a magyarnál – életüket ténylegesen befolyásolni tudnák, ezért nem is mennek el szavazni, aminek okait a racionális választási elmélet (Green-Shapiro 1994) és a potyautas-effektus (Angelusz–Tardos 2004) magyarázza. Második lehetséges okként a külföldi munkavállalással összefüggésben a bizalom hiányára és ennek hatására az önkormányzati választási küzdelmekben világítottam rá.

Összegzés

Az elemzés során a polgármesterek újraválasztását meghatározó tényezőket mutattam be Magyarországon, Szlovákiában és Ukrajnában 2010-ben. A szavazói döntéshozatalról árnyaltabb képet kaptunk, de az eredmények tükrében indokolt további változókat bevonni az elemzésbe, amivel a modellek magyarázóereje tovább növelhető. Érdekesnek tartom továbbá a polgármesterek újraválasztása mellett a független/pártjelölt helyi vezetők dichotómiájának további vizsgálatát is. A kutatás következő kvalitatív lépéseként a mind a három országban szignifikánsnak mutakozó mentális változók részletesebb feltárását, míg kvantitatív lépésként a határtól távolabbra fekvő települések bevonását tartom a következő lépésnek, ami tovább bővíti tudásunkat a helyi politikai életről és tágabban a politikai választás mögötti befolyásoló tényezőkről, attitűdökről.

Irodalom

- Angelusz, R. – Tardos, R. (2004): *Miért mennek el mégis?* Választási részvétel, kapcsolathálózatok, társadalmi integráció. Budapest: Századvég. <http://www.socialnetwork.hu/cikkek/tardosSzaz04.htm> (utolsó letöltés: 2015. 03. 19.)
- Balázs, Z. (2008): Politikai bizalmi válság. *Politikatudományi Szemle*, 18, (1), 113–129. http://www.poltudszemle.hu/szamok/2008_1szam/2008_1_balazs.pdf (utolsó letöltés: 2015. 03. 19.)
- Benoit, K. – Marsh, M. (2003): For a Few Euros More. Campaign Spending Effects in the Irish Local Elections of 1999. *Party Politics*, 9, (5). 561–582. <http://www.kenbenoit.net/pdfs/BenoitMarshPartyPolitics2003.pdf> (utolsó letöltés: 2015. 03. 19.)
- Bocz, J. (2004): Döntéshozók – törvényhozók, 1990–2002. *Statisztikai Szemle*, 82. (5). 1107–1121. http://www.ksh.hu/statszemle_archive/2004/2004_12/2004_12_001.pdf (utolsó letöltés: 2015. 03. 19.)
- Cohen, J. E. – King, J. D. (2004): Relative Unemployment and Gubernatorial Popularity. *The Journal of Politics*, 66, (4), 1267–1282.
- Csermely, P. (2004): *A rejtett hálózatok ereje*. Budapest: Vince Kiadó. <http://linkgroup.semmelweis.hu/docs/01-bevezetes.pdf> (utolsó letöltés: 2015. 03. 19.)
- Dunn, J. (1988): Trust and Political Agency. In Gambetta, D. (ed.): *Trust: Making and Breaking Cooperative Relations*. Oxford–New York: Basil Blackwell. http://www.nuffield.ox.ac.uk/users/gambetta/Trust_making%20and%20breaking%20cooperative%20relations.pdf (utolsó letöltés: 2015. 03. 19.)
- Green, D. P. – Shapiro, I. (1994): *Pathologies of Rational Choice Theory: a Critique of Applications in Political Science*. New Haven: Yale University Press.

- King, G. – Gelman, A. (1991): Systemic Consequences of Incumbency Advantage in U.S. House Elections. *American Journal of Political Science*, 35, (1), 110–138.
- Kozma, V. – Kumin, F. (2011): Inkumbensek a magyar polgármesterek választási küzdelmeiben. In Enyedi, Zs. – Szabó A. – Tardos R. (szerk.): *Új képlet. Választások Magyarországon, 2010*. Budapest: Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány. 123–148.
- Reif, K. – Schmitt, H. (1980): Nine Second-Order National Elections. A Conceptual Framework for the Analysis of European Election Results. *European Journal for Political Research*, 8, 3–44. <http://www.disp.uniroma1.it/sites/default/files/Second%20Order%20Elections.pdf> (utolsó letöltés: 2015. 03. 19.)
- Samuels, D. (2001): Incumbents and Challengers on a Level Playing Field: Assessing the Impact of Campaign Finance in Brazil. *The Journal of Politics*, 63, (2), 569–584. <http://www.polisci.umn.edu/~dsamuels/SamuelsJOP2001.PDF> (utolsó letöltés: 2015. 03. 19.)
- Sartori, G. (1976): *Parties and Party Systems*. A framework for analysis. Vol I. Cambridge: Cambridge University Press. <http://press.ecpr.eu/documents/sampleChapters/9780954796617.pdf> (utolsó letöltés: 2015. 03. 19.)

Függelék

F1. táblázat: A vizsgált települések listája

Magyarország	Szlovákia	Ukrajna
Alsóberecki	Belža	Bátyú
Bodroghalom	Borša	Beregszász
Bodrogolaszi	Čerhov	Csap
Eperjeske	Kechnec	Gát
Fehérgyarmat	Košice	Kereknye
Fülesd	Košice	Kincseshomok
Herceggút	Kráľovský Chlmec	Makkosjánosi
Karos	Malý Horeš	Nagybakta
Kisar	Michalany	Nagydobrony
Kisszekeres	Pribeník	Nagygejóc
Makkoshotyka	Seňa	Nagyszőlős
Nábrád	Streda nad Bodrogom	Szürte
Nagyszekeres	Svätušé	Tiszaásvány
Pálháza	Veľaty	Tiszasalamon
Penyige	Veľký Horeš	Tiszaújlak
Sárospatak	Viničky	Ungvár
Sátoraljaújhely		
Tiszabездéd		
Tolcsva		
Tunyogmatolcs		
Vajdácská		
Vámosoroszi		
Vámosújfalu		
Záhony		

F2. táblázat: A független polgármesterek aránya (%)

Év	Magyarország	Szlovákia	Ukrajna
2006	87,50	33,33	68,75
2010	66,66	53,33	62,50

F3. táblázat: Az újraválasztott polgármesterek aránya (%)

Év	Magyarország	Szlovákia	Ukrajna
2006	33,33	46,66	68,75
2010	75,00	66,66	75,00

F4. táblázat: Az egyes országokban szignifikáns változók

Ország/tényező	Magyarország	Szlovákia	Ukrajna
Mentális	bizalom	külföldi médiafogyasztás	külföldi munkatapasztalat
Gazdasági		település lélekszáma	település lélekszáma
Politikai	függetlenség		választási hajlandóság

F5. táblázat: Magyarországi változók (Cox-Snell-féle logisztikus regressziós modell)

	<i>B</i>	<i>S.E.</i>	<i>Wald</i>	<i>df</i>	<i>Sig. (p)</i>	<i>Exp(β)</i>
bizalom	-0,515	0,123	17,378	1	0,000	0,598
kulfmedia	-0,402	0,246	2,658	1	0,102	0,669
elegedett	0,109	0,071	2,348	1	0,125	1,115
nyelvtudas	-21,581	40192,970	0,000	1	1,000	0,000
aktivitas	-0,032	0,073	0,193	1	0,660	0,968
vezettség	-0,173	0,090	3,706	1	0,054	0,841
telep	0,250	0,0178	1,968	1	0,161	1,284
kkultap	-0,370	0,271	1,871	1	0,171	0,691
valasztas	0,016	0,088	0,034	1	0,854	1,016
fugg10	1,271	0,287	19,574	1	0,000	3,565
Constant	1,383	0,687	4,056	1	0,044	3,986

F6. táblázat: Szlovákiai változók (Cox-Snell-féle logisztikus regressziós modell)

	<i>B</i>	<i>S.E.</i>	<i>Wald</i>	<i>df</i>	<i>Sig. (p)</i>	<i>Exp(β)</i>
vezettség	-0,106	0,131	0,655	1	0,418	0,899
aktivitas	0,205	0,111	3,386	1	0,066	1,227
nyelvtudas	-0,118	0,821	0,021	1	0,686	0,889
telep	-0,890	0,256	12,052	1	0,001	0,411
elegendett	0,209	0,114	3,357	1	0,067	1,233
bizalom	0,191	0,204	0,874	1	0,350	1,210
kulfmedia	20,448	0,624	15,406	1	0,000	11,560
kulmunk	-0,305	0,387	0,621	1	0,431	0,737
valasztas	0,117	0,153	0,587	1	0,444	1,124
kkultap	0,024	0,671	0,001	1	0,972	1,024
fugg10	0,173	0,333	0,271	1	0,602	1,189
Constant	-1,690	1,176	2,066	1	0,151	0,185

F7. táblázat: Ukrajnai változók (Cox-Snell-féle logisztikus regressziós modell)

	<i>B</i>	<i>S.E.</i>	<i>Wald</i>	<i>df</i>	<i>Sig. (p)</i>	<i>Exp(β)</i>
vezettség	-0,320	0,244	0,017	1	0,896	0,969
aktivitas	-0,301	0,163	3,412	1	0,065	0,740
nyelvtudas	-0,340	0,615	0,306	1	0,580	0,712
telep	2,602	0,620	17,636	1	0,000	13,491
elegendett	-0,143	0,165	0,751	1	0,386	0,867
bizalom	0,503	0,298	2,862	1	0,091	1,654
kulfmedia	-17,378	15717,891	0,000	1	0,999	0,000
valasztas	0,777	0,304	6,543	1	0,011	2,174
kulmunk	-1,688	0,538	9,801	1	0,002	0,185
kkultap	0,225	0,583	0,149	1	0,699	1,253
fugg10	0,481	0,705	0,466	1	0,495	1,618
Constant	12,127	15717,891	0,000	1	0,999	1,573

KEMÉNY PÉTER

AZ ORSZÁGOS FOGYATÉKOSÜGYI PROGRAM A CRPD TÜKRÉBEN*

Összefoglalás. A Magyar Köztársaság Országgyűlése 2006-ban fogadta el az új Országos Fogyatékosügyi Programról szóló határozatot, melyben a legmagasabb szinten határozta meg a fogyatékosügyi szakpolitika irányát és cselekvéseit 2013-ig. Ez év végén fogadta el az ENSZ Közgyűlése a Fogyatékos személyek jogairól szóló egyezményt és Fakultatív jegyzőkönyvet, amit Magyarország elsőként írt alá, és a 2007. évi XCII. törvényben ratifikált is. A ratifikációt követően nem került sor új nemzeti program megalkotására, a már elfogadott maradt érvényben, sőt a 2010. évi választásokat követően hivatalba lépő új kormányzat sem változtatott ezen.

Ilyen jól sikerült megalkotni a nemzeti programot, hogy az a ratifikáció után is érvényes maradt, vagy annyira felületes volt a politika fogyatékosügyi téren, hogy nem érzékelték a változtatás szükségességét? A kérdést akkor lehet megválaszolni, ha összehasonlítjuk a nemzeti szintű fogyatékosügyi programot az ENSZ-egyezménnyel, és levonjuk az elemzés következtetéseit.

Az összehasonlításhoz egy újszerű szöveg-összehasonlítási módszert alkalmaztam, amikor a nemzeti programot bekezdésenként összevettem az ENSZ-egyezmény cikkeivel, és a tartalmi érintkezést pontozva kialakítottam a nemzeti fogyatékosügyi politika szakterületi kiterjedésének arányait, illetve érzékelhetővé tettem, hogyan áll szakmai értelemben a magyar fogyatékosügyi politika az Egyezményhez képest. Az Országos Fogyatékosügyi Program „célzását” igyekeztem értékelni.

Kulcsszavak: fogyatékos, fogyatékosügyi politika, Országos Fogyatékosügyi Program, Fogyatékos személyek jogairól szóló ENSZ-egyezmény, szakpolitika elemzés, 2006–2013, fogyatékosügy Magyarországon.

Abstract. In 2006 the Hungarian Parliament adopted a decision on the new National Disability Program, which determined the direction of disability policies and actions on the highest level by 2013. At the end of this year the UN General Assembly adopted the Convention on the Rights of Persons with Disabilities and its Optional Protocol, which was first signed fully by Hungary, and was ratified by the Act 2007 no. XCII. After the ratification the national program have not been recreated, it remained in place even after the Elections in 2010 the new government coming into office did not change this.

Was the national program so eligible to remain valid after the ratification, or was the politics so insensitive on the disability policy field that they did not perceive need for change? The question can be answered by comparing the national program with the UN Disability Convention, and to draw conclusions from the analysis.

To the comparison a new method was used when the national program were compared to paragraph by paragraph with the articles of the UN Convention. I measured the substantive contact rate and I created an issue coverage ratio what shows how can we perceive the Hungarian disability policy regarding the Convention. With this I tried to evaluate the “targeting” of the National Disability Programme.

* Témavezető: Tausz Katalin.

Keywords: disability, disability policy, National Disability Programme, the United Nations Convention on the Rights of Persons with Disabilities, policy analysis, 2006-2013, disability policy on Hungary

Bevezetés

A *fogyatékosügyei szakpolitika* fiatal tudomány még Magyarországon, jóllehet a fogyatékos emberek problémáira mindenki érzékenynek tartja magát, a többség nem ismer olyan vonatkozási pontot, ami az átlagos embert személyében érintve a kérdést politikailag is jelentős szintre emelné. Ezért hazánkban jellemzően külföldi mintára és alig másfél évtizede jelent meg önálló témaként a szociálpolitikában a 1998. évi XXVI. törvénnyel. A nyugati országokban, ahol a jogrend fejlődésének alapja az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatára épül, már az '50-es évekkel megindult a jogfejlődési trend, ami a kétezres évekre a fogyatékosügyet deklaráltan szakpolitikaként ismerte el, s melynek betetőzése az *ENSZ 2007-ben elfogadott Fogyatékos személyek jogairól szóló egyezménye (CRPD)* lett.

A CRPD (Convention on the Rights of People with Disabilities) a szakmafejlődésben is egységes viszonyítási pontot tud kínálni, alkalmas eszköze lehet a nemzeti fogyatékosügyei szakpolitikák elemző összehasonlításának is.

A CRPD elfogadását követően Magyarországon az egészségkárosodással kapcsolatos ellátásokban (megváltozott munkaképességűek járadékaiban) részesülők népességben belüli aránya a 2006-ban mért 2,16 százalékról, 2011-re 1,58 százalékra csökkent (KSH THM).¹ E csökkentő tendencia megfigyelhető az összes olyan ellátásnál (korhatár alatti rokkantsági nyugdíj, rehabilitációs járadék, rokkantsági járadék és az egészségkárosodott személyek ellátásaiban) amit egészségkárosodás jogcímén igényelhetnek a rászorulóknak. Ezek együttes száma a 2007-es 1 milliőről főről 2013-re 890 ezer főre csökkent, de ezen belül a korhatár alatti rokkantnyugdíjasok száma, kis kitérő után, szinte változatlan szinten áll: 2007-ben 442 ezer főről 2013-ra 420 ezer főre változott (ONYF állománystatisztikai adatok).² Abban az időben, amikor 2008-tól a GDP-ben mért gazdasági teljesítmény megállt, „kitört” a gazdasági válság Magyarországon is.

Ezek a mutatók nemcsak a Magyarországon élő fogyatékos, megváltozott munkaképességű emberekről adnak felszíni képet, de egyúttal válaszok lehetnek a társadalom vagy a kormányzat által feltett versenyképességi, fenntarthatósági kérdésekre is. Hogyan javíthatná Magyarország a versenyképességét? Lehet, hogy vannak olyanok, akik azt válaszolnák erre, hogy csökkenteni kell az eltartott népcsoportok számát, beleértve a munkát nem végző rokkant, egészségkárosodott embereket is. Hogyan javíthatná Magyarország a fenntarthatóságát? Feltételezhető, hogy sokak számára egyszerű megoldásnak látszik a szociális kiadások alacsony tartása, a bevételekhez igazítása.

¹ A KSH Társadalmi Haladás Mutatók (THM) között feltüntetik az egészségkárosodással kapcsolatos ellátásokban részesülők számát, azonban ebbe – valamilyen okból – csak a 2012-ben megszüntetett megváltozott munkaképességűek járadékait számítják, a rokkantsági és rehabilitációs ellátásban (nyugdíjban) részesülőket nem. http://www.ksh.hu/thm/2/indi2_9_3.html (utolsó letöltés: 2015. 03. 25.)

² <http://www.onyf.hu/hu/dokumentumok/statisztikak.html> (utolsó letöltés: 2015. 03. 27.)

A költségvetési egyensúly szempontjából logikusnak tűnő intézkedés lehet a rokkantnyugdíjat igénybe vevők számát csökkenteni, a rokkantsági ellátórendszer kiadásait leszorítani, ám ezek a beavatkozások csak akkor hoznák meg a kívánt eredményt, ha egyúttal az ellátásból kiesők csoportja újra megjelenne aktív munkavállalóként a munkaerőpiacon, ám ez spontán módon bizonyosan nem valósulhat meg (Bóí 2011).

Az elemzés relevanciájának indoklásakor nem kerülhetjük meg azt a tényt sem, hogy a fogyatékoság jelentős társadalmi kockázat (OECD 2003), bekövetkezése komolyan befolyásolja az egyén munkaerő-piaci versenyképességét, ezzel együtt a társadalom számára is kihívás a tartós támogatás finanszírozása, megszervezése az értékteremtésből, a GDP növeléséből kieső kapacitások pótlása.

Az értékelés tárgya

A fogyatékos emberekkel kapcsolatos cselekvéseit az államok stratégiában vagy programban rögzítik, ami egyúttal a célcsoport meghatározásával megmutatja, milyen módon tekintenek a döntéshozók az egészségkárosodott személyekre, valamint bemutatja, milyen módon szándékoznak reagálni a fogyatékoság jelenségére. Itt kellene megtalálni a választ azokra a kérdésekre is, hogy a globális munkaerő- és versenypiaci kihívásokkal szembesülve milyen módon alakítja az állam a fogyatékos személyekre irányuló politikáját.

Magyarországon a fogyatékoságpolitika nem az emberjogi megközelítésének útján indult, amit magyarázhat a közép-európai helyzet, a posztkommunista társadalmakra jellemző értékválság és útkeresés, és persze demokráciája fiatalkorúsága is (Andorka 1996) Hogy honnan indult és jelenleg milyen irányban halad a szakpolitika, azt lehetne a történelmi események felsorakoztatásával is jellemezni, ami izgalmas kihívás, de nehéz lenne az értékeléshez vonatkozási pontot találni. Kiindulási pontként ezért az állam deklarált fogyatékoságpolitikáját, vagyis az Országos Fogyatékosügyi Programot választottam.

A magyar kormányzatnak vannak 1999 óta fogyatékoságügyi programjai, így a gazdasági világválság idején is volt érvényes stratégiája, amit az *új Országos Fogyatékosügyi Programról szóló 10/2006. (II. 16.) OGY határozat* (továbbiakban: *OFP*) hirdetett ki. Számomra érdekes módon ezen nem módosítottak sem a válság idején, sem az *ENSZ Fogyatékos személyek jogairól szóló egyezményét kihirdető 2007. évi XCII. törvény* hatálybalépését követően, sem a 2010-es kormányváltás után. Az *OFP* 2006-tól 2013-ig változatlan formában és tartalommal volt érvényben, tehát az *MSZP–SZDSZ* koalíciós kormányt váltó, kétharmados képviseleti arányt elnyert *Fidesz–KDNP* sem változtatott rajta (majd a lejártát követő évtől hatályos új programot nem deklarált). Miért maradhatott változatlan az *OFP*? Olyan jól voltak megfogalmazva a magyar fogyatékoságügyi szakpolitika céljai, hogy a *CRPD* elfogadását követően sem kellett hozzányúlni, sőt a gazdasági válság is változatlanul hagyta, és egy új kormánypárt is maradéktalanul azonosult vele? Ezek a kérdések irányították a figyelmem az *OFP*-re.

Egy szakpolitikai intézkedés eredménye nagyon sokféleképpen értelmezhető, többféle dimenziót lehet bevezetni az értékelésbe. Egyrészt meg lehet vizsgálni azt, hogy a hazai megvalósításával milyen eredményeket értek el. De fel kell tenni azt a kérdést is, hogy egyáltalán jó irányba indult-e el intézkedéseivel a szakpolitika programalkotója. Legalább a célokat megfelelően fogalmazták-e meg? Ebben az elemzésben a célzásra, a célkitűzésekben megfogalmazottakra vagyok kíváncsi, amiről képet kaphatunk, ha a policydokumentumok mögé

nézve megpróbáljuk az ország fogyatékoságpolitikáját meghatározó dokumentumok és a CRPD tartalmi illeszkedését, valamint a szakpolitikához rendelt forrásokat elemezni.

Dokumentumelemzésre épített dolgozatomban arra teszek kísérletet, hogy az új Országos Fogyatékosügyi Programot a Fogyatékos személyek jogairól szóló egyezményhez viszonyítva értékeljem a hazai fogyatékosügyi szakpolitikát. A magyar jogrendszer keretei között, hazai szakemberek által megfogalmazott policyt a nemzetközi szinten megalkotott policy tükrében elemezzem. Arra vagyok kíváncsi, milyennek tekinthetők az OFP-ben meghatározott intézkedések a nemzetközi irányokhoz képest? Mennyiben haladó vagy maradi szellemű? A program megvalósításával milyen irányba halad a fogyatékosügy?

Az értékelés keretei

Írásomban a fogyatékosügyi szakpolitika által érintett csoportnak a CRPD által használt fogyatékosfogalom fényében mindazokat értem, akiket a hazai jogszabályok, szakma és köznyelv egészségkárosodottként, fogyatékosként, megváltozott munkaképességüként, speciális nevelési és gondozási igényüként azonosít be. Kétségtelen, hogy e fogalmak különféle társadalmi csoportokon keresztülnyúlva az emberek csoportjainak rendkívül diverzifikált egyedeit határozzák meg, számosságukat legjobban a KSH megváltozott munkaképességű személyekre irányuló kutatása írja le, ami a népszámlálási adatoknál is árnyaltabb képet tár elénk (KSH 2011, Csanádi et al. 2011).

A fogyatékosügyi szakpolitika behatárolása önálló elemzés tárgya lehet, hiszen – mint általában a szociálpolitikákra jellemzően – itt sem egyértelműek a válaszok. A fogyatékosügy kompenzáció-, részvétel- vagy rehabilitációorientált megközelítése más-más válaszokat adnak a határterület kijelölésének kérdésre (Maschke 2007). Sok esetben az elemzés kizárólag a szakpolitika dokumentumaira korlátozódik (Lovászi 2012), figyelmen kívül hagyva az állami eszközök és a működő valóság jelentős körét.

Némelyest önkényesen, vagyis részletesebb indoklás nélkül ebben az írásban a fogyatékosügyi szakpolitikához tartozónak tekintem nemcsak a policydokumentumokat (jogszabályokat, stratégiai és programdokumentumokat, normaszövegeket), de valamennyi szakágazat intézményeit, ahol fogyatékos személyek részére biztosítanak ellátást vagy szolgáltatást, valamennyi szociális transzfert, amelyekre a jogosultjak tartós egészségkárosodása a hozzáférés feltétele, valamennyi állami és európai uniós forrásokra alapozott programot, melyek kedvezményezettjei fogyatékos emberek. S bár a későbbiekben csak az új Országos Fogyatékosügyi Program elemzésével foglalkozom, az elemzést e tág szakmai keretek között végzem.

Ahhoz, hogy a fogyatékos emberek és a társadalom viszonyát a fenntarthatóság és fennmaradás szemszögéből nézhessük, kísérletet kell tenni egy olyan keretrendszer felállítására, amely az elemzések és kutatások kiindulópontjaként szolgálhat.

E keretrendszer felállításának első kísérleteként, a magyar fogyatékosügyi szakpolitikát tartalmi és szerkezeti oldalról, részben hermeneutikai megközelítéssel elemzem, a CRPD-hez való viszony bemutatásával, majd a szakpolitika dokumentumaihoz kötődő források (központi költségvetés ráfordításai) vizsgálatával, és végül igyekszem teljessé tenni.

Miért a CRPD?

Magyarország másodikként írta alá az Egyezményt, Jamaica után, de mi voltunk az elsők a világon (!), akik a Fakultatív jegyzőkönyvvel együtt ratifikáltuk, amit a 2007. évi XCII. törvény hirdetett ki.

A kormányzat részéről az igyekezet oka, részben a belpolitikai helyzetre tekintettel, a politikai szimpátiakelés lehetett, amit segített a magyar jogrend nemzetközi jogalkalmazással kapcsolatos sajátossága is, ami lehetővé teszi, hogy akkor is csatlakozhassunk nemzetközi jogszabályokhoz, ha annak végrehajtási feltételei a ratifikáció idején még nem adóttak.

Másrésről feltételezhető – bár csak az érintettek kikérdezésével lenne rekonstruálható –, hogy a sietség talán csak gyors reakció az Egyezmény örömteli hatálybalépésére, hiszen magyar szakértők már az előkészületektől részt vettek a joganyag kidolgozásában, így annak alakulásáról első kézből értesülhettek, sőt a nemzetközi tendenciákat beépíthették a hazai fogyatékosügyi stratégiába is. Vagyis elméletileg a CRPD kihirdetését megelőzően össze lehetett hangolni az OFP-vel.

Amiért azonban az CRPD értékelési kerete lehet az Országos Fogyatékosügyi Programnak, az a két policy-dokumentum egymásra épülése nemzeti és nemzetközi szinteken, valamint a CRPD szakmai megalapozottságában rejlik.

A CRPD ratifikálásával, a 4. cikkben megfogalmazottak szerint Magyarország kötelezettséget vállalt arra, hogy biztosítja és elősegíti valamennyi alapvető emberi jog és szabadság teljes megvalósulását valamennyi fogyatékos személlyel élő személy számára, a fogyatékoság alapján történő bármiféle hátrányos megkülönböztetés nélkül, és ennek érdekében meghoznak minden megfelelő jogalkotási, közigazgatási és egyéb intézkedést az Egyezményben foglalt jogok végrehajtása érdekében.

A CRPD a preambulumban és 1. cikkében deklarálja is a nemzeti szakpolitikák alakításának, befolyásolásának, ösztönzésének szándékát.³ S bár kifejezetten programalkotási kötelezettséget a CRPD nem ír elő, ám az levezethető indirekt módon a 4. cikk 1(b), 1(c) és 2. pontjaiból.

Az 1. pont (b) és (c) alpontjaiban Magyarország vállalta, hogy megtesz minden megfelelő intézkedést, ideértve a jogalkotási lépéseket a fogyatékos személlyel élő személyek hátrányos megkülönböztetését tartalmazó törvények, rendelkezések, szokások és gyakorlat módosítása vagy eltörlése érdekében, továbbá figyelembe veszi a fogyatékos személlyel élő személyek emberi jogainak védelmét és előmozdítását valamennyi politika és program során.

Tehát a már kihirdetett OFP esetében az illeszkedést vizsgálni kellett (volna), és a hazai jogszabályok harmonizációjára ütemtervet kellett volna készíteni. De kifejezetten programalkotásra buzdít a 4. cikk 2. pontja, ami Magyarország számára is előírta, hogy a rendelkezésre álló erőforrásai felső határáig, és – szükség esetén, a nemzetközi együttműködés keretében – intézkedéseket tesz a CRPD-ben megfogalmazott jogok teljes megvalósításának fokozatosan történő elérése érdekében, fenntartás nélkül, a nemzetközi joggal összhangban.

³ „(y) meggyőződve arról, hogy a fogyatékos személlyel élő személyek jogainak és méltóságának előmozdítására és védelmére irányuló átfogó és egységes nemzetközi egyezmény jelentősen hozzá fog járulni a fogyatékos személlyel élő személyek súlyos társadalmi hátrányának orvoslásához, és előmozdítja egyenlő esélyekkel történő részvételüket a civil, a politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális élet területén mind a fejlődő, mind a fejlett országokban;”

A CRPD ugyanis feladatokat fogalmaz meg az aláíró, ún. részes államok részére: akik tulajdonképpen éppen azt vállalják, hogy folyamatosan fejlődnek a fogyatékos személyekhez kötődő jogok érvényesítésének terén. Akárcsak az OFP, ami szintén a fogyatékosügy területén elvégzendő fejlesztési célokat határozza meg.

A nemzetközi jelleg szintén indokolttá teszi, hogy a CRPD-hez viszonyítva értékeljük a magyar stratégiát, hiszen ehhez mérten a nemzeti fogyatékosügyi szakpolitika összehasonlíthatóvá lesz, és persze az irányok kiválasztásának megalapozottsága, a fejlesztési folyamatok alakulása is elemezhető.

Mindezek mellett a CRPD a legkorszerűbbnek számító WHO-megközelítésre épít (lásd Preambulum), vagyis a fogyatékossgot az egyén és a vele szemben megnyilvánuló társadalmi előítéletek, környezeti akadályok interakciójában mutatkozó akadályokban látja megjelenni⁴, emellett széles körű szakmai egyeztetésre épült, és haladó módon fogalmaz meg problémákat, például a célcsoport definíciót (Byrnes 2007).

Természetesen a CRPD a fogyatékossgot és a fogyatékos emberek jogait emberjogi szempontból közelíti meg, ami alapvetően az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatából eredeztethető, és nemcsak a preambulumban (b), (c) és (h) pontjai támasztják alá, de az 1. cikkben meghatározott cél és az általános alapelveknél megfogalmazottak is (Byrnes 2007). Vagyis megközelítésmódja a szakmai megközelítések fölé emeli, legalább is abban a tekintetben, hogy nem a fogyatékos emberekkel foglalkozó szakértők szempontjai és értékválasztásai a meghatározóak, hanem az emberi jogok elvitathatatlan értékei, melyek aztán az egyes szakmaterületeken különféle módokon valósul(hat) meg. Éppen e tulajdonságai révén lehet véleményem szerint a hazai fogyatékosügyi szakpolitikák értékeléséhez vonatkozó keretként választani a CRPD cikkeiben megfogalmazottakat.

Az OFP mint a fogyatékosügyi szakpolitika célrendszere

Az Országos Fogyatékosügyi Program [vagyis hivatalos jogi nevén az *új Országos Fogyatékosügyi Programról szóló 10/2006. (II. 16) OGY határozat*, továbbiakban csak *OFP*], az elmúlt időszak egyik legmeghatározóbb szakpolitikai dokumentuma, ami a 2007–2013 közötti időszakra vonatkozóan tartalmazza az állam fogyatékosügyi politikai törekvéseit, vállalt céljait.

Az OFP létrejöttének, létének inkább jogi és politikai okai vannak. *A fogyatékos személyek jogairól és esélyegyenlőségük biztosításáról szóló 1998. évi XXVI. törvény* (továbbiakban: *Fot.*) VII. fejezete fogalmazza meg a törvényhozók és a kormány számára, hogy negyedévente programot kell alkotniuk. Nincs információnk arról, hogy a törvényi kötelezettség nélkül, vagyis 1998 előtt valaha is alkotott volna valamely állami szereplő írásos stratégiát vagy programot a fogyatékos állampolgárokkal kapcsolatos beavatkozások tervezéséhez. Nem elhanyagolható politikai mozzanat ebben az időben, hogy az Európai Unió Alapszerződésében 1997-ben definiáltan megjelent nemzetközi szinten a fogyatékos személyek jogainak és esélyegyenlőségük biztosításának normája.

A fogyatékos személyek jogairól szóló törvény 26. §-ában megfogalmazása szerint:

⁴ „(e) elismerve, hogy a fogyatékossg egy változó fogalom, továbbá, hogy a fogyatékossg a fogyatékossggal élő személyek és az attitűdbeli, illetve a környezeti akadályok kölcsönhatásának következménye, amely gátolja őket a társadalomban való teljes és hatékony, másokkal azonos alapon történő részvételben;”

„Az Országgyűlés a fogyatékos személyek esélyegyenlőségének megteremtéséhez szükséges intézkedések megalapozása érdekében Országos Fogyatékosügyi Programot határoz meg. A programban foglaltakat az egészségügyi, foglalkoztatási, oktatási, közlekedési tervezésben, továbbá a településfejlesztésben, valamint az egyéb állami tervezés körébe tartozó döntés meghozatala során érvényre kell juttatni.”

Program, vagy stratégia, vagy koncepció?

Mindjárt az elején beleütközünk az első elemzési problémába: tulajdonképpen mi is az OFP: program (ahogy a nevében áll), stratégia (ahogyan a Fot. utal rá), vagy koncepció csupán (ami megalapozza az előző kettőt)? Bármi is lenne erre a kérdésre a válasz, nem tekinthetünk el Magyarország legmagasabb szintű fogyatékoságpolitikai dokumentumának a CRPD alapján történő értékelésétől, ám a műfaj pontos meghatározása fontos viszonyítási pont lehet az OFP eredményeinek megértéséhez.

A fenti fogalmak sokféle meghatározásával találkozhatunk a szakirodalomban (Csongor–Sziklai 2012). Az elemzéshez egy olyan irányelvet választottam, amelyet elvileg ismerhettek az OFP megalkotói: a Miniszterelnöki Hivatal felkérésére a KPMG (tanácsadó cég) állított össze több tanulmányt a szakpolitikai programtervezéshez 2004-ben, melynek alkalmazását a Miniszterelnöki Hivatal (MeH) kötelezővé tette.⁵

A Kormányzati Stratégiaalkotási Keretrendszer fogalomértelmezése szerint:

„A koncepció egy meghatározott területről készült részletes, a beavatkozások indokoltságát alátámasztó elméleti dokumentum, amely azonosítja a területtel kapcsolatos legfontosabb problémákat, meghatározza a jövőképet, továbbá a jövőkép elérését biztosító felső szintű célokat és prioritásokat.”

„A stratégia egy olyan strukturált dokumentum, amely bemutatja egy adott területtel kapcsolatos legfontosabb problémákat és prioritásokat, az adott területre vonatkozó, elérendő jövőképet (célállapotot); lefekteti a hosszú, közép- és rövid távú célokat, beavatkozási területek és eszközök egymáshoz illeszkedő rendszerét (intervenció/beavatkozás logikáját); meghatározza a beavatkozások pénzügyi hátterét, valamint leírja a megvalósítás és monitoring alapelveit.”

„A program az akciók logikailag összetartozó csoportja. Program lehet egy vagy több akció összefoglaló megnevezése.”

Az új Országos Fogyatékosügyi Program a kormányzati stratégiaalkotási keretrendszer szerint nem tekinthető programnak. A Fot. felől vizsgálva az OFP inkább stratégiai dokumentum lenne, hiszen az „intézkedések megalapozása érdekében” készül. A stratégiai jelleget erősíti, hogy a programot az ágazati tervezésben, településfejlesztésben, az állami döntéshozatalban kívánták érvényre juttatni. Hasonló irányba mutatnak a 26. § (3)

⁵ <http://www.kpmg.com/HU/hu/industry/Factsheets/Documents/ksak-fs-2009-web.pdf> (utolsó letöltés: 2015. 03. 25.)

pontjában kifejtett tématerületek is: a stratégiákra jellemző problémabemutató, majd célok (vízió és célstruktúra), eszközök, források meghatározása.

Az OFP szerkezetét vizsgálva öt fejezetet találunk, melyek részben illeszkednek a Fot. már hivatkozott 26. § (3) bekezdésének tématerületeihez, ám rendkívül aránytalanul, mert míg a program a célokat nyolc oldalon keresztül sorolja, a források és a megvalósítás intézményei már csak egy-egy oldalt kaptak, pedig ezek az arányok éppen fordítva szoktak lenni – ez is inkább a stratégiajellegét erősíti.

Az OFP ugyanakkor nem tekinthető klasszikus értelemben stratégiának, mert tartalmilag viszont nem teljesíti a stratégiaalkotással kapcsolatos elvárásokat:

Az I. fejezetben 15 ún. *alapértéket* mutat be a programalkotó, amivel szemben elvárás, hogy annak „*szem előtt tartása és érvényesítése a program végrehajtásában érdekelt valamennyi partner feladata*”. Az, hogy legyenek alapértékek a programstratégia előtt, mindenképpen körültekintő szemléletre vall, ugyanakkor elmarad a végrehajtásban érintettek körének konkrét bemutatása, szerepeiknek, a velük szembeni elvárásoknak, a rájuk háruló feladatoknak a tisztázása. Az OFP határozati részében többféle feladatkörrel találkozunk, de ezeknél a megvalósítók szerepe koránt sem tekinthető egyértelműen tisztázottnak:

- a) A kormány és az Országos Fogyatékosügyi Tanács feladata az OFP-ből középtávú intézkedési tervet készíteni. Ez meg is történt az új Országos Fogyatékosügyi Program végrehajtásának 2007–2010. évekre vonatkozó középtávú intézkedési tervéről szóló 1062/2007 (VIII. 7.) Korm. határozatban.
- b) A Kormány feladata, hogy két évente jelentést készítsen az OFP megvalósításáról, hogy a programhoz szükséges forrásokat az uniós pályázatok tervezésekor érvényesítse, valamint állítson fel egy monitoring bizottságot a végrehajtás ellenőrzésére és segítésére. Ezek a feladatok már csak részlegesen valósultak meg: történtek felkérések ugyan a Monitoring Bizottságba, ám a testület sosem ülésezett. Az uniós programokban megjelentek az OFP-ben is meghatározott témájú konstrukciók, ám a program bizonyosan nem tudott érvényesülni a szociális és esélyegyenlőségi ágazatokon kívül.
- c) Ezen kívül rendkívül általánosan, inkább elvi deklarációként az Országgyűlés felkérte „*a fogyatékos személyek érdekvédelmi és a nekik szolgáltatást nyújtó nonprofit szervezeteket, a helyi önkormányzatokat, a kormányzati és önkormányzati intézményeket, munkáltatókat, hogy tegyenek meg mindent a programban megfogalmazott célok megvalósításáért*”. Vagyis a virágozzék minden virág elv alapján, ha valamelyik szervezet egyáltalán tudomást szerzett az Országgyűlés felkéréséről, akkor tulajdonképpen bármilyen irányban elindulhatott, nem volt koordináció a megvalósítás terén.
- d) Általános felkérést kaptak a „*tömegtájékoztató szervek vezetői és munkatársai*”, hogy vállaljanak részt a program ismertté tételében, az előítéletek lebontásában, ám a konkrét feladat és felelősség megjelölés itt is elmaradt, akárcsak a koordináció.
- e) Érdekességként az Országgyűlés megszólította a fogyatékos személyek összességét is, hogy „*vállaljanak aktív és kezdeményező szerepet a saját jogaik biztosításában*”. Izgalmas gondolatkísérletek tárgya lehetne, ha elképzeljük, milyen hatása lett volna, ha ezen felhívás alapján a fogyatékos emberek pereket indítanak az őket érő hátrányos megkülönböztetés miatt az egészségügyi, köz- és felsőoktatási, szociális intézmények ellen, vagy az önkormányzatok ellen az akadálymentes közlekedés hiánya miatt...
- f) A legkonkrétabb feladatot a legegyszerűbben beazonosított stakeholder kapta: az esélyegyenlőségért felelős miniszter kellett gondoskodjon az OFP különféle akadálymentes formátumokban történő megjelen-

tetéséről. Úgy tudni, ez a feladat valóban meg is valósult, és mind braille-ben, mind jelnyelven és könnyen érthető formátumban elkészültek a szövegek.

Az OGY határozat rendelkező részén kívül a célok megjelölésénél azonban már elmaradt a feladatok végrehajtásáért felelős szervek, személyek meghatározása, vagy akár csak a megvalósítás érintettjeinek felsorolása is. Nem segíti a szerepek tisztázását a IV. fejezet sem, ahol „*az esélyegyenlőség megteremtéséhez szükséges eszközök és intézmények*” kerülnek vázlatosan bemutatásra, itt ugyanis a megvalósítás módjára, néhány peremfeltételére történik utalás, de elmarad a stratégiai prioritások tervezése, a célok egymásra épülésének rendszerezése, a kockázatok elemzése, a feladatok ütemezése, a konkrét felelősök megjelölését pedig itt a majdani megalkotott középtávú intézkedési tervbe utalja a programalkotó. Zavarja a képet, hogy a IV. fejezet tanúsága szerint „*fogyatékos személyekkel kapcsolatos feladatokban közreműködő szervezetek tevékenységének koordinálására, módszertani segítésére és a tájékoztatásra a Kormány létrehozta a Fogyatékos Gyermekéért Közalapítványt és a Fogyatékosok Esélye Közalapítványt...*” Vagyis e két közalapítvány lenne a koordinációért felelős? Nem egyértelmű.

Visszatérve az I. fejezet alapértékeihez, az itt talált 15 alapérték egyértelműen a fogyatékosügy szakmai szempontú megközelítésére utal, hogy az elvek néhány kivétellel, kifejezetten a szociálpolitika és gyógypedagógia körébe tartozók. Ha egymás mellé tesszük az OFP- és a CRPD-alapelveket, jól láthatóvá válik a két értékrend, a szakmai (gyógypedagógiai, szociálpolitikai) és az emberjogi megközelítés.

Az az *1. táblázatban* olvasható felsorolás semmiképpen nem szembeállítás, csupán annak láthatóvá tétele, hogy a két dokumentum eltérő elvekre épül, és megállapítható, hogy az OFP szakmai-rehabilitációs megközelítést alkalmaz, a CRPD pedig emberjogit. *A két értékrend tehát egymásba áthat, hiszen a szakmai értékek megvalósítása során (elvkileg) be kell tartani az emberjogi normákat, de az emberjogi értékek sem érvényesülhetnek a szakmai elvek figyelmen kívül hagyásával.*

Az OFP II. fejezetében a fogyatékos személyek élethelyzetének bemutatásáról szóló leírás sem alkalmas a stratégia megalapozására. A KSH-nak a 2001. évi Népszámlálás keretében a fogyatékos személyekről készült statisztikai elemzése ugyanis nem mutat rá de facto azokra a tényekre, amelyeket a csoport társadalmi helyzetét jellemző problémák jeleként azonosíthatnánk. Nincs tehát részletes problémabemutatás, csupán a fogyatékosok élethelyzetének általános bemutatása. Ez már csak amiatt is jelentős hiány, mert enélkül a *Fot.-ban meghatározott elvárás, hogy a program az állami döntéshozatalt megalapozó tervezési dokumentum legyen valamennyi ágazat számára, biztosan nem teljesülhetett, vagyis a végrehajtás szinergikus lehetőségei sérültek.*

Logikus következik e hiányokból továbbá, hogy a problématerületek egyértelmű azonosítása nélkül az OFP által kitűzött célok, mint a változás irányai sem kapcsolódhatnak egymáshoz. Mivel nincsenek összekapcsolva a problématerületek és a kitűzött célok, mivel a célok nincsenek prioritizálva, és nincsenek célonként eszközök meghatározva és hiányzik a pénzügyi tervezés, ezért az OFP nem stratégia, hanem inkább tekinthető koncepciónak. „*Az adott területről készült helyzetelemzést és a lehetséges beavatkozások bemutatását tartalmazó dokumentumot nevezik általában koncepciónak*” (Csongor–Sziklai 2012).

1. táblázat: Az OFP és a CRPD elvei (egymás mellett)

OFP elvei, alapértékei	CRPD elvei, alapértékei
Prevenció	Veleszületett méltóság
Család társadalmi helyzetének figyelembevétele	Teljes és hatékony társadalmi részvétel
Egyéni szükségletek	Különbözőségek tisztelete
Rászorultság	Hozzáférhetőség
Esélyek kiegyenlítése	Esélyegyenlőség
Hátrányos megkülönböztetés tilalma és előnyben részesítés	Hátrányos megkülönböztetés tilalma
A személyhez fűződő, illetve a fogyatékos személyeket külön megillető (speciális) jogok védelmének, valamint a támogatott döntéshozatal	Nők és férfiak közötti egyenlőség
Önrendelkezés	Fogyatékos gyermek identitásához való joga
Szubszidiaritás	
Integráció	
Normalizáció	
Rehabilitáció	
Egyenlő esélyű hozzáférés	
Egyetemes tervezés	
Semmit rólunk nélkülünk	

Az OFP-konceptió jellege az elemzést annyiban mindenképpen befolyásolja, hogy érthetővé válik, miért nem lehet a kormányzat fogyatékosügy területén elért eredményeit egyértelműen hozzákapcsolni, vagyis miért nehézkes a szakpolitika eredményeinek értékelése. A célokat átfogó módon megfogalmazó koncepció stratégiaszintű kifejtése nem készült el, kimaradt. Elkészült viszont az OFP koncepciójából néhány intézkedést megfogalmazó két intézkedési terv, amit az 1062/2007. (VIII. 7.) Korm. határozat, majd az 1056/2012 (III. 9.) Korm. határozat hirdetett ki az új Országos Fogyatékosügyi Program végrehajtásának 2007–2010., illetve 2012–2013. évekre vonatkozó középtávú intézkedési tervéről címmel.

Az OFP és a CRPD illeszkedése

Az előbbieken a szerkezeti és tartalmi elemek vizsgálatával arra a következtetésre jutottam, hogy az új Országos Fogyatékosügyi Program, nevétől eltérően nem program, a törvényi elvárás ellenére nem stratégia, hanem koncepció, amit stratégiává lehetett volna fejleszteni, és ebből levezetni (elhatárolni) a különféle fejlesztési programokat.

Az OFP-koncepció értékeléséhez a CRPD-t választottam viszonyítási pontnak, mert a ratifikációval a mindenkori kormányzat vállalta, hogy elkészíti az implementáció programját (4. cikk), ezért megvizsgáltam, hogy a két dokumentum milyen tartalmi átfedésben van, abból a feltevésből indulva ki, hogy:

- a) a CRPD a jelenleg ismert legmagasabb szintű fogyatékoságpolitikai dokumentum, ami az államok számára feladatokat jelöl ki;
- b) az OFP a magyar nemzeti szintű fogyatékoságpolitikai irányait jelöli ki, tehát
 - az OFP értékét az mutatja meg, mennyire illeszkedik a CRPD által meghatározott célokhoz,
 - az illeszkedés mértéke megmutatja, milyen irányba haladt az OFP-vel a magyar fogyatékosügyi szakpolitika.

Az illeszkedést annak aránya mutathatja, hogy

- a) az OFP céljai közül hány azonosítható be a CRPD-vel összeegyeztethető célként;
- b) az OFP-célok hány CRPD-célt ölelnek fel;
- c) milyen erős az OFP és a CRPD céljainak illeszkedése.

Az illeszkedés kérdése a korábban már említett okok miatt jelentős, hiszen az OFP 2006-ban, a CRPD elfogadása előtt keletkezett, ám sem 2007-ban az Egyezmény hatálybalépésekor, sem 2010-ben a kormányváltással nem változtattak rajta, ami azt feltételezi, hogy az OFP végrehajtói és a kormányzatok elégedettek voltak az illeszkedéssel. Akárhogy is, az OFP 2013-ig érvényben maradt, mely időben kétszer (2007-ben és 2012-ben) készült intézkedési terv a végrehajtására, vagyis a második alkalommal már az Egyezmény megjelenése és a kormányváltás után, tehát elvileg vizsgálható lett volna az OFP-ben meghatározott célok iránya, hogy ezzel együtt az egyébként jelentős állami és uniós források cél szerinti felhasználásának elemzéséhez is alapot teremtsenek.

Az OFP koncepció III. fejezete tartalmazza a célokat, szám szerint 83-at, majdnem bekezdésenként egyet, bár ez a megállapítás némi egyszerűsítést tartalmaz, mert a koncepcióban a célok sokszor összeecsúsznak, egy célterületre megfogalmazott vízió több célt magában rejt, vagy egy-egy bekezdés valamely problématerület felvázolásának tekinthető. Ezeket a későbbi elemzés során a fejezet alfejezete, az alfejezet kontextusa szerint értelmeztem egyetlen célként, kapcsolódásként tekintve a második, harmadik célmegfogalmazásokat. Annyi már első olvasatra is megállapítható, hogy az OFP-koncepció rendkívül szövevényes, a mainstreaming elvének megfelelően mind az ágazatok, mint az érintettek életkora tekintetében átfogó megközelítést alkalmaz, ami a CRPD-vel való hasonlóság érzetét mindenképp felveti.

A CRPD összesen 50 cikkből, a preambulumból és a Fakultatív jegyzőkönyvből áll. A laikus olvasónak annyit mindenképp tudnia kell, hogy az Egyezmény 18 cikke tulajdonképpen a 2007. előtti korábbi ENSZ-egyezményekben már deklarált emberi, politikai, gazdasági, oktatási, egészségügyi, szociális, kulturális stb. jogok⁶ fogyatékos személyekre vonatkozó jogainak összefoglalása és megerősítése, és nyolc specifikusan a fogya-

⁶ A CRPD-ben újra megjelenő jogok előzményei: International Convent on Civil and Political Rights, International Convent on Economic, Social and Cultural Rights, Convent against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment, Convention on the Elimination of all Forms of Discrimination against Women, Convention on the Right of Child, International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination.

tékossággal összefüggésben keletkező jog deklarációja. Célja az emberi jogok és alapvető szabadságok teljes körű és egyenlő élvezetének előmozdítása, hiszen a korábbi egyezményekben meghatározott jogokkal a fogyatékos emberek jellemzően nem tudtak élni, vagy a végrehajtás elégtelensége miatt nem élhettek. A preambulum és az első három (célok, meghatározások, alapelvek) cikk nélkül, a CRPD a 4. cikktől az 50. cikkig 47 olyan cikket tartalmaz, ami az OFP szakmai céljaival egybevethető volt. (Nem zártam ki az elemzésből a 31-től 50-ig terjedő technikai és adminisztratív kötelezettségeket tartalmazó cikkeket, hiszen elvileg az OFP is határozhatott volna meg monitoring, adminisztrációs és statisztika feladatokat.)

Az elemzés során az OFP III. fejezetét bekezdésenként terjedelmileg (quantity) és tartalmilag (quality) elemeztem, és megkerestem azt a CRPD-ben meghatározott cikket, amelyikhez illeszkedik. Ha a megfogalmazott OFP-célok és a CRPD bármely cikkében tematikus illeszkedés volt megállapítható, pontot kapott az OFP, ami kifejezte az illeszkedés erősségét is. Amikor az illeszkedés „érintkezésnek” volt tekinthető, vagyis az OFP szakmai megközelítést alkalmazott egy problématerületen (lásd OFP és CRPD elvei), de a CRPD feladatkielölésével egyező célzatú volt, az 1 pontot ért. Ha ennél erősebb volt a illeszkedés, vagyis a két dokumentumban a megfogalmazott tartalom akár egymással felcserélhető lehetett volna, vagy a CRPD-megfogalmazás teljesen azonos volt az OFP-céllal, akkor az OFP 2 pontot kapott. Ha nem volt beazonosítható az OFP-cél, vagy nem illeszkedett a CRPD-hez, akkor nem kapott pontot.

A pontozással értékelhetővé vált a két policydokumentum terjedelmi illeszkedése, ami azt mutatta meg, hogy az OFP hány célja illeszkedett a CRPD céljaival. Ebből következtetni lehet arra, hogy a magyar fogyatékosügyügyi politika milyen mértékben követi a nemzetközi trendeket, mennyiben kapcsolódik a széles szakmai bázison, a legkorszerűbb, legelfogadottabb szakmai elvek alapján megalkotott szakpolitikához.

A pontozás súlyozásával pedig elemezhetővé vált a célok minőségi egybeesése, vagyis a tartalmak összeilleszkedésnek erőssége. Ez a mutató arról ad képet, hol áll Magyarország a CRPD-ben megfogalmazott kötelezettségei implementálásában. Vajon a kormány minden területen úgy tűz ki maga számára célokat (az OFP-ben), hogy az a CRPD-ben vállaltaknak megfeleltethető, vagy alacsonyabbra teszi a léceket? Mert bár az OFP alapvetően tervezési dokumentum, mégsem lehet mindegy, hogy a céljainak megfogalmazásával mit tervez a kormányzat, hiszen egy alacsonyabb célkitűzés biztosan nem fog a célnál magasabb szinten teljesülni, tehát még a sikeres megvalósítása sem lesz elégséges a CRPD-ben vállaltak eléréséhez.

Az illeszkedés pontozása és súlyozása képet ad az OFP tartalmi arányairól, koherenciájáról is, és az egyes beavatkozási (cél)területek jellegéről (minőségéről) is. Nyilván vannak a fogyatékos emberek társadalmi beilleszkedésének és életminőségének kulcsterületei, mint például a korai rehabilitáció, az oktatáshoz való hozzáférés, az akadálymentes közlekedés, a munkaerő-piaci részvétel, a szociális biztonság és a jogérvényesítés lehetősége stb. Azon a területen, ahol több célt (esetleg fő- és részcélok rendszerét) fogalmaz meg az OFP, ott több pontot érhet el, amiből következtetni lehet a fejlesztés stratégiájára is, arra, hogy hová helyezték a hangsúlyt a programalkotók. Mindezt a CRPD cikkei alkotta tükörben lehet elemezhetővé tenni.

A hazai fogyatékosügyügyi szakpolitika dokumentuma, az OFP céljai besorolhatók a CRPD cikkeihez, így akár nemzetközi szinten is összehasonlításokat lehet tenni később a módszerrel.

Az összevetés eredményeként elkészült táblázat 115 sorból és 47 oszlopból áll. *Az OFP tematikus illeszkedése a CRPD-hez 95,2 százalékos*, vagyis a program III. fejezetében beazonosított 83 célból mindössze 3 esetben nem volt beazonosítható, hogy melyik cikkhez illeszkedne. Ezek ugyanis tartalmilag a fogyatékos személy családtagjára vonatkozó célokat jelölték meg, amiket nem tekintettem szorosan a fogyatékos személy jogaihoz illeszkedőnek.

Megfordítva a viszonyítás irányát, visszaköszön kissé az OFP kidolgozatlansága a CRPD-hez képest. *Az OFP céljai a CRPD 4-től 31-ig tartó cikkeiben meghatározott 28 témából 15-höz illeszkedtek, ami 54 százalékos lefedettséget* jelent. Vagyis bár az OFP lényegében valamennyi célkitűzése megtalálható ugyan a CRPD-ben, az Egyezményben vállalt kötelezettségek vertikumát koránt sem fedte le a kormányzati program, indokolt lett volna tehát a hiátusok elemzése, és a program kiegészítése, vagy valamennyi CRPD-cikkre kiterjedő új stratégia megalkotása.

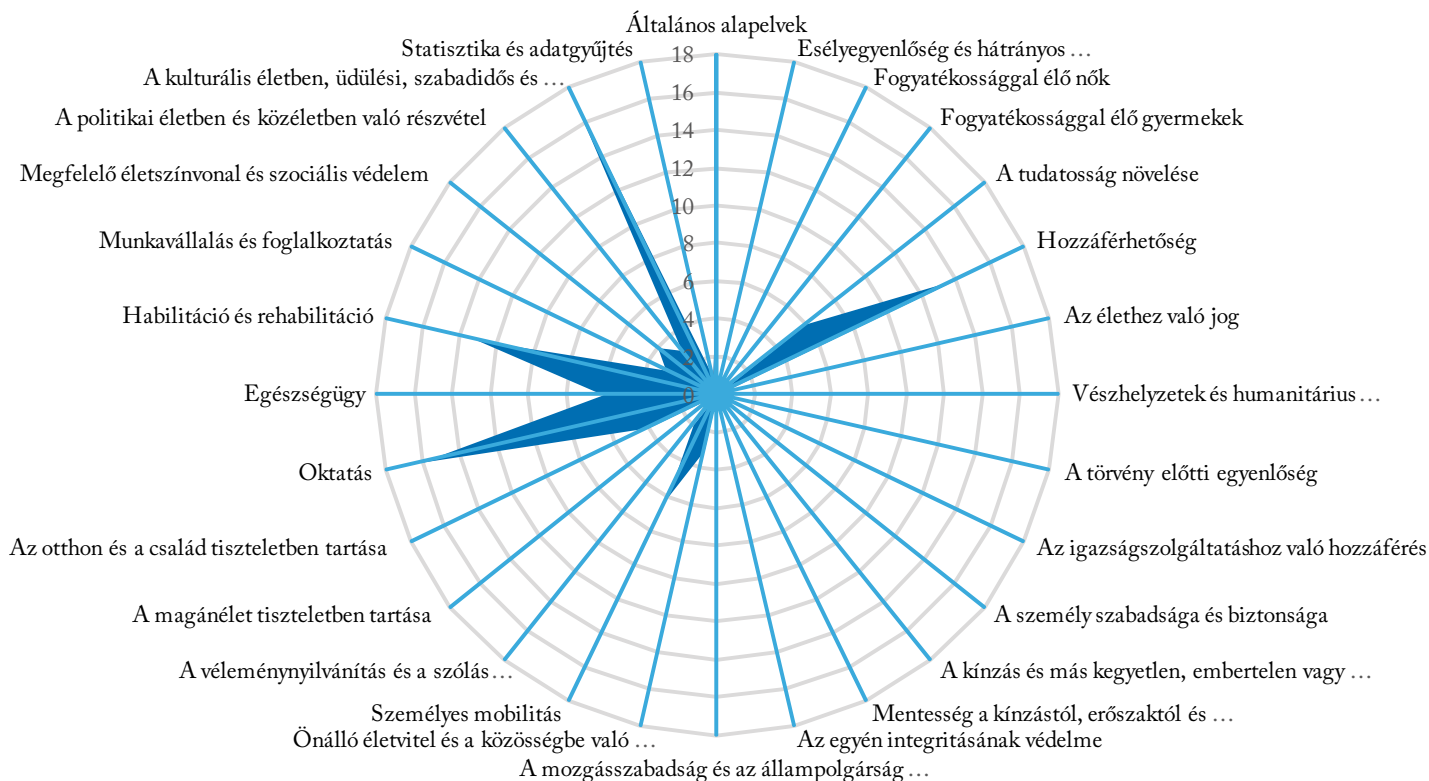
A CRPD-ben a 31. cikktől a nemzetközi egyezményekre jellemző végrehajtási, hatályosulási, monitorozási kitételeket tartalmazzák, amik az OFP-nél mint nemzeti szintű dokumentumban nem kerültek meghatározásra. S bár fentebb utaltam már rá, hogy az OFP-t csupán koncepciónak, egy meghatározott területről készült részletes, a beavatkozások indokoltságát alátámasztó elméleti dokumentumnak tekinthetjük, a technikai, operatív megvalósítás körülményeinek, eszközeinek meghatározása segíthette volna a stratégiai rangra emelkedést, és persze az átlátható megvalósítást.

A kizárólag terjedelmi illeszkedés mellett vizsgáltam az illeszkedés tartalmi vonatkozásait is. *Az OFP-célok tartalmi illeszkedésének erőssége a CRPD-hez a pontozás alapján 63 százalékos*, ami azt jelenti, hogy a 83 programcél után kiosztható, 2 ponttal számítva, elvileg 166 pontból csupán 106-ot kaptak összesen az OFP céljai. (Ha az OFP egy-egy megfogalmazott célja felcserélhető lett volna a CRPD cikkeiben meghatározottakkal, akkor az 2–2 pontot ért volna, vagyis $83 \text{ OFP-cél} * 2 = 166$ pont volt az elérhető maximum.)

Az illeszkedés értékelhető közepes erősségűnek is, vagyis többségében jó irányba halad, és a szakmai és nemzetközi normák megvalósítására törekszik a hazai fogyatékosággalpolitika irányítása. De fontos megállapítani azt is, hogy a célok jelenős hányada, 37 százaléka elmarad a CRPS színvonalától, lenne tehát hová fejlődni, és ismét csak lett volna ok az OFP átdolgozására is.

Az 1. ábrán látható, a pontozás eredménye alapján összeállított hálódiaagram megmutatja, hogy a legerősebb kapcsolat a 30. cikk kulturális életben, üdülési, szabadidős tevékenységekben való részvétel témájában figyelhető meg, itt a kapcsolat erőssége 18 pont. A kapcsolat erőssége a 24. cikk oktatás esetén a második legerősebb, 16 pont. A hozzáférhetőség (9. cikk) esetén 14 pont, a rehabilitáció, rehabilitáció (26. cikk) esetében 13 pont. Ezeken a területeken tehát az OFP célkitűzései erősen kapcsolódtak a CRPD-hez, mert vagy szó szerint azonos célokat fogalmazott meg, vagy a célok tematikusan a cikkekkel egybeestek.

1. ábra: OFP tartalmi illeszkedése a CRPD cikkeihez

Szembevetően gyenge a kapcsolat a véleménynyilvánítás szabadsága (21. cikk), az önálló életvitel és a közösségbe való befogadás (19. cikk), a politikai életben való részvétel (29. cikk), valamint a munka és foglalkoztatás (27. cikk) esetében. Az elsőnél csupán 2 pont, a többi három témánál 3 pont a kapcsolat. A legalacsonyabbat, 1 pontot a statisztikai adatgyűjtés és kutatás kapta (31. cikk).

Vagyis tendenciájában inkább a támogató, segítő szerepek, vagyis a szakmai megközelítés, a gyógypedagógiai, szociálpolitikai értékekre épülő célok kaptak magasabb pontokat, míg az emberjogi elvekhez közelebb álló önrendelkezés, politikai joggyakorlás és az aktivizálás alacsonyabbat. Érdekes ellentmondás, hogy a szakmai megközelítés ellenére az evidencia alapú tervezések megalapozásához szükséges adatgyűjtés, kutatás témája ennyire alacsony pontot kapott (egyetlen OFP célnál fordul elő a kutatás, adatgyűjtés, és az is csupán tematikus kapcsolat).

Figyelembe véve, mennyire fontos, évtizedes probléma a fogyatékos munkavállalók munkaerő-piaci integrációja, kórosan alacsonynak minősíthetjük a munkavállalással kapcsolatos (kormányzati) OFP célkitűzéseket. Egy ennyire bonyolult rendszer problémáinak megoldásához biztosan részletesebben kifejtett célokat kellett volna meghatározni az érdemi előremozdulás érdekében.

Ugyanígy elégedetlenek lehetünk az egészségügy és a megfelelő életszínvonal biztosítása mint problématerületek átalakításával kapcsolatos kormányzati vállalások kiemelkedő alacsony voltával.

A területek pontszámainak elemzése az OFP gyógypedagógia-fókuszáltságára utal: kiemelkedően magas a kultúra, az oktatás, a rehabilitáció területeinek pontszáma, ami valóban nagyon fontos a társadalmi integráció szempontjából. De a munkaerő-piaci beváláshoz, a szociális támogatásokhoz, a mobilitáshoz és akadálymentes környezethez képest, mely területek aktívan és hangsúlyosan az társadalmi integráció kulcsterületei, aránytalanságot tapasztalunk. A gazdasági és politikai aktivitások területeinek fejlesztése aránytalanul alacsonyabb szintű célok irányában indult, ami – óvatos megfogalmazással is – késleltette a társadalmi integráció és az életminőség javítását.

A két arányosítás konklúziója, hogy az OFP tartalmilag szinte egészében illeszkedik a CRPD-hez (95,2%), ugyanakkor az Egyezményben meghatározott céloknak alig több mint felére tűz ki célokat (54%), és a kitűzött célok is csak 63 százalékos erősséggel hatnak a CRPD által kitűzött célok irányába.

A CRPD tükrében mindenképpen átdolgozásra, továbbfejlesztésre szorult volna az OFP. Egyrészt azért, mert a megvalósítást segítő technikai, adminisztrációs és monitoring funkciókról gondoskodni kellett volna. Másrészt azért, mert a hazai célkitűzések jelentős részben alacsonyabb szintű vállalatoknak bizonyulnak a nemzetközi kötelezettségvállaláshoz képest. Harmadrészt pedig azért, mert a koncepció szakmailag is, társadalompolitikai értelemben is aránytalan maradt: nagyobb arányú fejlesztéseket ütemezett a relatív jól kiépített gyógypedagógia és (köz)oktatás rendszere irányában, mint a máig elhanyagolt egészségügy és a társadalmi integráció szempontjából kulcsterületnek tekinthető munkavállalás irányában.

Mindenesetre az OFP-ről és a 1062/2008-as intézkedési tervről készült jelentést mind a kormányzat, mind az Országos Fogyatékosügyi Tanácsa civil oldali tagjai egyhangúan elfogadták (az OFT 2011. május 12-i tanácsülésének jegyzőkönyve szerint⁷). A jegyzőkönyv tanúságai alapján sem a kormányzati oldal, sem a civil szereplők nem képviseltek azonban határozott álláspontot az OFP céljaival és az intézkedési terv funkciójával kapcsolatban. Az értékelésekből teljesen kimaradt a CRPD, holott a 2007-es ratifikáció óta ez kellett volna legyen a fogyatékosügy kormányzati szakpolitika fókuszja és viszonyítási pontja.

Számok az OFP mögött

Az Országos Fogyatékosügyi Program 95,2 százalékban illeszkedik ugyan 63 százalékos erősséggel a CRPD-hez, ezt a képet tovább lehet gazdagítani, ha megnézzük, milyen forrásokat rendeltek a 2007–2013-as időszak kormányai az OFP megvalósításához. Annak ellenére ugyanis, hogy az OFP-ről az előbbieken megállapítottuk, hogy nem volt igazi program, és stratégiának sem tekinthető, megalkotói és a végrehajtásában érintett kormányzati szereplők nyilvánvalóan nem koncepcióként tekintettek rá, hanem az intézkedéseket megalapozó szakpolitikai dokumentumként. Legalábbis erre következtethetünk az OFP végrehajtására vonatkozóan közep-távú intézkedési tervek kiadásából és a CRPD megjelenését követően elmaradt az újraalkotás.

A kormányzat tehát az OFP megvalósításához forrásokat rendelt, amivel a dokumentumban deklarált céljai komolyságát mutatja meg. S bár az egyes programok és intézkedések elemzésére most nem vállalkozom,

⁷ <http://2010-2014.kormany.hu/download/2/76/40000/Az%20Orsz%C3%A1gos%20Fogyat%C3%A9kos%C3%BCgyi%20Tan%C3%A1cs%20m%C3%A1jus%2012-i%20%C3%BCl%C3%A9s%C3%A9nek%20jegyz%C5%91k%C3%B6nyve.doc>

viszonyítási alapként szolgálhat a fogyatékos, rokkant személyek számára, a fogyatékosügyi intézkedések fedezetére utaló néhány irányszám. Az egyes programok eredményességét értékelte a kormányzat az OFP végrehajtásáról szóló jelentése és az ún. Civil Caucus jelentés, amely érdekszövetség a civil szektor által a CRPD ún. árnyékjelentésének előkészítése érdekében jött létre.

Mivel az OFP tervezési dokumentum, ezért a forrásallokációnál is a tervezési oldalból indokolt kiindulni, mely számokat az éves központi költségvetésről szóló törvényekből ismerhetünk meg. Összegyűjtöttem tehát a Magyar Köztársaság 2006. évi költségvetéséről szóló törvénytől kezdve 2013-ig az állami központi költségvetések 1. számú mellékletének ún. fejezeti előirányzatai közül mindazokat, melyek közvetlenül kapcsolhatóak a Fogyatékosügyi Programhoz.

A fejlesztési programok körébe nem vettem bele az intézmények, szolgáltatások működési normatíváit, mert ezeket a tételeket OFP nélkül is tervezni kellett minden évben. Hasonló okból nem vettem bele a társadalombiztosítási alapokból fedezett pénzbeli ellátások előirányzatait sem. Technikai okból kihagytam az európai fejlesztési alapok forrásaiból futó programok társfinanszírozásának előirányzatait. Ezeknél ugyanis először az uniós programokat kellett volna elhatárolni, ami túlzottan bonyolult lett volna, hiszen ezek a tervdokumentumok a konstrukciótól a pályázati programokig sokat változnak, sokszor még a megvalósítási szakaszban is, és a már lejárt, lezárt programok tervdokumentációi nehezen beszerezhetőek, a források allokációja számtalanszor változott az időszakban, a tényleges felhasználásról nyilvános adatok nem elérhetőek.

A felsorolás teljességére törekedve, de témám szempontjából nem elhanyagolhatóan megemlítem csupán, hogy az EU Fejlesztési Alapjaiból több nagyobb témában zajlottak fejlesztések a vizsgált időszakban, melyek összes forrásfelhasználása több ezer milliárd forint lehetett. Sajnos ezek tervezett és ténylegesen felhasznált keretösszegeiről nem állnak rendelkezésre nyilvános adatok, és azt sem tudhatjuk biztosan, hogy mennyiben ügyeltek a megvalósítás során az OFP vagy a CRPD értékekre.

Európai fejlesztési alapok kapcsolódó fejlesztési területei:

- a) az egyenlő esélyű hozzáférés feltételeinek megteremtésére
- b) a rehabilitációs járadékban részesülők ellátásaira és a minősítő rendszer fejlesztéseire
- c) a látássérültek elemi rehabilitációs ellátásának fejlesztésére
- d) a közoktatási integráció szakmai feltételeinek javítására
- e) védett szervezetek piaci működésének segítése
- f) komplex rehabilitáció infrastruktúra fejlesztése az ORSZI-ban
- g) kora gyermekkori intervenció szakmai fejlesztése
- h) mozgássérültek segédeszköz ellátásának, átalakításának fejlesztése
- i) bentlakásos intézmények kiváltása

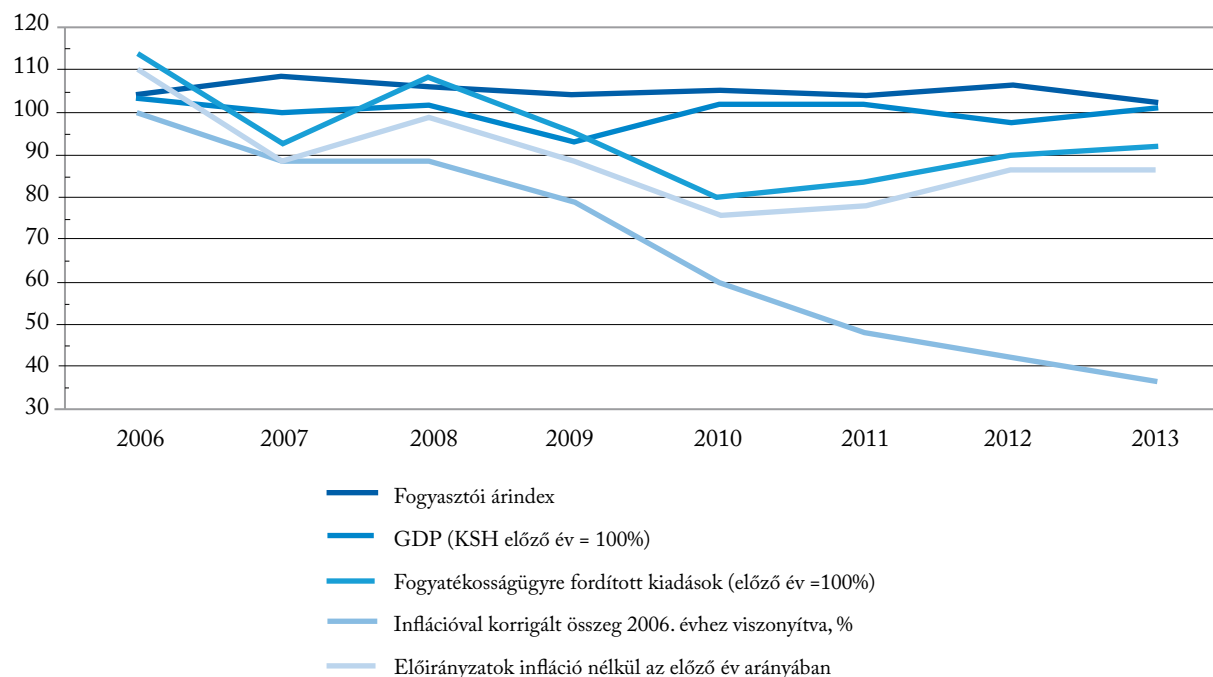
Az OFP-hez közvetlenül kötődőnek tekintettem a tárcák előirányzatai között megjelenő fogyatékospolitikai fejlesztési programokat, a fogyatékos személyek érdek-képviselői szervezeteinek, civil szolgáltatók támogatásának előirányzatait, valamint a fogyatékos személyek sport és kulturális célú nonprofit szervezeteinek működési támogatásait.

A mindösszesen 44 különféle előirányzathoz persze nem volt minden évben forrás is rendelve, időben több esetben változtak az elnevezések is. Az elemzés alapjául 2006-ot, az új Országos Fogyatékosügyi Program megjelenésének évét választottam, ebben az évben a forrás 7421,5 millió forint, 2013-ban 3848,7 forint. A nyilvánvaló nominális csökkenés azért is érdekes lehet, mert a fogyatékos személyek jogairól szóló 1998. évi XXVI. törvény 2. §-ának (5) bekezdése értelmében:

„Az állam köteles gondoskodni a fogyatékos személyeket megillető jogok érvényesítéséről, a fogyatékos személyek hátrányait kompenzáló intézményrendszer működtetéséről a nemzetgazdaság mindenkori lehetőségeivel összhangban.”

A Fot. szerint tehát a forrástervezések egyik alapelve a nemzetgazdaság teljesítőképességhez igazodás, ami egyébként megfelelhet az CRPD 4. cikkének 2. pontjában megjelenő elvnek is. Igaz, hogy 2008 és 2012 között elhúzódó válságműködés jellemezte a magyar gazdaságot, mégis ekkora mértékű forráskivonást nem lehetne a válsággal indokolni, ha az egyik fő gazdasági mutatót, a GDP-t vesszük alapul.

2. ábra: Az OFP-hez kapcsolódó források a központi költségvetésben 2006-hoz viszonyítva

A 2006-os bázisévtől 2013-ig két alkalommal volt a GDP 100 százalék alatt: 2009-ben és 2012-ben. A többi évben végig 100 százalék, vagy valamelyest magasabb értékeket vett fel a növekedési mutató (KSH idősoros adatok). Ezen az alapon tehát a fogyatékosügyi fordított kiadási előirányzatoknak is minimum azonos mértékűnek kellett volna lennie. Ehhez képest az előirányzatokra tervezett források még nominálisan is csökkenést

mutatnak, 2008 kivételével rendre a megelőző évi keret 10–25 százalékkal csökkent, mely folyamatban 2010 volt a mélypont.

A kép akkor válik még súlyosabbá, ha az éves fogyasztói árindexet korrigáljuk, és a viszonyításban negatívan érvényesítjük az arányosításkor. A 2006-os bázisévhez képest az előirányzatok reálértéke minden évben csökkent, 2009-ig 20 százalékkal, majd 2010-től 65 százalékkal, vagyis a 2013-as előirányzatok összege reálértéken csupán 35 százaléka a 2006-os tervszámoknak. Ekkora forráskivonást nem magyarázhat a gazdasági válság, sokkal inkább a szociális területre is jellemző forráskivonás, az állam szociális szerepvállalásainak csökkentése lehet mögötte.

Vagyis a hazai források vizsgálatával megállapíthatjuk, hogy az OFP időszakában a szakmai tervek mellé nem kerültek elégséges mértékben források is allokálásra, ami a célok kibontását és a sikeres megvalósítást biztosította volna. Ehelyett a gazdasági válság felerősítette a kormányzat forráskivonási szándékát, és az intézményes (állami) esélyegyenlőségi és fogyatékosügyi politikát kiüresítve, a pozitív akciók hiánya ellehetetlenítette a fogyatékos személyek csoportjainak érdemi társadalmi felzárkózását.

Összegzés

Az Országos Fogyatékosügyi Program a 2006–2013-as időszakra határozott meg elsősorban a kormányzat számára feladatokat, melyek erősen kötődtek a Fogyatékos személyek jogairól szóló egyezmény céljaihoz. Ezért jelen dokumentumelemzésre épített dolgozatban az új Országos Fogyatékosügyi Programot az Egyezményhez viszonyítva próbáltam meg értékelni a magyar fogyatékosügyi szakpolitikát. Arra voltam kíváncsi, hogy az Egyezmény cikkeinek tükrében, az ott megfogalmazottakhoz (és az állam által megvalósítandókhöz) képest milyennek tekinthetők az OFP-ben meghatározott intézkedések.

Talán a fogyatékosügy átfogó kezelésében valóban haladónak mondhatjuk a 2006–2013 közötti szakpolitikánkat, ami a nemzetközi tendenciákhoz kapcsolódik, de a célok elérése érdekében tett vállalásaink inkább gyengék, alacsony szintűek. Ez a nemzetközi kapcsolódás pedig nem indokolhatja, hogy sem a CRPD megjelenésekor, sem a kormányváltást követően nem készült új program, noha kijelenthető az is, hogy az OFP végrehajtása az Egyezmény megvalósítása irányába hatott, mert eközben sok kulcsterületen számottevőek az elmaradások is.

Az OFP tervezése túl korán zárult le, megállt a koncepcióalkotás szintjén, ami nem tette lehetővé, hogy eredeti stratégiai és ágazatokat összekapcsoló, tervezéstámogató funkcióját betöltse, így a szaktárca által megvalósított programok értékelése is nehézkes és átütő, a fogyatékos személyek életvitelében megmutatkozó jelentős sikert nem hozott.

A kormányzati eredmények megítélését rontja még, hogy a vizsgált 2006–2013-as időszakban a fogyatékosügyi szakpolitikai fejlesztésekre fordított, a vizsgálatba bevont közkiadások drasztikusan 35 százalékra csökkentek a 2006-os bázisévhez viszonyítva, vagyis a programban deklarált célok eléréséhez soha nem rendeltek elegendő forrást a kormányzatok (talán éppen a koncepcionális jelleg miatt nem volt a társadalmi hasznosulás érzékelhető a döntéshozók számára), az OFP-ben megfogalmazott célok kibontására így többnyire nem is volt lehetőség.

A fogyatékosáspolitikai célok elérését sok egyéb hatás is befolyásolta, nem csak a tervezési dokumentumok minősége. Ebben a tanulmányban elsősorban a célzásra voltam kíváncsi, és a célzás értékelésével a fogyatékosági szakpolitika minőségének kalibrálására. Az objektivitás növelése érdekében azonban még több hasonló módszerrel készült értékelésre lenne szükség. Izgalmas összehasonlításokat lehetne végezni az Egyezményhez csatlakozott többi állam fogyatékosáspolitikájának hasonló módszerrel alapuló elemzésével.

Irodalom

- A fogyatékos személyek jogairól és esélyegyenlőségük biztosításáról szóló 1998. évi XXVI. törvény. http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=99800026.TV (utolsó letöltés: 2015. 03. 27.)
- A Fogyatékosággal élő személyek jogairól szóló egyezmény és az ahhoz kapcsolódó Fakultatív Jegyzőkönyv kihirdetéséről szóló 2007. évi XCII. törvény. http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=A0700092.TV (utolsó letöltés: 2015. 03. 27.)
- A Magyar Köztársaság éves költségvetéséről szóló törvények. www.net.jogtar.hu (utolsó letöltés: 2015. 03. 27.)
- Andorka R. (1996): *Merre tart a magyar társadalom?* Lakitelek: Antológia Kiadó.
- Az új Országos Fogyatékosügyi Programról szóló 10/2006. (II. 16.) OGY határozat. <http://www.complex.hu/kzldat/o06h0010.htm/o06h0010.htm> (utolsó letöltés: 2015. 03. 27.)
- Bói É. (2011): Fogyatékos emberek élethelyzete Magyarországon. In Nagy Zita Éva (2011): *Az akadályozott és az egészségkárosodott emberek élethelyzete Magyarországon*. Budapest: NCSSZI.
- Byrnes, J. E. et al. (2007): *A kirekesztéstől az esélyegyenlőség felé*. „Korlátozva” kézikönyv parlamenti képviselők részére. ENSZ.
- Csanádi G. – Csizmady A. – Simon D. – Tausz K. (2015): A fogyatékos emberek helyzete az Európai Lakossági Egészségfelmérés (ELEF) alapján. In Gárdos É. (szerk.): *Tanulmányok IV.: Az egészségi szempontból veszélyeztetett lakossági csoportok*. Budapest: KSH, 7–24.
- Csongor A. – Sziklai I. (szerk.) (2012): *Fejlesztéspolitika, stratégiai programalkotás a szociálpolitikában*. Budapest: ELTE TáTK. http://tatk.elte.hu/file/FEJLESZTESPOLITIKA_STRATEGIAI_P.pdf (utolsó letöltés: 2015. 03. 27.)
- KSH (2011): *Megváltozott munkaképességűek a munkaerőpiacon*. <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/pdf/megvaltmunkakep.pdf> (utolsó letöltés: 2015. 03. 27.)
- Lovászi L. (2012): Fogyatékosásgügy Európában és Magyarországon. In Csongor A. – Sziklai I. (szerk.): *Fejlesztéspolitika, stratégiai programalkotás a szociálpolitikában*. Budapest: ELTE TáTK, 175–221. http://tatk.elte.hu/file/FEJLESZTESPOLITIKA_STRATEGIAI_P.pdf (utolsó letöltés: 2015. 03. 27.)
- Maschke, M. (2007): *Fogyatékosáspolitikai az Európai Unióban*. Budapest: ELTE BGGYK.
- OECD (2003): *Transforming Disability into Ability*. Paris: OECD Publications. http://www.virk.is/static/files/4_disability%20to%20ability.pdf (utolsó letöltés: 2015. 03. 27.)
- ONYF (2006–2013): *Statisztikai évkönyvek*. www.onyf.hu (utolsó letöltés: 2015. 03. 27.)

FEKETE MARIANN

GENERÁCIÓS SZABADIDŐ-FELHASZNÁLÁS KÉPERNYŐN INNEN ÉS KÉPERNYŐN TÚL AZ 1999/2000-ES ÉS A 2009/2010-ES IDŐMÉRLEG-VIZSGÁLAT TÜKRÉBEN*

Összefoglalás: Tanulmányomnak két célja van. Egyrészt megpróbálok választ találni arra a kérdésre, hogy az információs társadalom magyarországi kiépülése, a számítógép- és internethasználat elterjedése hogyan befolyásolja a szabadidőben végzett tevékenységek rendszerét és a kulturális fogyasztás szerkezetét. Másrészt megvizsgálom azt, hogy a tradicionális, biológiai alapon meghatározott generációfogalmak meghaladottá válása után született új elméletek felhasználásával definiált kommunikációs generációk egymástól való különbözősége mennyire érvényes társadalmunkban, különös tekintettel szabadidős orientációikra.

Kulcshajezések: generációk, időmérleg, szabadidő, kulturális fogyasztás, internethasználat.

Abstract. My study has two primary aims: on one hand, I attempt to find an answer to the following question; namely, how the appearance of Hungarian information society, the spread of computer- and Internet usage influence the system of pastime activities and the structure of cultural consumption. On the other hand, after the traditionally- and biologically-based generation-related notions have become exceeded, I examine how valid the differences of communicative generations defined by novel concepts in our society are.

Keywords: generations, timescale, pastime, cultural consumption, Internet usage.

Bevezetés

Mind a szabadidő rendelkezésre álló mennyisége, mind felhasználási lehetőségei hűen tükrözik egy adott társadalom gazdasági, társadalmi fejlettségi szintjét, és a társadalmi egyenlőtlenségek rendszeréről is pontos képet adnak. A rendszerváltozás új gazdasági és társadalmi korszakot hozott magával, jelentős strukturális változások zajlottak le a társadalomban a piactgazdasági viszonyokra való áttérés következtében. Fokozatosan nőtt a leszakadók aránya, akik gazdasági és kulturális téren is egyre inkább perifériára szorultak. A szerkezeti átalakulások következtében megváltoztak az emberek anyagi lehetőségei, szórakozási, kulturálódási szokásai és a rendelkezésükre álló szabadidő mennyisége is. Előtérbe kerültek az otthon igénybe vehető szórakozási, szabadidő-eltöltési lehetőségek (Vásárhelyi 2005). A kereskedelmi televíziózás megindulása, majd a számítógép és az internet megjelenése a háztartásokban is ennek a folyamatnak kedvezett.

* Témavezető: Prazsák Gergely.

A szabadidő eltöltésének módját alapvetően határozza meg az egyén életmódja, életkörülményei, igényei és lehetőségei, és a trendek hagyományosan lassan változnak. Vannak azonban olyan időszakok, amikor valamilyen külső hatásra a változások felgyorsulnak, megsűrűsödnek és a társadalom széles csoportjai számára indukálnak alapvető változásokat a szabadidő-felhasználásban. Ilyen besűrűsödött, lényegi változások zajlottak le az 1970-es és az 1990-es években, amelyek a trendek elmozdulását eredményezték (Falussy 2004). A '70-es években a televíziókészülékek elterjedése a háztartásokban és az előfizetők számának dinamikus gyarapodása, majd az évtized végén a második gazdaság engedélyezése volt a figyelemre méltó változások kiinduló pontja. A '90-es évek kezdetén a gazdasági szerkezetváltás következtében (a kettős munka háttérbe szorulása, a munkanélküliség drasztikus emelkedése) a szabadidő növekedése eredményezte a szabadidős trendek újabb átalakulását.

Hipotézisem szerint *a kétezres évek, az információs társadalom kiépülése is egy ilyen intenzív időszakot* jelent, amikor a sok kis változás elkezdődik, majd összeadódik egy lényegi ugrássá, mely nagyot lendít a lassú trendek mozgásán. Ez az újabb, átalakulást hozó szakasz a számítógép-használat és az internet elterjedése révén bontakozik ki, szignifikáns változásokat hozva az élet minden területére, a társadalom valamennyi alrendszerébe. Másként végezzük munkánkat, másként tanulunk, szórakozunk, más módon kommunikálunk és töltjük meg tartalommal a munkán¹ kívüli időt, mint az információs kor kibontakozása előtti időszakokban. Hipotézisem szerint a *digitális egyenlőtlenségek rendszerében elfoglalt hely és az életkor, a kommunikációs generációba* tartozás ténye determinálja az egyén szabadidő-struktúrájának alakulását.

Hogy mennyiben más ez az idő, amit most élünk meg, mint ami az információs társadalom kiépülése előtt volt, empirikusan megvizsgálható az időmérleg segítségével. Az elvégzett mérések arra adnak választ, hogy a társadalom tagjai miként töltik el idejüket egy munkanapon, egy hétvégén vagy bármely más releváns időszakban. Az időmérleg-vizsgálatok tulajdonképpen tárgya nem maga az idő, akár mint fizikai, akár mint szubjektíve észlelt valóság, hanem inkább az, hogy a társadalom tagjai hogyan használják fel az idejüket.

A szabadidő mindig a létfenntartás biztosítását szolgáló tevékenységekre fordított életidőhöz viszonyítva válik mérhetővé és érzékelhetővé. A '60-as években jellemzően szűkösen állt rendelkezésre, elsősorban olvasásra, tanulásra, társas időtöltésre, és csekély időtartamban (átlagosan 10 perc naponta) rádiózásra és televíziózásra használták fel a társadalom tagjai. A rendszeres kereső foglalkozás, a kérdezett neme, valamint a mezőgazdasághoz fűződő kapcsolat határozta meg az időfelhasználás struktúráját. A tévézés 1977-től lett domináns szabadidős elfoglaltság, ezzel párhuzamosan a többi tevékenység mennyisége és aránya csökkent, a kulturális tevékenységekben való részvétel pedig szombatra-vasárnapra korlátozódott. A nők körében a kézimunkázás volt a legnépszerűbb szabadidős elfoglaltság ebben az időszakban, a férfiak pedig ekkor kezdték el felfedezni a testedzést, a szintén népszerű séta és kirándulás mellett.²

A '90-es évek számottevő változása volt a munkanélküliség megjelenése, ami összességében a szabadidő megnövekedésével járt. Ezt a fajtáját azonban a kötöttségek alól felszabadult időnek a kényszer szülte, ennél fog-

¹ Kereső-termelő munka: a megélhetéshez szükséges pénzbeni és természetbeni jövedelmek megszerzésére irányuló tevékenység (Falussy 2004: 10).

² Uo.

va nem válhatott „socializing”³ vagy „leisure” jellegű idővé, jellemzően „free time”-ként hasznosult. Azaz olyan kihasználatlan, „holt idő” vált belőle, melyet nem aktív, minőségi tevékenységekkel töltöttek ki a munkanélküliség által elsőként sújtottak (jellemzően alacsony iskolai végzettségű vagy képzettség nélküli, alacsony státuszú, a munkaerőpiacról kiszorultak), hanem passzív, mértéktelen televíziózással.

Módszertani kitérő

Hipotézisem ellenőrzéséhez az időmérleg-vizsgálatok két utolsó adatsorát (1999/2000 és 2009/2010) felhasználva, az empirikus szociológia módszereit alkalmazva megvizsgálom, hogy *a különböző kulturális és szabadidős tevékenységfajták mennyire jellemzőek* a magyar társadalomban; külön figyelmet szentelek *a kulturális aktivitás és az internethasználat kapcsolatának*.

Napjaink modern információs társadalmában az egyenlőtlenségek rendszerében elfoglalt helyet jelentősen befolyásolja a digitális írástudás képessége és az életkor. A fiatalság parancsa az, hogy gyakorlatilag tilos megöregedni, permanensen fittnek, naprakésznek, jól informáltaknak és ráncmentesnek kell lenni – olyan evidencia, mint évtizedekkel korábban volt a szépkorúak tisztelete. Az, hogy az egyén melyik generáció tagja, nem csupán egészségügyi állapotát determinálja, de meghatározza lehetőségeit a munkaerőpiacon, alakítja szabadidős tevékenységének szerkezetét és kultúrafogyasztási preferenciáit is.

A generáció legáltalánosabb módon a szülők és utódaik születése közötti átlagos időintervallumként határozható meg. Formálszociológiai definícióját Mannheim Károly fogalmazta meg, aki szerint a generációk a történelem menetét eldöntő születési rétegek, olyan egyének csoportja, akik hasonló módon helyezkednek el a társadalmi térben, s ez a nemzedéki elhelyezkedés az emberi létezés biológiai ritmusának létezésén alapul: az élet és a halál, a korlátozott élettartam és az öregedés tényein (Mannheim 2000: 208). Mannheim koncepciója szerint ahhoz, hogy nemzedéki összefüggésről beszélhessünk, szükség van az adott történelmi-társadalmi egység közös sorsában való részesedésének élményére is, a közös társadalmi-történelmi élettérre. Egy-egy generáció körülbelül 30 évenként váltja egymást, és az, hogy létrejön-e egy új nemzedéki stílus, a társadalmi-szellemi folyamat kiváltó erején múlik (uo.: 235).

A gazdasági és társadalmi változások, a technikai fejlődés és a születéskor várható élettartam jelentős növekedése új generációs elméletek megszületését mozdították elő, melyek igazodtak a megváltozott, felgyorsult világhoz, szűkebbre szabván a nemzedékek intervallumát. Elemzésemben McCrindle generációs modelljét használtam fel, aki a generációk szociológiai definiálása mellett érvel, ahol a generáció azoknak a kohorszát jelenti, akik hasonló időszakban születtek – a felső határ azonban csupán 15 év –, hasonló korban és életszakaszban vannak, és akiket azonos események, trendek és fejlődési fokok formáltak (McCrindle 2009, Howe-Strausse 2007).

³ Az Eurostat kód kategóriáinak osztályozási rendszere (Falussy 2002):

- szabadidő (free time): tv-re, videóra és egyéb médiára fordított passzív szabadidő;
- pihenő/ráérő idő (leisure time): sport, hobbi, aktív pihenés;
- társas idő (socializing time): szórakozás, kultúra, részvétel különböző társas tevékenységben, társadalmi élet.

A globalizáció és a technológiai fejlődés következtében a fiatalok az Egyesült Államokban, Ausztráliában, Japánban és Európában ugyanolyan trendek, technológiák és események által formálódnak, ugyanolyan módozat használói a közösségi médiának és az online technológiának, a földrajzi távolságok és kulturális különbségek már nem zárják őket elkülönült, zárt csoportokba. A generációk tagjai ugyanazokat a weboldalt nézegetik, ugyanazokat a zenét töltik le, ugyanazokat a filmeket nézik meg és ugyanazon márkák hatása alá kerülnek. Ez a globális generációs korszak, akik földrajzi korlátok nélkül valósítják meg a Mannheim által generációs tényezőként meghatározott közös élmény megélését.

Az alkalmazott generációs felosztás a születési időszakok szerint a következő:

- 60 év feletti: Építők (1925–1946);
- 45–60 év közötti: Baby Boomerek (1946–1964);
- 30–44 év közötti: X generáció (1965–1979);
- 15–29 évesek: Y generáció (1980–1994);
- 0–14 évesek: Z generáció (1995–2009).⁴

Az *Építők* azok, akik gyermekkori szocializációját a II. világháború és a gazdasági nehézségek határozták meg. Ők alkotják a *csendes generációt*, akik túl fiatalok voltak ahhoz, hogy háborús hősök legyenek, és akik túl korán születtek ahhoz, hogy ők közvetítsék a fiatalság megújuló szellemét. Így ok nélküli lázadókká váltak (híres példa James Dean), ők a magányos tömeg részei, a kockázatkerülő szakemberek egy olyan korban, amikor divat volt a korai házasság, és úgy tűnt, hogy a számlára megmászása garantálja a karriert és a sikert. Ők a szürke inges konformisták, akik elfogadták az előttük lévő generáció által képviselt hagyományos polgári életét, értékeket és kultúrát – egészen a '60-as évek közepéig. Ekkor szakítottak a korábbi elveikkel, életstílusukkal, és a rock and roll rajongói lettek, emberi jogi és háborúellenes aktivistákká, feministákká, a fiatal lázadók mentoraivá váltak (McCrandle 2009).

A *Baby Boomerek* a II. világháborút követő „baby boom” idején születtek, amikor a legelterjedtebb információs és kommunikációs technológia a rádió volt. Felnöve a Baby Boomer generáció hangosan proklamálta megvetését a szülők által képviselt szekuláris családi modell iránt, az intézmények, a csapatmunka, a főállású anyaság, a „kertváros–nagy autó–nagy ház” szentháromságmodell is kritikáik kereszttüzebe került. Fiatalságuk idején gyorsan terjedt a kábítószer-használat, a szexuális kockázatvállalás, tudatosságuk forradalma tetőzött a vietnami – háború elleni tiltakozással és Woodstockkal (McCrandle 2009).

Az *X generáció* a digitális bevándorlók, a „gap” generáció, születésük idején a fekete-fehér televízió és tranzistoros rádió számított a modern kor technológiájának. A nemzedék tagjai fiatalként tanulták meg az infokommunikációs eszközök használatát. Nagykorúvá válásuk idején tetőzött a szexuális forradalom, emelkedett a válások száma, ők voltak a „kulcsos gyerekek”, akik a nyakukba akasztott lakáskulcsról kapták a nevüket.⁵ Az 1980-as évek közepére felépült a *kockázati társadalom* (Beck 2003), megjelent az AIDS, a fiatal felnőttek

⁴ A Z generáció kimaradt a jelenlegi elemzésből, mivel a trendek értelmezéséhez szükséges a korábbi időmérleg-adatokkal való összevetés, abba a mintába viszont nem kerülhetek be életkoruknál fogva. A Z generáció tagjainak szabadidő-felhasználásáról kitűnő elemzések olvashatók a *Másodkézből – Magyar Ifjúság 2012* tanulmánykötetben (Nagy–Székely (2104).

⁵ A jelenséget az édesanyák korai munkába állása indukálta, mielőtt még a gyermekellátási intézmények széleskörűen elérhetőek lettek volna.

között elsorvadtak az udvarlási rituálék, az X generáció tagjai óvatosan randiztak és későn házasodtak; a pop-kultúrában ez a Music Television és a hip hop megjelenésének időszaka. Ők a legnagyobb vállalkozói generáció, az ő high-tech hozzáértésük és munkaerő-piaci rugalmasságuk segítette elő az USA prosperálását a globalizáció korában (McCrinkle 2009).

Az *Y generáció* tagjai az információs kor gyermekei, a digitális nemzedék első hulláma, jellemzően a Baby Boomer generáció gyermekei. Digitális bennszülötteknek, „Click’n go kids”-nek, Millennium generációnak is nevezik őket, születésük idején a színes televízió és a vezetékes telefon volt elterjedt. Számukra az infokommunikációs eszközök használata természetes dolog, már gyermekkoruktól aktív használók. Kifinomult informatikai érzékük jelzi azt, hogy együtt nőttek fel a modern technika fejlődésével és használatával. Egyfajta információéhség jellemzi a generáció tagjait, akik a 2001. szeptember 11. utáni krízisben élték meg fiatalságukat. A multikulturális környezetet könnyedén, befogadó attitűdökkel kezelik, gyorsan és jól illeszkednek be bármilyen környezetbe.

A *Z generáció* tagjai a terrorizmus, a globális recesszió és a klímaváltozás időszakában születtek. Internetgenerációnak, digitális őslakosoknak is nevezik őket, nem éltek mobiltelefon vagy internet nélküli világban. A korábbi generációkhoz képest a legidősebb átlagéletkorú anyák gyermekeként születnek, jellemzően kis létszámú családba.

Az ausztrál szerző generációs modellje azonban csak korlátozottan érvényes Magyarországon, különös tekintettel a Baby Boomerek és az X generáció első harmadában születettekre. Eltérő a szocializációs közeg, a politikai és társadalmi berendezkedés jellege, valamint a technikai fejlettség szintje hazánkban, mint a nyugati társadalmakban. A fiatal generációk közötti különbségeket erőteljesen láthatóvá tette az ifjúsági korszakváltás megkésettisége Magyarországon. A nyugati társadalmakban az 1950-es évek végén, az 1960-as évek elején elkezdődött az átmenet az iskolai ifjúsági korszakba, ami a ’80-as évek végére be is fejeződött. A korszakváltás az ifjúkor egyre nagyobb mértékű kitolódásával, az oktatásban töltött időszak meghosszabbodásával jellemezhető elsősorban (Gábor 2004). Ezzel szemben a kelet-európai társadalmakban az oktatás expanziójának megkésettiségevel összefüggésben csupán az 1980-as években indult meg és a ’90-es években gyorsult fel az ifjúsági korszakváltás. A ’80-as években a magyar fiatalság nem a ’80-as évek német fiataljaira hasonlított, hanem az ’50-es évek német fiatalságára.

Ugyanez a megkésettiség jellemző a tömegkommunikációs eszközökkel való ellátottság esetén is. Hazánkban a Baby Boomer generáció derékhada kevésbé jellemezhető a „TV-generáció” címkével, mint a nyugati társadalmak ugyanezen nemzedéke. Magyarországon a televíziózás 1957. május elsején indult hivatalosan, heti három napon sugároztak adást, a filmek mellett sport- és színházi közvetítéseket. 1958-ban 16 ezer előfizető volt mindössze, csupán 1967-ben haladta meg az előfizetők száma az egymilliót.⁶ A televízió hazánkban erőteljesebb hatást gyakorolt a Baby Boomereket követő X generáció tagjaira. Magyarországon az Y generáció tagjai hozták be a korábban felhalmozott lemaradást. A nemzedék tagjai jellemzően már a rendszerváltás után élik meg fiatalságukat, a kereskedelmi és műholdas televíziózás elterjedése, majd a mobiltelefon, a számítógép és az internet megjelenése és elterjedése kíséri végig ezt az időszakot az életükben.

Az, hogy a generációk témája a reneszánszát éli az elmúlt évtizedekben, több okra is visszavezethető. Corsten a *The Time of Generation* című tanulmányában többek között hangsúlyozza a fejlett társadalmakban lezajlott

⁶ Forrás: A Magyar Televízió története: <http://mek.oszk.hu/02100/02185/html/516.html> (utolsó letöltés: 2015. 03. 19.)

individualizációs folyamatot és a reflexív modernizációt, melynek következtében a kollektív identitások egyre jelentéktelenebbé válnak (Corsten 1999: 249). McCrindle pedig kiemeli, hogy „*Az emberek gyakran jobban hasonlítanak arra az érára, amiben felnőnek és élnek, mint a szüleikre*” (McCrindle 2009: 6). A fiatal generációkat mindem érában nagyjából hasonló vonások jellemzik: kísérletező életmód, a tekintély megkérdőjelezése, határok feszegetése, lázadás. Napjainkban a technológia, a tömegmarketing, a popkultúra és a politika jelenti a szignifikáns különbséget a korábbi ifjúsági kultúrákhoz képest McCrindle véleménye szerint. Mindezek azonban nem hagyják érintetlenül az idősebb generációk életmódját sem.

A generációk szabadidős tevékenységének vizsgálatához a különböző szabadidős tevékenységek kategorizálását Falussy Béla (2004) klasszifikációját alapul véve végeztem el, a tevékenységeket a cselekvés helye, módja és jellege alapján a következő csoportokba sorolom:

I. *A képernyőkön túl töltött szabadidő:*

- kultúraközvetítő intézmények látogatása (színház, mozi, múzeum, kiállítás, hangverseny, operalátogatás);
- társas szabadidőtöltés (baráti, családi együttlétek, társas programok);
- otthoni szabadidőtöltés, házon belüli kulturálódás (olvasás, rádió- és zenehallgatás, hobbitevékenységek végzése);
- „szabadlevegős” tevékenységek (mozgás, sport, kirándulás, horgászat, kertészkedés);
- egyéb szabadidős tevékenységek (önkéntes segítőmunka, politikai és civil szervezeteknél végzett munka, vallásgyakorlás, kocsmába, kávéházba járás, háziállat gondozása)

II. *A képernyőkön innen töltött szabadidő:*

- tévézés, videózás, DVD filmek megtekintése;
- számítógép-használat, internetezés.

Azokat a tevékenységformákat vontam be az elemzésbe, amelyek során a magas- vagy a tömegkultúra valamely alkotásának befogadása történik, továbbá olyan tevékenységeket, amelyek a társas szabadidőtöltéshez kapcsolódnak, különböző kulturális magatartásformákat jelenítenek meg, valamint azokat az aktív szabadidős elfoglaltságokat, amelyek cselekvő részvételt, fizikai és szellemi aktivitást, a személyes élettérből való kimozdulást implikálják.

Az időmérleg-adatbázisból a kiemelt tevékenységekre⁷ vonatkozó adatokat, továbbá a szabadidős tevékenységekhez kapcsolódó „A”, „B” és „C” mutatókat⁸ használtam fel.

⁷ A szabadidő eltöltésének számtalan módja van. Az időmérlegnaplók alapján legjobban elemezhető adatokat a tévézésről és az olvasásról lehet nyerni. Hogy a többi szabadidős elfoglaltságról is képet kaphassunk, a személyi kérdőíven szerepel a kiemelt tevékenységekre vonatkozó kérdés, ahol azt kell megadni, hogy az egyes tevékenységet végezte-e a megkérdezett az elmúlt 3 hónapban vagy valamikor az elmúlt év során (KSH 2013: 7)

⁸ „A” mutató: a napi átlagos időfelhasználás perccadatok tartalmazó mutatója, amely a teljes népesség (vagy népességcsoport) valamennyi vizsgált tevékenységére számított átlagidő, amelyek összege 1440 perc, azaz a nap 24 órája. „B” mutató: az adott tevékenységet végzők aránya. „C” mutató: a tevékenység végzésének átlagos időráfordítása, percben kifejezve.

A generációk szabadidős struktúrája

A 2009/2010. évi időmérleg adatai szerint a 15–74 éves népesség rendelkezésre álló napi idejének csaknem felét fiziológiai szükségleteinek⁹ kielégítésére fordította, egyharmadát a társadalmilag kötött tevékenységek¹⁰ tették ki, a maradék egyötöd jutott szabadon végzett tevékenységekre.¹¹ Az elmúlt évtized leginkább szembevetendő változása az időfelhasználást tekintve a fiziológiai szükségletek arányának növekedése volt (1. táblázat). A társadalmilag kötött tevékenységekkel töltött idő 17 perccel csökkent a tíz évvel korábbi mérés adataihoz képest, szabadidős elfoglaltságokra 12 perccel jut kevesebb. A munkával töltött idő csökkenését azonban nem a szabadidős tevékenységek bővítésére, aktív vagy passzív pihenésre, rekreációra használják fel a társadalom tagjai, hanem a test kényeztetésére.¹²

1. táblázat: A 15–74 éves népesség napi átlagos időfelhasználásának alakulása tevékenységi főcsoportok szerint

Tevékenységi főcsoport	1990/2000		2009/2010	
	perc	%	perc	%
Társadalmilag kötött tevékenység	478	33,2	461	32,0
Fiziológiai szükségletek kielégítése	683	47,4	712	49,4
Szabadon végzett tevékenység	280	19,4	268	18,6
Összesen	1440	100	1440	100

Forrás: KSH (2013: 3).

A viszonylagos szabadsággal megválasztott elfoglaltságokkal tölthető idő mennyisége és milyensége szorosan összefügg az egyén társadalmi munkamegosztásban betöltött pozíciójával, azzal, hogy aktuálisan milyen életszakaszban, milyen élethelyzetben van, továbbá alapvetően befolyásolja a társadalmi nem. Jellemzően az aktív korosztályoknak van a legkevesebb szabadideje, akik dolgoznak, gyermeket nevelnek, háztartást látnak el, illetve a döntően nyugdíjasokból álló korosztály tud átlagosan naponta legtöbb időt különböző szabadidősnek tekintett foglalatosságokkal tölteni.

Az utolsó két időmérleg-felvétel közötti évtized alatt számottevő változás nem történt (1. ábra), továbbra is az X nemzedék tagjainak jut naponta átlagosan legkevesebb ideje szabadon végezhető tevékenységekre (2000-ben 243 perc, 2010-ben 231 perc), és a legtöbb kötöttségektől mentes időt a legidősebb, az Építők nemzedéke tudja szabadidős elfoglaltságokkal tölteni 2010-ben is csakúgy (328 perc), mint az ezredfordulón (344 perc).

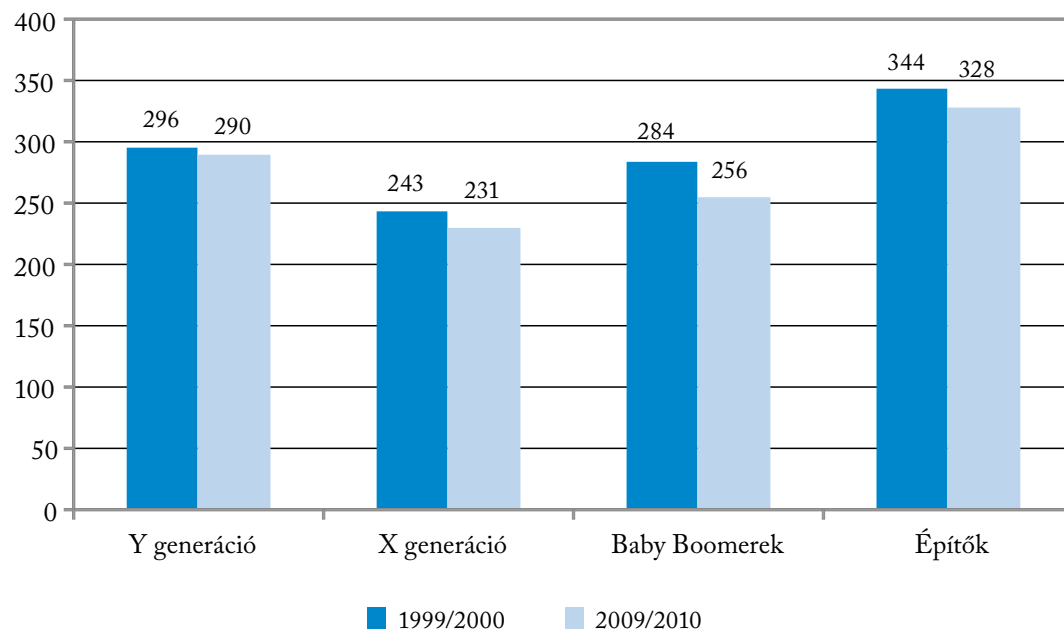
⁹ Fiziológiai szükséglet: kötött jellegű tevékenység, többnyire napi rendszerességgel, a társadalom többsége által végzett, a fiziológiai regenerációt szolgáló tevékenységek (alvás, étkezés, testi higiénia).

¹⁰ Társadalmilag kötött tevékenység: olyan tevékenységfajták, melyek végzése vagy nem végzése között nincs igazán szabad választás (jövedelemszerző tevékenység, tanulás, család ellátása, háztartási tevékenység, közlekedés).

¹¹ Szabadon végzett tevékenység: az előző két kötött időn túl fennmaradó idő, amelyben viszonylagos szabadsággal, alternatív módon választhatók a szellemi, lelki, fizikai rekreációt, feltöltődést szolgáló tevékenységek.

¹² Az elmúlt évtizedben az alvásra fordított idő 8 perccel csökkent, a testi higiéniára szánt idő 18 perccel növekedett, az étkezésre fordított idő 13 perccel emelkedett, a passzív pihenéssel töltött idő 5 perccel nőtt.

1. ábra: Szabadon végzett tevékenységekre fordított idő generációk szerinti megoszlása, „A” mutató (perc)

Az ezredfordulóhoz viszonyítva valamennyi generáció kevesebb szabad felhasználású időt tud 2010-ben beosztani úgy, hogy a pihenés segítse a feltöltődést, a rekreációt, hozzájáruljon az egészség megőrzéséhez és kielégítse a kulturális igényt is. A három fiatalabb nemzedék szabadidő-deficitje duplázódik, ahogy haladunk előre a generációk sorában: az Y nemzedék tagjai napi átlag 6 perccel tudnak kevesebb időt szabadidős tevékenységgel tölteni, mint 10 évvel korábban (az egész napjuk mintegy ötödét teszi ki ez a szabadidő), az Y generáció szabadidő-csökkenése 12 perc egy évtized alatt. A Baby Boomereknek csaknem fél órával kevesebb idejük van szabadon végzett tevékenységekre, mint az ezredfordulón (a teljes napjuk csupán 16 százaléka szabad idő), a legidősebb nemzedék tagjai pedig átlagosan negyedórával kevesebb szabadidőt osztanak be, mint korábban.

Képernyőkön túl töltött szabadidő

Az 1980-as évek végétől kezdve egyre inkább háttérbe szorultak az otthon végzett tradicionális tevékenységek (pl. kézimunkázás, barkácsolás) a szabadidő tevékeny felhasználása során, csökkent a tanulásra, az önképzésre és az olvasásra szánt idő mennyisége, és egyre népszerűbbé váltak az ún. „eljárós” programok. Ez a fellendülés 1993-tól erőteljes csökkenésbe váltott át, melyben komoly szerepet játszott a kulturális szolgáltatások árának jelentős és folyamatos emelkedése. Egyre jellemzőbbé vált a társadalom széles csoportjai esetében a beszűkülés, az otthonülő semmittevés (Tibori 2001: 521). Az ezredfordulóra a magyar lakosság kulturális, szórakoztató tevékenységekre fordítható szabad idejének négyötödét a tévézés, videózás, egytizedét a könyv- és újságolvasás tette ki, csupán egytized rész jutott egyéb tevékenységekre, melyekbe beletartozik a színház, a múzeum, a mozi és a hangversenyek látogatása is (Bárdosi–Lakatos–Varga 2003).

Legnagyobb különbség 2010-ben a generációk között a *moziba járás* esetében mutatkozik, ahová az Y tagjainak csaknem 60 százaléka látogatott el a lekérdezést megelőzően, míg az X nemzedék tagjai közül csak feleannyian (30%), a Baby Boomerek mozilátogatási aránya feleződött ehhez képest, és még az ő alacsony látogatási arányukat (14%) is megfelezték az utánuk jövő Építők (7%). Az ezredfordulón az akkori Y generáció minden egyes tagja volt legalább egy alkalommal moziban, illetve az X generáció mutatott olyan moziba járási gyakoriságot, mint 2010-ben az Y (*Függelék, F1. és F2. ábra*).

Kis különbség tapasztalható a nemzedékek között 2010-ben a *klasszikus kultúrafogyasztás* területén: alacsony részvételi szinten viszonylag kiegyenlített. A lekérdezést megelőző évben az Y generáció tagjainak harmada járt színházban, az őket követő harmincasok csaknem negyede (23%) és a két idősebb nemzedék tagjainak ötöde (19% és 20%). A komolyzene és a képzőművészet fogyasztásában a három harmincon túli generáció azonos részvételi arányt képvisel: mind az X, mind a Baby Boomerek és az Építők tagjainak csaknem ötöde (18%) járt az intézményekben legalább egy alkalommal, míg a tízen- és huszonévesek negyede (26%). Az ezredfordulón nem volt ennyire kiegyenlített a helyzet, lépcsőzetes csökkenés figyelhető meg a generációk sorában haladva, azonban az első lépcsőfok magasabbról indul, mint 2010-ben. A millenniumi évben a tízen- és huszonéves nemzedék több mint fele nézett meg legalább egy színdarabot, a harmincasok harmada, a BB nemzedék ötöde és az Építők tizede. A múzeumok, kiállítások látogatottsága hasonló volt 2000-ben, az általában kevésbé preferált hangverseny- és operalátogatás nem volt ennyire népszerű, egyik generáció esetében sem érte el a 20 százalékot a részvételi arány.

A klasszikus magaskultúra termékeinek fogyasztása alacsony részvételi arányokat mutat jelenleg és mutatott a korábbi időszakokban is,¹³ tehát a helyzet stabilizálódni látszik, ami felveti a kultúraátadás defektusait, a zenei műveltség- és ismeretterjesztés hiányosságait is – hangsúlyozza Tibori (2001).

A *szabadidő társas eltöltése* az egyik legnépszerűbb tevékenység a szabadon választható időtöltések között. A családi együttlétek, a barátokkal közös programok és a vendégfogadás valamennyi generáció életében fontos szerepet játszanak. Vendégszerető nemzetnek tartja magát a magyar, a vendéglátással kapcsolatos hagyományokat tükrözik az időmérlegadatok is. A *vendégeskedés* valamennyi generáció szabadidős tevékenységszerkezetében kiemelt szerepet játszik, a közé a néhány tevékenységforma közé tartozik, amelynek gyakorisága nem esett vissza jelentősen az ezredforduló óta eltelt időszakban,¹⁴ továbbá nincs jelentős különbség az egyes generációk között a vendégvárás és vendégségbe menés esetében; a részvételi arány nem csökken dinamikus az életkor emelkedésével párhuzamosan, ellentétben a szabadidős tevékenységek döntő többségével. Hasonló a helyzet a barátok társaságában töltött idő esetében, amely valamennyi generáció szabadidős szerkezetében hangsúlyosan jelenik meg, de a legfiatalabbak számára a legmeghatározóbb. Az Y generáció csaknem valamennyi tagja (91%) szervezett programot barátaival a felmérést megelőző évben. Az utánuk következő X nemzedék háromnegyede (77%) és a két idősebb nemzedék tagjainak is több mint fele töltötte szabadidejét baráta társaságában (61 és 55%) 2010-ben.

¹³ Az ezredfordulón az X generáció tagjainak harmada járt múzeumban és kiállításon, tizede operában. A Baby Boomerek 28%-a kiállításon, múzeumban és 9%-a operában. Az Építők 15%-a volt kiállításon, múzeumban és 6 százaléka operában.

¹⁴ Az 1999/2000-es vizsgálat idején az Y és X generáció minden egyes tagja járt vendégségben, a Baby Boomerek 94%-a, az Építők 70%-a (*Függelék, F2. ábra*).

A társas szabadidőtöltés közkedvelt formája *a társasjátékozás, a kártyázás, a sakkozás*, a barátok és családtagok közötti játékos versengés különböző formái. A harmincasok és az Y generáció tagjai között a legnépszerűbb a társasjátékozás, a nemzedékek tagjainak több mint fele játszott a lekérdezést megelőző évben (60% és 59%), őket némiképp lemaradva követi a két idősebb generáció (38% és 37%). Az ezredfordulóhoz képest valamennyi generáció aktivitása emelkedett a társasjátékokat tekintve, különösen az X generációé; 2000-ben minden harmadik harmincas játszott, 2010-re ez megduplázódott. 2000-ben az Y generáció tagjainak 43 százaléka, a Baby Boomerek több mint negyede (27%) és az Építők 17 százaléka játszott valamilyen társasjátékot a felmérést megelőző év során.

A *gyermekkel és unokával való szabadidőtöltés* az a tevékenységfajta, amelyet szignifikánsan befolyásol az életkor, a generációhoz tartozás ténye. Az életkoruknál fogva a legfiatalabb korosztályra jellemző legkevésbé ez a tevékenység,¹⁵ és a részvételi arány fokozatosan emelkedik az életkor előrehaladtával. A gyermek társaságában játékkal töltött szabadidő az X generáció esetében a leginkább hangsúlyos 2010-ben (67%), ami jelentős változás az ezredfordulóhoz képest. A legidősebb nemzedék tagjai hozzájuk hasonló időmennyiséget töltenek unokáik társaságában (63%), és a Baby Boomerek csaknem felének is megjelenik szabadidős tevékenységszerkezetében az utódokkal való játék (49%).

Lényegesen ritkábban jelenik meg a struktúrában mindkét vizsgált időpontban a gyermekekkel, unokákkal töltött szabadidő *anyag ráfordítással terhelt változata*, a különféle fizetős programok látogatása. Mindkét időpontban leginkább az X generáció tagjai tudnak áldozni (pénzt, időt) állatkertre, bábszínházra, cirkuszi előadás megtekintésére (2000-ben és 2010-ben is harmaduk), az ezredfordulón legkevésbé a legidősebb nemzedék tagjai engedhették meg maguknak ezt a fajta kikapcsolódást, 2010-ben már a legfiatalabbak közül vesznek részt legkevesebben ebben a tevékenységben (csupán 5%).¹⁶

A mozi mellett leginkább népszerűek a könnyed kikapcsolódásra lehetőséget nyújtó *szórakozóhelyek látogatása*. Ezek a létesítmények fontos helyszínei a társas együttlétnek, a közösségi élményeknek is, így a mindennapok kultúrájának meghatározó platformjai. A szórakozóhelyek látogatása jellemzően a fiatalok, az Y generáció kedvelt szabadidős elfoglaltságai közé tartoznak. Az életkorral előrehaladva egyre meredekebben csökkenő részvételt tapasztalhatunk mindkét vizsgált időpontban, azonban a részvételi arányok között jelentős különbségek vannak (a legidősebb generáció kivételével). Az ezredfordulón a tízen- és huszonevesek közül csaknem mindenki (92%) eljutott legalább egy alkalommal egy évben valamilyen szórakozóhelyre, tíz évvel később már az Y generációnak csak a háromnegyede (71%). A harmincasoknál még jelentősebb a visszaesés: 2000-ben még a nemzedék tagjainak több mint fele (59%) volt zenés-táncos szórakozóhelyen kikapcsolódni, egy évtizeddel később már csupán negyedük (26%). A negyvenesek, ötvenesek esetében is számottevő a csökkenés: 2010-ben már csupán tizede volt szórakozni a generációnak, míg korábban csaknem harmada szánt időt a kikapcsolódásnak erre a fajtájára (28%).

¹⁵ 2000-ben 5%, 2010-ben 14%-a a generációnak töltötte csupán a szabadidejét legalább egy alkalommal játékkal gyermek társaságában.

¹⁶ A 2000-es időméréshez képest az Y generáció és a Baby Boomerek fizetős gyermekprogramokat érintő aktivitása a felére esett vissza (Y: 13-ról 5%-ra, BB: 33%-ról 15%-ra). Az X generáció esetében kis növekedés tapasztalható (29-ről 32%-ra), a legidősebb nemzedék tagjai közül pedig csaknem háromszor annyian áldoztak ilyen jellegű szabadidős tevékenységre 2010-ben, mint az ezredfordulón (7%-ról emelkedett 19%-ra).

A *kocsmák, presszók és kávéházak* jellemzően nem csupán a fiatalságot tekintik célközönségnek, ennek megfelelően nem is mutatkoznak a fentihez hasonló éles különbségek a generációk összevetésében, azonban a részvételi arányok csökkenése hasonló a két időpont között, mint a szórakozóhelyek esetében. Az ezredfordulón a két fiatalabb generáció részvételi aránya között nincs jelentős eltérés (Y: 87%, X: 73%), viszont tíz évvel később a részvételi arányok számottevő mérséklődése mellett az is szembetűnő, hogy az X generáció kávéházba, kocsmába járási aránya nem a tőlük fiatalabb, azaz az Y, hanem az idősebb, a Baby Boomerek részvételi arányához hasonlít. Legkevésbé a legidősebb nemzedék szokásai változtak ezen a területen: 2000-ben csaknem ötödük, tíz évvel később tizedük volt legalább egy alkalommal kávéházban vagy presszóban.¹⁷

A „szabadlevegős” *tevékenységeknek*, a mozgásnak, sportnak és kirándulásnak egyre jelentősebb szerepe van az egészségtudatos életmód kialakításában, mely a 20. és 21. század életmódbeli változásainak ártalmas hatásait hivatott ellensúlyozni. Egyre nagyobb hangsúlyt és nyilvánosságot kap az egészség megőrzése, a testi-lelki harmónia fontossága, az egészségtudatos életmód és táplálkozás, valamint a fizikai rekreáció lényegessége. A „szabadlevegős” tevékenységek végzése nem csupán anyagi, társadalmi és kulturális élethelyzet függvénye, de erőteljes befolyással van rá az egyén életkora és egészségügyi állapota is, különös tekintettel a sportolásra. Ez a vitális adottságok által leginkább meghatározott tevékenységcsoport, amely a fizikum karbantartása révén, továbbá a társas és kulturális szükségletek kielégítésére irányuló tevékenységekkel együtt, a szabadidő optimális felhasználását teszi lehetővé. A rendszerváltozás előtt az időmérlegben viszonylag kis súllyal jelent meg a szabadban való mozgás. A nemi különbségek mellett a társadalmi helyzet is befolyásolta az időráfordítást: elsősorban a férfiak és az értelmiségiek áldoztak szabadidejükben ezekre a tevékenységekre (Andorka–Falussy–Harcza 1990: 203).

A *kirándulás, a horgászat* elsősorban a fiatalabb generációk szabadidős programja, de a két időmérleg-felvétel időpontja között eltelt 10 év jelentős változást hozott ezen a területen is – kivéve a legidősebb generációt: az Építők nemzedékének harmada volt kirándulni, horgászni az ezredfordulón és tíz évvel később is. A két fiatalabb generáció azonban jóval kevesebb időt fordít erre a kikapcsolódási formára 2010-ben, mint korábban: 2000-ben a két nemzedéknek csaknem minden tagja járt kiránduláson vagy pihent vízparton, tíz évvel később már csak a nemzedék fele. A Baby Boomereknek csak harmada szánt erre a pihenési formára időt, míg korábban csaknem háromnegyedük (70%).

A *sportrendezvények látogatása nézőként* és az egyénileg végzett *sportolás, testedzés* csaknem azonos arányban jelenik meg a szabadidős tevékenységek között. A sportrendezvények nézőként való részvétel jellemzően hétvégi program, ahol elsősorban a fiatalabb generációk jelentik a nézősereget, a szurkolókat, de az idősebb nemzedék tagjai is részt vesznek ezeken az eseményeken – 2010-re a legidősebb generáció tagjai növekvő arányban. A három fiatalabb nemzedék részvétele a többi „képernyőn túli” elfoglaltságokhoz hasonlóan a sportrendezvényeken is csökkent a tíz év alatt,¹⁸ legnagyobb mértékben a legfiatalabb, az Y nemzedék esetében (2000-ben még 69%, 2010-ben már csupán 42%-uk látogatott ki valamilyen sporttal kapcsolatos eseményre).

¹⁷ Az ezredfordulóhoz képest jelentős csökkenés tapasztalható 2010-re: szórakozóhelyen az Y generáció tagjainak 92%-a járt 2000-ben, az X generáció tagjainak 59%-a, a Baby Boomereknek csaknem harmada (28%). A kocsmák, kávéházak és presszók látogatása esetében még jelentősebb a visszaesés: az Y generáció tagjainak 87%-a, az X tagjainak 73%-a és a Baby Boomerek fele (51%) járt kocsmában, presszóban vagy kávéházban 2000-ben, tíz évvel később az Y tagjainak fele, az X harmada és a Baby Boomerek ötöde.

¹⁸ 2000-ben az X generáció 44%-a, a BB harmada, 2010-ben az X nemzedék harmada, a BB ötöde járt sportrendezvényen.

A *rendszeres testedzés* feltételezi a megfelelő egészségügyi állapotot, az optimális fizikai erőnlétet, ezért elsősorban a fiatalabb korosztályok szabadidős tevékenységszerkezetében jelenik meg nagyobb súllyal – ugyanakkor kiemelném az ezredforduló óta lezajlott változásokat. Noha a fentieknek megfelelően a két fiatalabb generáció az aktívabb testedző, 2010-re 13 százalékkal csökkent azok aránya az Y, és 6 százalékkal az X generáció tagjai között, akik legalább egy alkalommal sportoltak valamit a lekérdezést megelőző évben. A két idősebb generáció tagjai között viszont nőtt azok aránya, akik az aktív pihenésnek ezt a fajtáját választották.¹⁹

A *kerti munkálatok* azon szabadidős tevékenységek közé tartoznak, ahol az idősebb nemzedékek aktivitási túlsúlya figyelhető meg. Ez a fajta szabadidős tevékenység nem elsősorban életkor, hanem lakóhely függvénye, a panellakásban, lakótelepen, tömbházban élők rendszerint kiszorúlnak ebből a foglalatosságból. Az életkor emelkedésével párhuzamosan növekszik a kertészkedésben résztvevők aránya a millennium évében. 2010-ben az Y generáció tagjai közül minden második tevékenykedik a kertben legalább egyszer, a három idősebb nemzedék tagjai pedig csaknem egyforma arányban vesznek részt ebben az elfoglaltságban (több mint 60%). A kertészkedés azon kevés számú tevékenység közé tartozik, ahol az idősebb korosztályok „leelőzik” a fiatalabb nemzedékeket.

A *házi kedvencek tartása* és gondozása, a velük való játék és törődés népszerű szabadidős elfoglaltság, itt tapasztalható a legkisebb különbség a nemzedékek között. Valamennyi generáció esetében meghaladja az 50 százalékot azok aránya, akik ráérő idejüket kutyájukkal, macskájukkal, háziállataikkal is megosztják.

Az *egyházi, civil* vagy *politikai szervezetek* működésében való részvétel, az *önkéntes munka* a legalacsonyabb részvételi arányokat mutató tevékenységforma, ahol egyik generáció esetében sem éri el 10 százalékot a résztvevők aránya, akik legalább egy alkalommal közreműködtek valamely szervezet munkájában 2010-ben. Az ezredfordulón az önkéntes, segítő munkában való részvételt vizsgálták, a szervezet profiljának megjelölése nélkül. A legfiatalabb nemzedék tagjai voltak a legaktívabbak, csaknem ötödük végzett ilyen jellegű tevékenységet, majd az életkor előrehaladtával ritmikusan csökkent az elfoglaltságban való részvétel.

Az életkor emelkedésével párhuzamosan növekszik a vallásukat gyakorlók aránya az adatok alapján. *A vallás²⁰ a legidősebb generáció számára fontosabb, 40 százalékuk vett részt a hitéletben 2010-ben, míg az eggyel fiatalabb nemzedék tagjainak harmada, a harmincasok negyede, valamint az Y generáció tagjainak ötöde.*

1963-ban még az *olvasás* és a *tanulás* állt a szabadidő – ranglista élén, a férfiaknál hangsúlyosan magas időátlaggal: átlagosan 54 percet fordítottak könyvekkel való foglalatosságra (Falussy–Vukovich 1996: 81). Az olvasás népszerűségének csökkenése egyenesen arányos a televíziózás elterjedésével, a képi kultúra erősödésével, és talán nem vall túl élénk fantáziára a további csökkenés feltételezése a vizualitás kultúrájának további térnyerésével, az IKT-eszközök további széles körű elterjedésével a háztartásokban, melyek – elsősorban a fiatal generációk esetében – a szabadidős mező szélére tolják a könyvespolcokat a tartalmukkal együtt.

A három utolsó időmérleg-felvétel adatai szerint a *könyvolvasással* töltött idő két évtized alatt 40 százalékkal (5 perccel) csökkent, bár az utóbbi tíz évben ennek üteme csökkent (KSH 2013: 17). A 2. táblázat adatai az *olvasásra* szánt idő *extenzív és intenzív csökkenését* egyaránt mutatják – kivételt képez ez alól a legidősebb nemzedék. A legnagyobb visszaesés a legfiatalabb generáció esetében mutatkozik. Az Y generáció tagjai fele-

¹⁹ A BB tagjainak ötöde végzett valamilyen sporttevékenységet 2000-ben (19%), 2010-ben negyede, az Építőknek 2000-ben 8%-a sportolt, 2010-ben csaknem ötöde (18%).

²⁰ A 2000-es személyi kérdőív nem tartalmazott vallásra vonatkozó kérdést.

annyi időt szánnak átlagosan olvasásra 2010-ben, mint egy évtizeddel korábban. Az Építőkön kívül valamennyi nemzedék esetében a napi átlag 10 perc alá esett 2010-re a könyvolvasásra szánt idő, és csak a legidősebb generáció tagjai között haladta meg a 10 százalékot a lekérdezést megelőző napon könyvet olvasók aránya (11,3%). Legkevesebbet és legkevesebben a két fiatalabb generáció tagjai olvasnak, a legidősebb Építők pedig dupla annyian dupla annyit, mint a tízen- és huszonévesek. A „C” mutatók az olvasásra szánt időmennyiség csökkenését mutatják. Amennyiben egy tízen-huszonéves könyvet vesz a kezébe olvasás céljából, tíz perccel kevesebb időt fordít rá, mint egy évtizeddel korábban. A tőlük idősebb három generáció tagjai pedig valamennyien csaknem fél órával kevesebb időt szánnak a kikapcsolódásnak és a művelődésnek erre a formájára, mint az ezredfordulón. Legkevesebb időt az X generáció tagjai tudnak olvasásra használni, átlagosan egy órát (63 perc); legtöbb ideje a legidősebb korosztálynak jut olvasásra 2010-ben: 84 percet szánnak rá a szabadidejükből.

2. táblázat: Könyvolvasásra vonatkozó adatok idősoros összehasonlítása generációk szerint

1999/2000				2009/2010			
Generáció	„A” mutató (perc)	„B” mutató (%)	„C” mutató (perc)	Generáció	„A” mutató (perc)	„B” mutató (%)	„C” mutató (perc)
Y generáció	10	11,3	87	Y generáció	5	5,7	76
X generáció	7	8,1	87	X generáció	5	6,2	63
Baby Boomerek	10	10,2	96	Baby Boomerek	8	8,1	72
Építők	12	11,1	111	Építők	12	11,3	84
Összesen	10	10,0	95	Összesen	7	7,8	74

2000: $N=37\,272$; 2010: $N=7442$.

„A” mutató, 1999/2000: $\eta^2=0,049$, $p<0,00$, $F=30,085$; 2009/2010: $\eta^2=0,085$, $p<0,000$, $F=18,147$.

„B” mutató, 1999/2000: $\eta^2=0,043$, $p<0,000$, $F=23,353$; 2009/2010: $\eta^2=0,077$, $p<0,000$, $F=14,700$.

Összefoglalásként megállapítható, hogy 2010-re a szabadidő eltöltésének a takarékoskodást szem előtt tartó, költségkímélő formái váltak jellemzővé, az anyagi kiadásokkal, kimozdulással, utazással járó programok esetében jelentős visszaesés tapasztalható a millenniumi évhez képest. Leginkább az otthoni szabadidő-eltöltési formák dominálnak, emelkedett a népszerűsége a társas szabadidő-eltöltési formáknak, ugyanakkor tovább csökkent az olvasásra fordított idő mennyisége a fiatalabb generációk körében. Legaktívabb továbbra is a legfiatalabb generáció, szabadidejüket mozgalmasan, tevékenyen és sokszínűen töltik, sokat vannak társaságban, kirándulnak, sportolnak, szórakoznak, kulturaközvetítő intézményekbe is eljárnak – de már jóval kisebb arányban, mint az ezredfordulón. Szabadidő-eltöltési szokásaik az ezredfordulós X generációhoz teszik őket hasonlatossá.

Az X nemzedék házon kívüli, „eljárós” programjainak gyakorisága megfeleződött az évtized alatt, a Baby Boomerek generációjában csak kismértékű visszaesés történt a házon kívüli szabadidős elfoglaltságok esetében, továbbá a legfiatalabb nemzedék mellett a legidősebb az, ahol a legnagyobb mértékű változások következtek be, de ellentétes előjellel. Az Építők tagjai közül az ezredfordulóhoz képest jóval többen nyilatkoztak úgy, hogy leg-

alább egy alkalommal voltak színházban, könyvtárban, vendégségben, sportolni, sportrendezvényen nézőként, étkeztek vendéglátóhelyen, társasjátékoztak vagy vitték el unokájukat bábszínházba vagy cirkuszbba.

Képernyőkön innen töltött szabadidő

A szabadidő otthoni eltöltése egyre vonzóbb lehetőséggé vált az infokommunikációs eszközök, a szórakoztató elektronika és a médiaipar fejlődése révén. Már nem csupán a „jobb híján” kategóriába tartozik a házon belüli szabadidőtöltés, reális alternatívájává vált az „eljárós”, házon kívüli programoknak a technológia fejlődésével. Az elmúlt évtizedben sorra jelentek meg a háztartásokban a modern audiovizuális eszközök, melyek használatával lehetővé vált az „élményszerű” kulturális fogyasztás az otthon falai között is, tovább csökkentve a kultúraközvetítő intézmények látogatása iránti igényt. A technológiai fejlődés hatására, mely megszabja a kultúrával való találkozás végpontjait is, a fogyasztók jó része visszavonult a nyilvános, közösségi térből, és a lakásában, kényelmes körülmények között, jó minőségben kaphatja meg azt, amit keres, amit szeret.

Castells az „elektronikus otthonoknak” nevezett új életstílus két kritikus vonását hangsúlyozza: az otthonközpontúságot és az individualizmust. Egyrészt az európai és amerikai otthonok gyarapodó elektronikus felszereltsége növelte a kényelmet, lehetővé tette, hogy az emberek otthonuk biztonságából kapcsolatba kerüljenek az egész világgal. Megnőtt az otthon töltött idő mennyisége, és a hordozható kommunikációs készülékek lehetővé teszik, hogy az egyes családtagok időben és térben a nekik megfelelő módon szervezzék a saját dolgaikat, életüket. Az elektronika segíti és egyszersmind át is alakítja az egyén életvitelét, gondolkodását. A tévézés dominanciájával kapcsolatosan a két faktor hatását hangsúlyozza: a fárasztó munkanap végén a lazítás szükségességét, továbbá a személyes kulturális részvétel egyéb lehetőségeinek hiányát (Castells 2005: 437).

Magyarországon 1993-ban a *tévézés* ideje meghaladta a tévémentes szabadidő mértékét (Falussy 2004: 17). 1963-ban még a szabadidős ranglista harmadik helyén állt a rádiózással együttesen, átlagosan napi 10 percet fordítottak rá a férfiak és 20 percet a nők. A '80-as évektől a tévézés egyre nagyobb hányadot szakított ki a rendelkezésre álló szabadidőből, egyre több fontos aktív feltöltődési forma került fokozatosan háttérbe. Bekövetkezett a szabadidő alapvető szerkezeti megosztottsága a tévé előtt töltött időre és az összes egyéb aktív elfoglaltságra fordított időre. A tévézéssel töltött időnek az összes szabadidőn belüli aránya a férfiak esetében először 1993-ban haladta meg az 50%-ot, a nők körében már 1977-ben szombaton 54 százalék volt (uo.: 23), 2000-ben már a szabadidő 58 százalékát kötötte le a tévézés (Bukodi–Harca–Vukovich 2004).

A 3. táblázat adatai alapján extenzív és intenzív csökkenés is megfigyelhető a két időmérleg-felvétel időpontja között valamennyi generáció esetében: mindegyik generáció több mint 20 perccel csökkentette a napi átlagos tévézéssel töltött idejét,²¹ de továbbra is a *televíziózás jelenti a legfőbb és a legtöbb időráfordítással járó szabadidős elfoglaltságot. Legtöbb időt a legidősebb nemzedék tölti a készülék előtt, átlagosan szabadidejük 58 százalékát fordítják tévéműsorok megtekintésére 2010-ben (191 perc), korosztályuk 94 százaléka tévézett a lekérdezést megelőző napon.*

²¹ Legnagyobb mértékben az Y generáció csökkentette a tévézéssel töltött idejét: napi átlag 35 perccel tévéznek kevesebbet 2010-ben. Az X generáció 27 perccel, a Baby Boomerek 23 perccel, az Építők 21 perccel kevesebb időt töltenek a készülék előtt szabadidejükben az ezredfordulóhoz képest.

3. táblázat: Televíziózásra vonatkozó mutatók generációk szerinti megoszlása

1999/2000				2009/2010			
Generáció	„A” mutató (perc)	„B” mutató (%)	„C” mutató (perc)	Generáció	„A” mutató (perc)	„B” mutató (%)	„C” mutató (perc)
Y generáció	136	81,2	167	Y generáció	101	71,8	140
X generáció	142	86,9	164	X generáció	115	82,3	139
Baby Boomerek	173	90,7	190	Baby Boomerek	150	88,3	170
Építők	212	93,5	226	Építők	191	94,0	203
Összesen	165	88,0	187	Összesen	139	84,6	163

Legkevesebb időt a legfiatalabb generáció tölt tévézéssel 2010-ben – ahogy az ezredfordulón is – napi átlag 101 percet, azaz szabadidejük csaknem harmadát. A generáció tagjainak csaknem 30 százaléka egyáltalán nem kapcsolta be a készüléket a lekérdezést megelőzően, aki mégis megtette, átlagosan 140 percig élvezte a csatornák kínálatát. Az őket követő harmincasok több mint 80 százaléka napi átlag két órát tölt tévézéssel, a negyvenesek és ötvenesek pedig további fél órával „emelik a tétet”, képernyő előtt töltött időt (150 perc). A két fiatalabb generáció televíziózási szokásai között nincs jelentős eltérés, a két idősebb nemzedék tagjai pedig egyre nagyobb arányban, egyre több időt töltenek a képernyő előtt.

A szabadidőben videózással töltött idő (4. táblázat) esetében fordított tendenciát figyelhetünk meg: az életkor emelkedésével csökken a videózással töltött idő mennyisége és a tevékenységben résztvevők aránya, azaz a videózás az idősebb generációk számára meglehetősen súlytalan szabadidős tevékenység, ennek oka lehet a készülék hiánya, a készülék működtetéséhez szükséges szakértelem hiányossága, illetve az érdektelenség.

Legtöbb időt a legfiatalabbak töltenek ezzel a szórakozási formával, és csak az Y generáció esetében haladja meg a napi átlag 10 percet a videózással töltött idő.

4. táblázat: Videózásra vonatkozó adatok generációk szerinti megoszlása, 2009/2010 ($N=74429$)

Generáció	„A” mutató (perc)	„B” mutató (%)	„C” mutató (perc)
Y generáció	12	9,5	124
X generáció	4	3,8	113
Baby Boomerek	2	1,5	113
Építők	1	0,8	89
Összesen	5	3,6	110

„A” mutató: $\acute{e}ta=0,155$, $p<0,000$, $F=61,193$.

„B” mutató: $\acute{e}ta=0,166$, $p<0,000$, $F=70,523$.

„C” mutató: $\acute{e}ta=0,124$, $p<0,248$, $F=1,385$.

A televízió-központú, egysíkú szabadidő-struktúrát kezdte el árnyalni a *számítógépek* és az *internet megjelenése* a háztartásokban az ezredfordulót követően. 2000-ben a magyar háztartások internetpenetrációja – a különböző kutatási adatokat figyelembe véve – 18–20 százalék közötti volt,²² 2010-ben már a 14 évnél idősebb lakosság 53 százaléka internetezett (NMHH 2012). Megoszlásuk egyenlőtlen a különböző társadalmi csoportokban: a nők, az alacsony iskolai végzettségűek és az idősek között alacsonyabb a nethasználók aránya. *A hozzáférés dimenziójában értelmezett digitális egyenlőtlenség* esetében alacsony penetrációs szint mellett nagyobb társadalmi különbségek mutatkoznak, mint nagyobb elterjedtség esetén, de a különbségek így is tisztán kirajzolódnak (Angelusz–Fábián–Tardos 2004: 311).

2000-ben a háztartások 14 százalékában volt személyi számítógép, majd lassú növekedés után beindult a bővülés trendje, és a háztartások komputeres ellátottsága 2010-re az ötszörösére emelkedett, már a megkérdezettek 71 százaléka számolt be számítógép birtoklásáról, amikor is újabb IKT-eszközök váltak elérhetővé: okostelefon, tablet, e-könyv olvasó, internetezésre alkalmas televízió és játékkonzol, amelyek tovább színesítették és szélesítették a felhasználók médiafogyasztási és szabadidő eltöltési lehetőségeit.

Az ezredfordulón végzett időmérleg-vizsgálat során a *válaszadók 11 százaléka* számolt be arról, hogy *van számítógépe*, 9 százalék nyilatkozott úgy, hogy jelenleg nincs neki, de szeretne. A mintába került háztartásfők 77 százaléka azt az álláspontot képviselte, hogy nincs a háztartás tulajdonában számítógép, és *nem is akarja, hogy legyen*.²³ Az információs társadalomtól távol tartó materiális és kognitív gátak²⁴ jelentős része egy évtized alatt leomlott, a 2009/2010-es időmérleg-felmérés során a mintába bekerültek több mint fele (54%) használ számítógépet, és a háztartásoknak csupán 38 százaléka nem rendelkezik komputerrel (5. táblázat).

5. táblázat: Generációk számítógép-használata, 2009/2010 (%) (N= 8245)

Generáció	Szokott számítógépet használni?		Összesen
	nem	igen	
Y generáció	10	90	100
X generáció	25	75	100
Baby Boomerek	50	50	100
Építők	72	28	100

Az időmérleg adatai alátámasztják azt a tézist, hogy a digitális egyenlőtlenség elsődleges magyarázó faktora az életkor (Csepeli–Prazsák 2010b: 10), az idős és fiatal generációk komputerhasználata generációs szakadék meglétét mutatja. Az Y generáció tagjainak csupán tizede nem használja a számítógépet (vö. 5. táblázat), míg a legidősebb Építők nemzedékének csaknem háromnegyede (72%). A generációk sorában visszafelé haladva

²² Forrás: <http://ki.oszk.hu/kf/kfarchiv/2003/3/peterf2.html> (utolsó letöltés: 2015.03. 27.)

²³ 1999/2000 időmérleg: N= 11 000. A számítógép-használatra vonatkozó kérdéseket a háztartásfőknek tették fel.

²⁴ World Internet Project 2003-as felmérésében vizsgálták a kutatók, hogy milyen tényezők gátolják az embereket, hogy bekapcsolódjanak az információs társadalomba. Az adatok alapján elkülönítették a materiális gátakat, amelyek a számítógép hiányát és túlzott drágaságát hangsúlyozzák, illetve a kognitív gátakat: ahol a válaszadók arra hivatkozva maradnak távol az információs társadalomtól, hogy a számítógép „nem érdekli”, „nincs rá szüksége”, illetve „nem ért hozzá” (Dessewffy–Rét 2004: 336).

fokozatosan emelkedik a nem használók aránya, az X nemzedék negyede, a Baby Boomereknek már fele marad távol a számítógéptől.

Az *internethasználat mintázata* ehhez hasonló 2009/2010-ben (6. táblázat), legaktívabb használók az Y generáció tagjai (86% szörföl a neten), őket követi az X generáció, csupán harmaduk nem szokott internetezni szabadidejében, a Baby Boomerek több mint fele (54%) marad távol az információs társadalomtól, és legkevésbé a legidősebb Építők „gabalyodtak bele” a világhálóba (75%-uk nem nethasználó).

6. táblázat: Generációk internethasználata, 2009/2010 (%) (N= 7300)

Generáció	Szokott internetet használni?			Összesen
	nem	igen, önállóan	igen, segítséggel	
Y generáció	13	86	1	100
X generáció	29	69	2	100
Baby Boomerek	54	44	2	100
Építők	75	24	1	100

A két fiatalabb generáció esetében az internetezés bekerült a napi tízperces átlagot meghaladó tevékenységek közé (23 és 12 perc időtartammal), a két idősebb nemzedék tagjai szabadidejüknek csak csekély hányadát töltik a monitor előtt (napi átlag 6, ill. 5 percet). A használat intenzitásában nincs számottevő különbség a generációk között, aki felcsatlakozott a világhálóra, másfél órnyi időtartamot átlagosan ott is töltött (7. táblázat, lásd „C” mutatók).

7. táblázat: Internetezés generációk szerinti megoszlása, 2009/2010 (N= 4201)

Generáció	„A” mutató (perc)	„B” mutató (%)	„C” mutató (perc)
Y generáció	23	22,9	100
X generáció	12	13,4	89
Baby Boomerek	6	7,7	81
Építők	5	5,5	97
Összesen	11	11,8	92

„A” mutató: $\eta^2 = 0,169$, $p < 0,000$, $F = 72,947$.

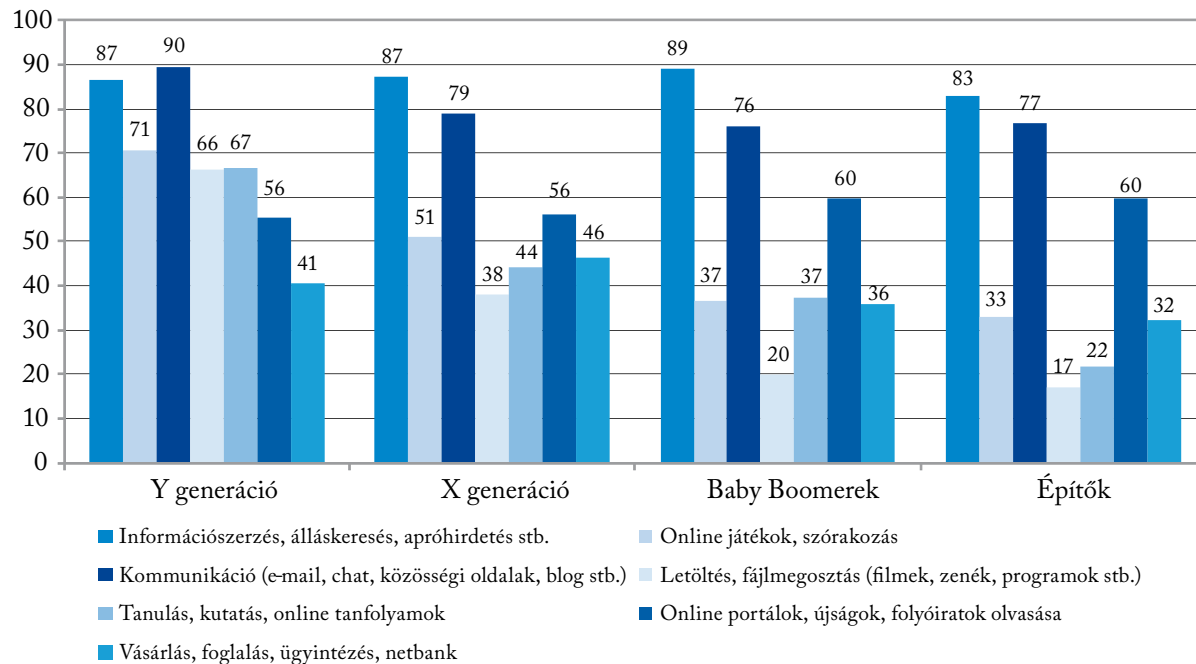
„B” mutató: $\eta^2 = 0,190$, $p < 0,000$, $F = 93,293$.

„C” mutató: $\eta^2 = 0,108$, $p < 0,016$, $F = 3,445$.

Az internethasználatban minőségi különbségeket figyelhetünk meg, az érdeklődés és igénykielégítés mögött generációs és szociokulturális különbségek húzódnak meg (2. ábra). Az információhoz való hozzájutás és a kommunikáció áll első helyen valamennyi generáció internetes gyakorlatában, tehát az információéhség kielégítésében nem tapasztalható jelentős különbség a nemzedékek között. A személyes kommunikáció, a kap-

csolatteremtés különböző online változataiban a legfiatalabb nemzedék a legaktívabb, 90 százalékuk használja ki az internet nyújtotta lehetőségeket. A többiek kissé lemaradva követik a fiatalokat, de valamennyi generáció tagjainak több mint háromnegyede használja az online kommunikáció különböző alternatíváit.

2. ábra: „Mire használja az internetet?” – a generációk internethasználati gyakorlata, 2009/2010 (%) (N= 4201)

Lépcsőzetes csökkenést figyelhetünk meg a generációk internetes gyakorlatában a tanulás és önképzés terén. A formális és informális oktatásban való részvétel korábbi időszakokra jellemző életkori korlátai felmorzsolódtak az oktatási expanzió kibontakozásával, egyre többen ültek be felnőttként újra az iskolapadba, a „lifelong learning” elméletet egyre inkább magukévá tették az idősebb generáció tagjai is. A paradigmaváltás hatása mutatkozik meg abban is, hogy a legidősebb generációnak is több mint ötöde (22%) használja a hálót tanulásra, önképzésre, illetve a Baby Boomerek több mint harmada (37%). Legaktívabbak a legfiatalabbak a tanulásban és kutatásban (67%), ami valószínűleg arra vezethető vissza, hogy közöttük a legmagasabb a tanulók aránya.²⁵ Számukra az internet nyújtotta lehetőségek ki nem merülő kincsesbányát jelentenek. Az X generáció tagjainak csaknem fele (44%) használja a netet tanulási célokra, noha csupán tizedük tanulói státuszú. Esetükben az önképzés, a folyamatos fejlődés, a gyorsan változó világgal való lépéstartás kényszere, az online tanfolyamok végzése lehet hangsúlyos.

Markáns különbségeket mutat az online játék, a szórakoztató elektronika internetes változatainak használata, továbbá a filmek, zenék és programok letöltése. A generációk sorában előrehaladva fokozatosan csökken a játékos kedvűek aránya, a legfiatalabbak csaknem háromnegyede (71%) választ az online játékok széles kínálatából, az

²⁵ A mintába került Y generáció tagok 47%-a tanuló, az X generáció tagjainak 11, a Baby Boomerek 3%-a tanuló státuszú.

őket követő X generációból minden második, a két idősebb nemzedék tagjainak valamivel több, mint harmada választja a szórakozás online formáit (37 és 33%).

Letöltés és a fájlcsere esetében hangsúlyos különbség mutatkozik a generációk nethasználati gyakorlatában: ez az a tevékenység, ahol árok húzódik a fiatal és az idősebb nemzedékek között. A filmek, zenék és különféle programok letöltése iránt az idősebb generációk csekély érdeklődést tanúsítanak (17 és 20%), a harmincasoknak is csupán 38 százaléka él ezekkel a lehetőségekkel.

Az online hírfogyasztás, az újságok és folyóiratok olvasása az a terület, ahol a két idősebb generáció megelőzi a két fiatalabbat (60% vs. 56%). Az e-commerce jellegű tevékenységek, az online vásárlás, ügyintézés és netbank az Y generáció által legkevésbé használt alkalmazások (41%), leginkább a harmincasok használják erre a célra az internetet (46%), illetve a két idősebb generáció tagjainak több mint harmada él az online ügyintézés lehetőségével. A *legfiatalabbak* használják ki leginkább *egyenletesen* az internet nyújtotta valamennyi felsorolt lehetőséget. A harmincasok „teljesítménye” hozzájuk képest hullámmzóbb; a *két idősebb generáció* internethasználati gyakorlata igen hasonló, jellemzően *praktikus, online játékok és szórakozást* inkább *mellőző preferenciát* tükröz.

Internethasználat és kultúrafogyasztás

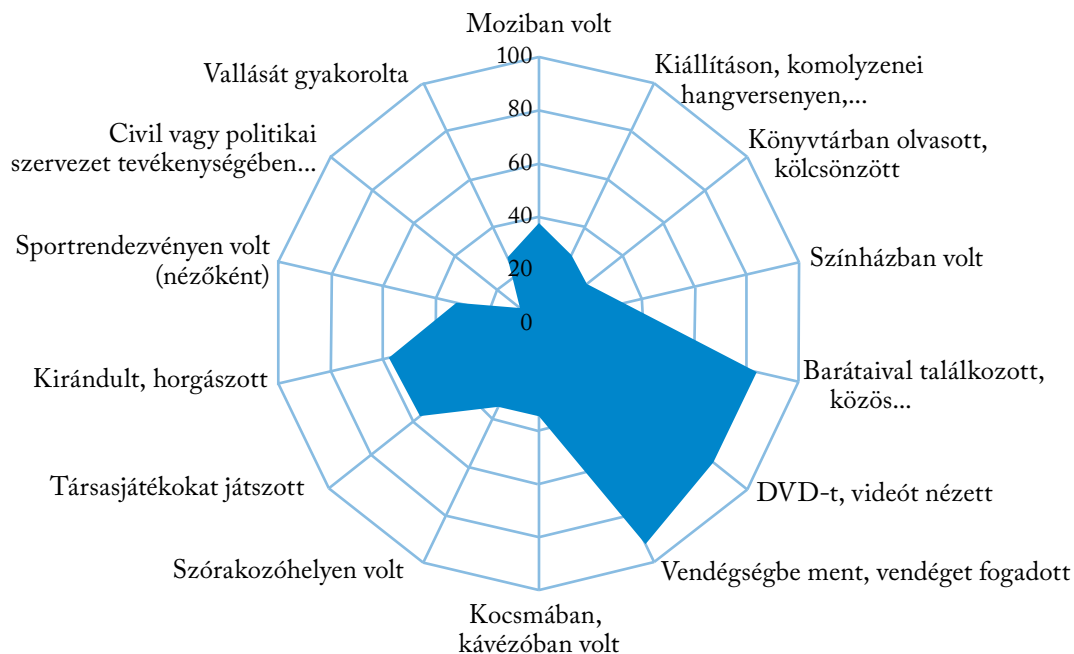
Az internethasználat és a kultúrafogyasztás összefüggéseit elemezve a kutatók gyakran hangot adtak az optimizmusnak és kifejezték abbéli reményüket, hogy a hálózati polgár nem individualizálódik, hanem ellenkezőleg, felerősödnek közösségi kötődései, továbbá többet olvas, többet jár színházba, természetbe, és többet is sportol (Z. Karvalics 2004: 150). A témában folytatott empirikus vizsgálatok²⁶ eredményei azt mutatták, hogy a kultúrához köthető viselkedésformák döntő mértékben az internetezőik körében fordulnak elő, azonban az internetezés önmagában nem segít abban, hogy az egyén minden előzmény nélkül aktív kultúrafogyasztóvá váljon. A világháló csupán abban tud segíteni, hogy felerősíti a már eleve meglévő kulturális velleitásokat.²⁷ Az internet nem varázspálca, nem tudja eltüntetni a társadalmi egyenlőtlenségeket sem. „*Az internet a jelek szerint nem orvosság a szegénységre, de gazdagabbá teheti azokat, akik gazdagok*” (Csepeli–Prazsák 2010a: 157).

A fenti megállapításokat támasztják alá a következő ábrák is. Az *internethasználók* (3. ábra) esetében a lekérdezést megelőző év szabadidős aktivitási mintázata egy kissé elszabott ujjú T-shirt-re emlékeztet, ahol a nyakkivágás, azaz a legritkábban végzett tevékenység a vallásgyakorlás, illetve a civil vagy politikai szervezetnél végzett önkéntes munka, a társas szabadidőtöltés pedig az a tevékenységtípus, ami kiölti a T-shirt jelentős részét.

²⁶ 2008-ban a Szonda Ipsos által végzett Nemzeti Médiaanalízis, vagy a 2008 októberében és novemberében a Magyar Tudományos Akadémia keretében működő Politikai Tudományok Intézetében Érték- és Kultúrakutató Műhelye végzett kutatást személyes lekérdezéssel, a Szonda Ipsos közreműködésével.

²⁷ Vö: Csepeli–Prazsák 2008 és 2010a.

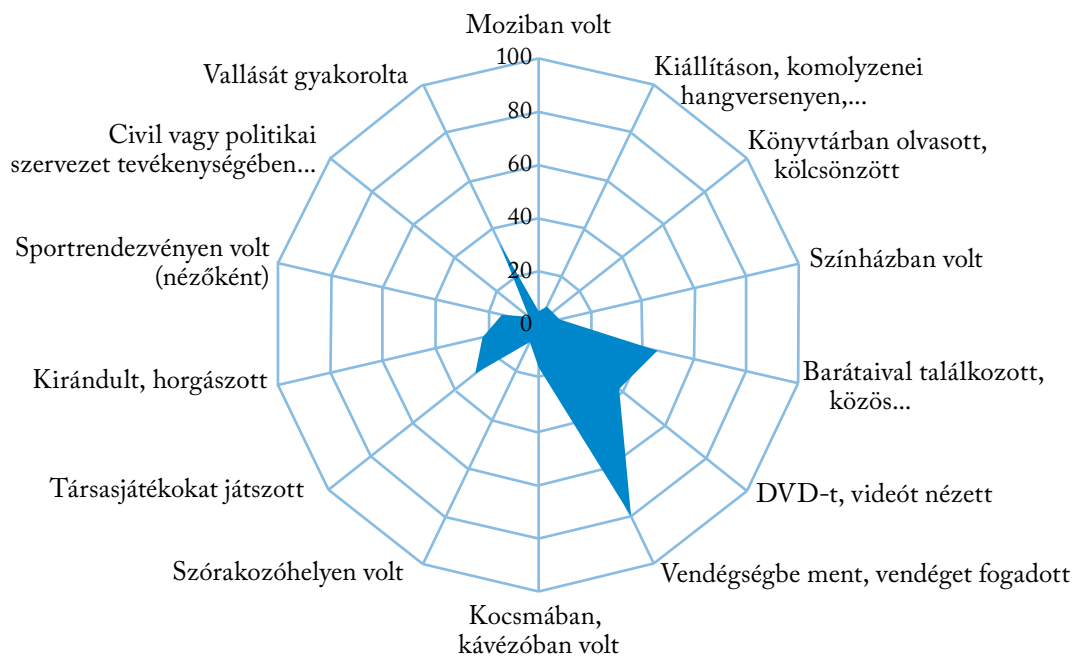
3. ábra: Az internethasználók szabadidős tevékenységszerkezete a lekérdezést megelőző évben, 2009/2010 ($N=4438$)

Ezzel szemben az *internetet nem használók* (4. ábra) szabadidős struktúrája számottevően szűkebbre szabott, a barátokkal közös programoknál és a vendégeskedésnél csúcsosodik ki. Meghatározó különbség a két csoport között a magas kultúrát közvetítő intézmények látogatásában mutatkozik, operába, múzeumba, kiállításra és színházba háromszor-négyszer gyakrabban járnak az internetet használók, mint a nem használók. A szabadidőtöltés otthonközpontú, technikai eszközöktől sokkal kevésbé függő, anyagi kiadással kevésbé terhelt változatait preferálják, ezekben a tevékenységformákban (gyermekkel, unokával való játék, kertészkedés, hobbiállattal törődés) nagyobb részvételi aránnyal szerepelnek, mint az internethasználók, továbbá vallásgyakorlásban is aktívabbak. Mindebben meghatározó szerepet játszik az életkor, az *internetet nem használók* döntő többsége a két idősebb generáció tagjai közül kerülnek ki döntően, akik alapvetően egy kevésbé mozgalmos, otthonközpontú, a fizikai kondíció által is behatárolt életvitelt élnek; azonban ne feledkezzünk meg arról, hogy az Y és az X generáció tagjainak összességében tekintve egy jelentős hányada (az X harmada, az Y generáció tizede) szintén nem internethasználó 2010-ben.

A kultúraközvetítő intézmények látogatása, a kultúrafogyasztási gyakorlata a nem használó csoportnak a „kultúrsivatag” kifejezéssel jellemezhető. Tehát az internethasználat megléte vagy hiánya szignifikáns összefüggést mutat a kultúrához köthető különböző tevékenységtípusok választásával illetve nem választásával.

4. ábra: Az internetet nem használók tevékenységszerkezete a lekérdezést megelőző évben, 2009/2010 (N= 3807)

A *varianciaanalízis* eredménye (8. táblázat) nem támasztja alá azokat az elsősorban a penetráció korai szakaszához köthető, az internet társadalmi dimenzióit vizsgáló elméleteket, amelyek a felhasználók elmagányosodását, izolálódását, a társadalmi tőkéjük mennyiségének csökkenését, társas kapcsolataik beszűkülését feltételezték.²⁸ Az internethasználók csoportját – ahogy már többször utaltam rá – döntő többségükben a két fiatalabb generáció tagjai alkotják, akik szabadidejükben élnek társasági életet élnek, gyakran töltik idejüket baráti, családi körben – ezen a gyakorlatukon nem változtatott a háztartásokban megjelenő számítógép és az internet sem. Az internethasználók átlagosan 9 perccel fordítanak több időt társasági életre, mint az információs társadalomtól távol maradók, több időt töltenek a társas szórakozás különböző formáival, kártyával, társasjátékkal is, illetve több időt töltenek szabad levegőn sétával, kirándulással és többet sportolnak. A vendégeskedés esetében minimális különbség van a két csoport között, ahogy a könyvolvasás terén is (8, ill. 7 perc átlagosan). Ettől számottevőbb a különbség a két csoport között az újság- és folyóirat-olvasás területén, amelyre az internetet nem használó csoport szán többet az idejéből, átlagosan 16 percet, szemben az internethasználók 11 percével. Átlagosan fél órával töltenek több időt tanulással és önképzéssel az internethasználók, ami a tanulói státusz következménye döntő mértékben, illetve több mint egy órával kevesebbet tévéznek, mint az internetet nem használók. Ahogy már korábban is láttuk, elsősorban az internetet legkisebb arányban használó idősebb generáció szabadidejében

²⁸ Vö.: Slouka elmélete szerint az online megélt élet könnyű menekülési lehetőséget kínál a való élet problémái elől; Wolton szerint az internethasználat növeli a magányosság, az elidegenedtség és depresszió kialakulásának esélyét (Castells 2005: 470). Továbbá: Gershuny 2002, Nie és Erbring 2000, Kraut et al. 1998, Pronovost 2002.

van kiemelt szerepe a televíziózásnak, mely a társaságot nem igénylő időtöltési formák közül a legáltalánosabb és a legnépszerűbb.

A három fő tevékenységi kategóriát tekintve jelentős különbség figyelhető meg a két csoport között 2009/2010-ben (vö. 8. táblázat): társadalmilag kötött tevékenységre, azaz jövedelemszerző tevékenységre, tanulásra, a család ellátására másfél órával több időt fordítanak az internethasználók, ami az életkoruk, a generációhoz tartozásuk és a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helyük függvénye elsősorban. Alvásra, étkezésre, higiéniai szükségleteik kielégítésére egy órával kevesebb időt fordítanak az internethasználóknak, illetve szabadon végzett tevékenységekre is fél órával kevesebb időt tudnak szánni, mint az internetet nem használók, viszont azt sokkal aktívabban, tudatosabban, élmény-orientáltabban használják fel.

8. táblázat: Az internethasználók és a nem használók csoportjának időfelhasználási átlagai, 2009/2010 ($N=8391$)

	Internethasználók (perc)	Internetet nem használók (perc)	F-stat.
I. Társadalmilag kötött tevékenységek	479	389	42,089
II. Fiziológiailag kötött tevékenységek	696	757	14,862
III. Szabadon végzett tevékenységek	271	299	6,661
Tévészés	114	183	194,715
Könyvolvasás	8	7	9,160
Szabadidő társas eltöltése	91	82	50,978
Újság, folyóirat olvasása	11	16	106,538
Vendégeskedés	6	7	13,456
Tanulás, önképzés	46	14	721,024
Sport, séta, kirándulás	17	13	51,300
Társas szórakozás (kártya, társasjáték stb.)	6	3	88,025
Hány könyvet olvasott az elmúlt 1 év során?	7,91*	7,4*	

* Az összefüggés nem szignifikáns (t -próba).

Összegzés

A modern fejlett gazdaságokban a technika változásából és fejlődéséből általános módon következik az, ahogyan elterjednek az új technológiák, a gazdasági szerkezet átalakításával megváltoztatják a tevékenységek mintázatát a hétköznapi életben. Ilyen változás volt például a '60-as években a mosógép vagy a porszívó megjelenése a háztartásokban, melyek jelentősen csökkentették a háztartás ellátásra fordított idő mennyiségét, s az így felszabadított idő a szabadidő növekedését eredményezte (Gershuny 2002: 55). Talán nem vall túl élénk képzeletre azt feltételezni, hogy a 21. század információs és technológiai forradalmának új eszközei, az internet, a menetrend

szerint érkező új „okos kütyük” hasonló mértékű befolyással lesznek a társadalom jelentős csoportjainak szabadidős programjaira és szokásaira.

Tanulmányomban arra tettem kísérletet, hogy az időmérleg-vizsgálatok adatait felhasználva választ próbáljak találni arra a kérdésre, hogy az infokommunikációs technológiák fejlődése, az internet használatának elterjedése befolyásolta-e a generációk szabadidő-felhasználását, hatással volt-e a kulturális fogyasztásuk szerkezetére?

Az ezredfordulóhoz képest valamennyi nemzedéknek csökkent a szabadon végzett tevékenységekre fordítható ideje, legnagyobb mértékben az X nemzedéké. Legtöbb szabadidőt a legidősebb, az Építők generációja tud pihenésre, kikapcsolódásra, egészségmegőrzésre fordítani, majd kissé lemaradva az Y generáció követi őket, melynek szabadidős mintázata a legszínesebb, valamennyi kultúráközvetítő intézményben, szórakozóhelyeken, moziban is a tízen- és huszonévesek jártak a legnagyobb arányban, illetve a szabadidő társas eltöltésében is ők a legaktívabbak. Az X generáció igyekszik a többiekéhez viszonyított kevesebb szabadidejét minőségi módon kihasználni, sok időt töltenek társaságban, és fontos számukra a gyermekkel töltött idő, a társasjáték, a kirándulás, a hobbiállat gondozása és a kertészkedés. A kulturális életbe való bekapcsolódásuk kevésbé aktív, mint a fiatalabb Y generáció tagjaié, jellemzően inkább az őket követő Baby Boomer nemzedékhez hasonlít 2010-ben. A két idősebb generáció szabadidő-struktúrája számottevő hasonlóságot mutat, kulturális aktivitásuk, társas szabadidőtöltésük, a „szabadlevegős” és sportos programjaik aránya közelít egymáshoz. Olvasás, vallásgyakorlás, kertészkedés, önkéntes munka és szervezeti tevékenység azok a területek, ahol a két idősebb nemzedék jár az élen. Legkevésbé preferált szabadidős elfoglaltság valamennyi generáció számára a civil és politikai szervezetek tevékenységében való részvétel és az önkéntes munka. A szabadidős programoknak az anyagi ráfordítással kevésbé terhelt, költségtakarékos módozatai váltak egyre inkább népszerűvé valamennyi generáció számára 2010-re, illetve a társas összejövetelek, családi és baráti programok. A házon kívüli, az ún. „eljárós”, költséges rendezvények, intézmények és szórakozóhelyek látogatása elsősorban az Y generációra szabadidős programjában hangsúlyos. A klasszikus kultúráközvetítő intézmények iránti érdeklődés jellemzően alacsony szintű, a mintába kerültek több mint 60 százaléka a lekérdezést megelőző évben egyetlen intézményben, egyetlen előadáson, rendezvényen sem járt.

A generációk közötti szakadék az információs társadalomba való involváltság esetében rajzolódik ki nagyon élesen. A generációk sorában előre haladva ritmikusan emelkedik a számítógépet és internetet nem használók aránya. A penetráció a legfiatalabbak esetében a legmagasabb és a legidősebb Építők generációjánál a legalacsonyabb. Az internetet nem használók nem csupán az információs társadalom által nyújtott lehetőségekből zárják ki magukat, de a szabadidő-struktúrájuk is számottevően szegényesebb, egyhangúbb, a kulturális életbe való bekapcsolódásuk minimális.

A szabadidő eltöltése még mindig a televízió körül koncentrálódik, ezen a gyakorlaton a számítógép és az internet megjelenése a háztartásokban a felmérés időpontjáig nem változtatott számottevően. Legnagyobb hatást az Y generáció szabadidő-felhasználására gyakorolta, a tízen- és huszonévesek esetében az internetezés bekerült a napi átlagos 10 percet meghaladó tevékenységek közé.

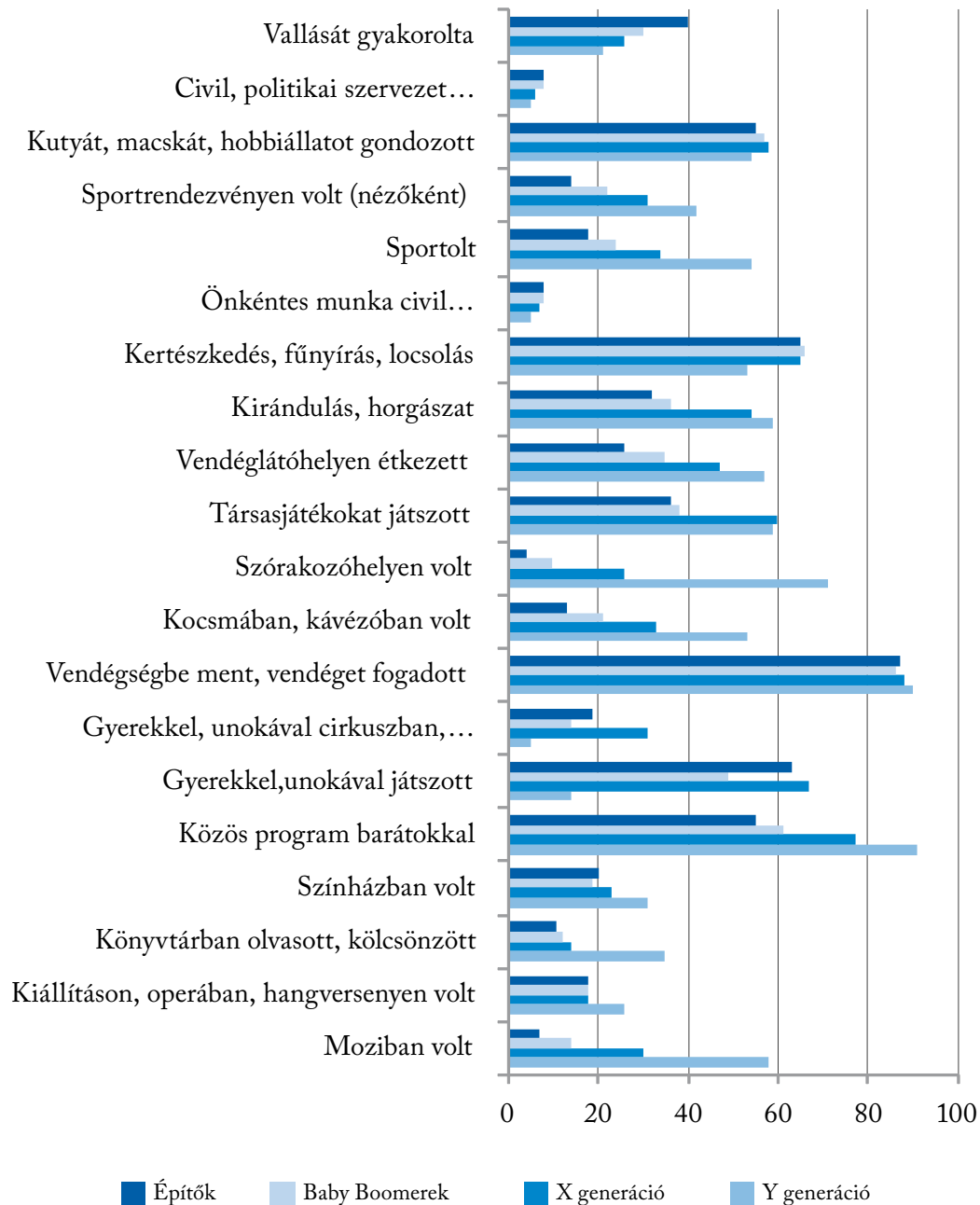
Irodalom

- Andorka R. – Falussy B. – Harcsa I. (1982): *Időmérleg. A magyar társadalom életmódja az 1976/77. évi időmérleg-felvétel alapján*. Budapest: KSH.
- Angelusz R. – Fábián Z. – Tardos R. (2004): Digitális egyenlőtlenségek és az info-kommunikációs eszközhasználat válfajai. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. (szerk.): *Társadalmi Ríport 2004*. Budapest: TÁRKI, 309–331.
- Bárdosi M. – Lakatos Gy. – Varga A. (2003): *A kultúra helyzete Magyarországon*. Budapest: MTA Szociológiai Intézet: /Találkozások a kultúrával 4./ http://www.mmi.hu/palyaztk/talalk_kulturaval.htm (utolsó letöltés: 2014. 03. 30.)
- Beck, Ulrich (2003): *A kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba*. Budapest: Századvég Kiadó.
- Bukodi E. – Harcsa I. – Vukovich Gy. (2004): Magyarország a társadalmi jelzőszámok tükrében. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. (szerk.): *Társadalmi ríport 2004*. Budapest: TÁRKI, 17–47.
- Castells, M. (2005): *A hálózati társadalom kialakulása. Az információ kora I. Gazdaság, társadalom, kultúra*. Budapest: Gondolat–Infónia.
- Corsten, M. (1999): The Time of Generations. *Time & Society*, 8, (2), 249–272.
- Csepeli Gy. – Prazsák G. (2008): eKultúra. In Kolosi Tamás – Tóth István György (szerk.): *Társadalmi Ríport 2008*. Budapest: TÁRKI, 451–470.
- Csepeli Gy. – Prazsák G. (2010a): Internet és társadalmi egyenlőtlenség Magyarországon. *XXI. század – Tudományos Közlemények*, 23, 7–19.
- Csepeli Gy. – Prazsák G. (2010b): *Örök visszatérés? Társadalom az információs korban*. Budapest: József Műhely.
- Dessewffy T. – Rét Zs. (2004): Az info-kommunikációs technológiák terjedése – objektív és szubjektív gátak. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. (szerk.): *Társadalmi Ríport 2004*. Budapest: TÁRKI, 332–356.
- Falussy B. (2002): Tevékenységosztályozási rendszerek az időmérleg-vizsgálatokban. *Statisztikai Szemle*, 85 (8), 691–714. http://www.ksh.hu/statszemle_archive/2007/2007_08/2007_08_690.pdf (utolsó letöltés: 2015. 03. 03)
- Falussy B. (2004): *Az időfelhasználás metszetei*. Budapest: Új Mandátum Kiadó.
- Falussy B. – Vukovich Gy. (1996): Az idő mérlegén 1963–1993. In Andorka R. – Kolosi T. – Vukovich Gy. (szerk.): *Társadalmi Ríport 1996*. Budapest: TÁRKI–Századvég, 70–103.
- Gábor K. (2004): Globalizáció és ifjúsági korszakváltás. In Jancsák Cs. – Gábor K. (szerk.): *Ifjúsági korszakváltás. Ifjúság az éj évezredben*. Szeged: Belvedere, 28–72.
- Gershuny, J. (2002): Social Leisure and Home IT: a Panel Time Diary Approach. *Time & Society*, 1, (1, Summer), 54–72.
- Howe, N. – Strausse, W. (2007): The Next 20 Years. How Customers and Workforce Attitudes Will Evolve. *Harvard Business Review*, 85 (July–August), 41–55.
- KSH (2013): *Kulturálódási szokásaink. A lakossági televíziózási, olvasási jellemzőinek vizsgálata az időmérleg-felvételek segítségével*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal. http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/pdf/kult_szokasok.pdf (utolsó letöltés: 2014. 03. 19.)

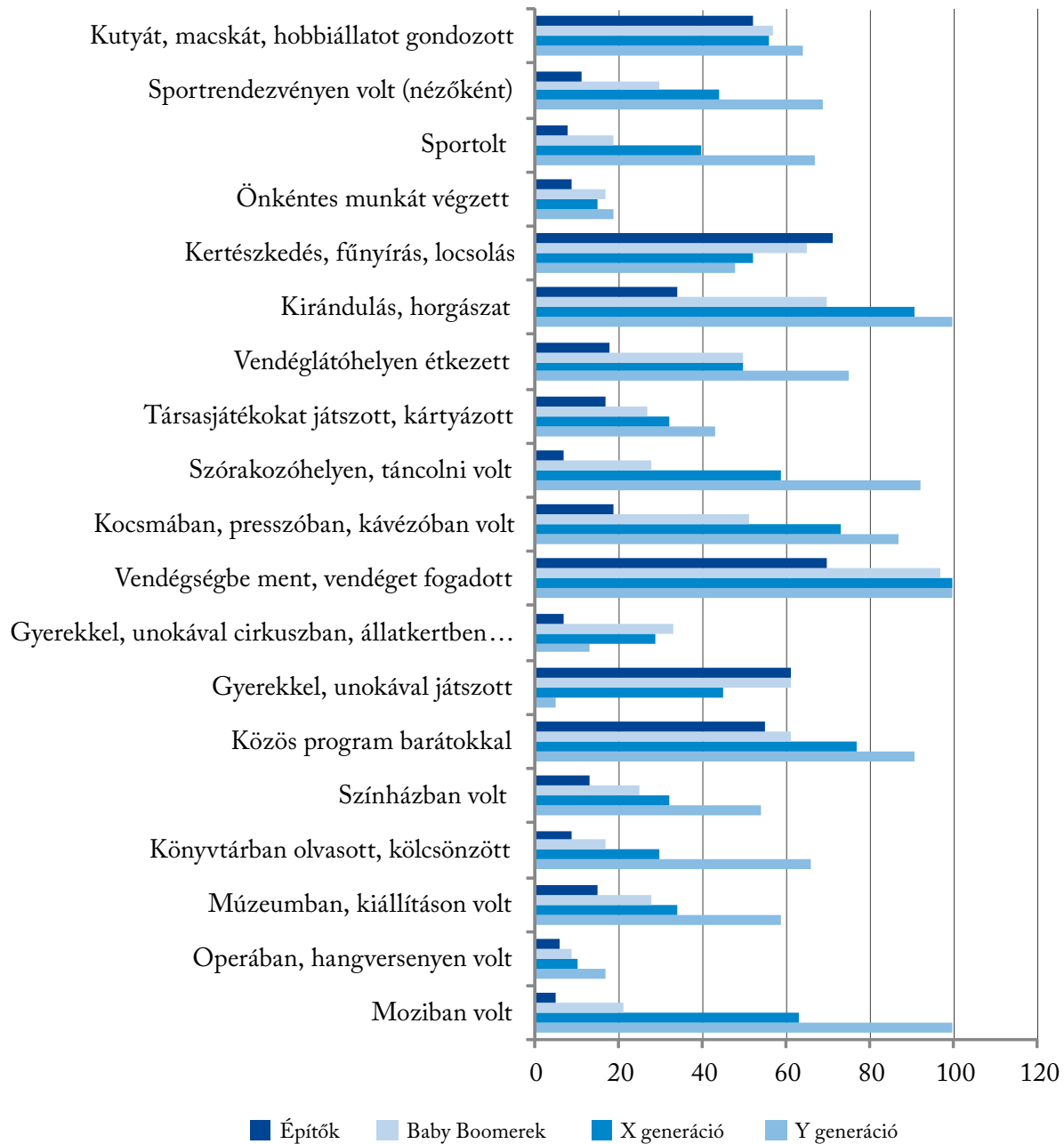
- Kraut et al. (1998): Paradox: A Social Technology that Reduces Social Involvement and Psychological Well-Being? *American Psychologist*. 53, (9), 1017–1031.
- Mannheim K. (2000): A nemzedékek problémája. In uő (szerk.): *Tudásszociológiai tanulmányok*. Budapest: Osiris. 201–255.
- McCrindle, M. (2009): Generations Defined. In McCrindle, M.: *The ABC of XYZ*. Understanding the Global Generations. UNSW Press, Chapter 1. 1–22. http://mccrindle.com.au/resources/The-ABC-of-XYZ_Chapter-1.pdf (utolsó letöltés: 2014. 03. 30.)
- Nemzeti Média- és Hírközlési Hatóság (2012): *Internet 2010*. Lakossági internethasználat. http://nmhh.hu/dokumentum/2561/nmhh_internethasznalok_cawi_2010_web.pdf (utolsó letöltés: 2014. 02. 10.)
- Nagy Á. – Székely L. (2014): *Másodkézből – Magyar Ifjúság 2012*. Budapest: ISZT Alapítvány-Kutatópont. http://kutatopont.hu/files/2012/02/Magyar_Ifusag_2012_MASODKEZBOL.pdf (utolsó letöltés: 2014. 03. 30.)
- Nie, N. H. – Erbring, L. (2000): Internet and Society: A Preliminary Report. *Time & Society*, 1, (1, Summer), 275–288. http://www.nomads.usp.br/documentos/textos/cultura_digital/tics_arg_urb/internet_society%20report.pdf (utolsó letöltés: 2014. 03. 30.)
- Pronost, G. (2002): The Internet and Time Displacement: A Canadian Perspective. *IT & Society*, 1, 44–53.
- Tibori Tímea (2001): Kulturális magatartás- és értékváltozások. *Educatio*, 3, 517–529. <http://epa.oszk.hu/01500/01551/00017/pdf/492.pdf> (utolsó letöltés: 2014. 03. 19.)
- Vásárhelyi M. (2005): „A színház egy zárt világ?” In Tompa A. (szerk.): *Színházi jelenlét, színházi jövőkép*. Budapest: NKA Kutatások I. Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet, 139–217.
- Z. Karvalics L. (2004): *Bevezetés az információtörténelembe*. Budapest: Gondolat–Infónia.

Függelék

F1. ábra: Képernyőkön túl töltött szabadidős programok generációk szerinti megoszlása, 1999/2000 (%) (N= 10 997)

F2. ábra: Képernyőkön túl töltött szabadidős programok generációk szerinti megoszlása, 2009/2010 (%) (N= 10 997)

A SZERZŐKRŐL

- CSÁSZÁR BALÁZS** ELTE TÁTK Doktori Iskola Szociológia doktori program, 3. évf.
e-mail: csaszar.ba@gmail.com
- FEKETE MARIANN** ELTE TáTK Szociológia Doktori Iskola Interdiszciplináris társadalomkutatások doktori program, doktorjelölt.
e-mail: fekete.mariannka@gmail.com
- FÉLIX ANIKÓ** ELTE TÁTK Doktori Iskola Szociológia doktori program, 3. évf.
e-mail: aniko.felix@gmail.com
- FERENCZ GÁBOR** ELTE TáTK Doktori Iskola Szociológia doktori program, 3. évf.
e-mail: ferenczg68@gmail.com
- KEMÉNY PÉTER** ELTE TáTK Doktori Iskola Szociálpolitika doktori program, doktorjelölt.
e-mail: kemenypeter@pr.hu
- LUXNÉ PREHODA ANNA** ELTE TáTK Doktori Iskola Szociológia doktori program, doktorjelölt.
e-mail: anna.prehoda@gmail.com
- MORAUSZKI ANDRÁS** ELTE TÁTK Doktori Iskola Szociológia doktori program, doktorjelölt.
e-mail: morauszki.andras@gmail.com
- NÓGRÁDI ANDRÁS** ELTE TáTK Doktori Iskola Interdiszciplináris társadalomkutatások doktori program, doktorjelölt.
e-mail: nogradiandras@gmail.com